

sociologický časopis

4

ROČNÍK 20

1984

ČSSN 0038-0288

ACADEMIA, NAKLADATELSTVÍ ČESKOSLOVENSKÉ AKADEMIE VĚD

O b s a h

Charakteristika současného světového vývoje, revolučního procesu a mezinárodního komunistického a dělnického hnutí. Úloha KSČ ● Sociálně třídní a profesní diferenciace v oblasti práce mezi ČSR a SSR ● Společenská a politická aktivita v reflexi veřejného mínění ● Sociální podmíněnost významové variability pojmů používaných

ve výzkumech sociální struktury ● K teoretickým a metodologickým problémům výzkumu zájmových činností ve volném čase ● Přehled koncepcí a stanovisek k problematice selhání výběrových jednotek. II. Statistické aspekty ● Recenze ● Zprávy a informace

Sociologický časopis Социологический журнал Sociological Review Soziologische Zeitschrift Revue de Sociologie 4

Vedoucí redaktor:
prof. dr. Karel Rychtařík, DrSc.
Výkonná redaktorka:
dr. Eva Bártová, CSc.

Redakční rada:

doc. ing. Jaroslava Bauerová, CSc.
doc. dr. Vlastislav Bauch, CSc.
dr. Vladimír Dubek, CSc.
doc. dr. Blanka Filipcová, DrSc.
doc. dr. Marie Huláková, DrSc.
doc. dr. František Charvát, DrSc.
doc. dr. Karel Kára, CSc.
člen korespondent Jaroslav Kohout
dr. ing. František Kutta, DrSc.
dr. Jiří Linhart
dr. Antonín Matějovský, CSc.
dr. Přemysl Maydl, CSc.
doc. dr. Jan Sedláček, CSc.
doc. ing. Miroslav Štráchal, CSc.
Věra Urbanová, CSc.
prof. dr. Antonín Vaněk, DrSc.
prof. ing. František Zich, CSc.

Adresa: Praha 1, Jilská 1;
tel.: 24 93 91—5; 1. 277, 333

Obsah č. 4/1984

STATI

- HRZAL L. — VOLEK J.*: Charakteristika současného světového vývoje, revolučního procesu a mezinárodního komunistického a dělnického hnutí. Úloha KSČ 337
- HUDEČEK J.*: Sociálně třídní a profesní diferenciace v oblasti práce mezi ČSR a SSR 347
- BÁRTOVÁ E.*: Společenská a politická aktivita v reflexi veřejného mínění (se zvláštním zřetelem k ženské populaci) 358
- VODÁKOVÁ A.*: Sociální podmíněnost významové variability pojmů používaných ve výzkumech sociální struktury 376

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

- BARTOŠ M.*: K teoretickým a metodologickým problémům výzkumu zájmových činností ve volném čase 391
- HERZMANN J.*: Přehled koncepcí a stanovisek k problematice selhání výběrových jednotek. II. Statistické aspekty 407

RECENZE

- STOJAN A.*: J. Hrabě, Antikomunismus a soudobá buržoazní sociologie armády 426
- KUTTA F.*: Významná práce o technologii a efektivnosti sociálního řízení (M. Markov, Technologija i effektivnost social'nogo upravlenija) 430
- PAVLŮ D.*: Analýza společenského vědomí v USA (J. A. Zamoškin, Osobnost v USA) 433
- ŘEHÁK J.*: A. S. C. Ehrenberg: Analiz i interpretacija statističeskich dannych 436

ZPRÁVY A INFORMACE

- DUBSKÝ V.*: Mladá generace v programu Sociálně akademie ČSSR 440
- RENDLOVÁ E.*: Vědecká konference „Žena a rodina naší současnosti“ 441
- HERZMANN J. — HÄDER M.*: Pracovní diskuse o problematice sociologických výzkumných nástrojů 445

Charakteristika současného světového vývoje, revolučního procesu a mezinárodního komunistického a dělnického hnutí. Úloha KSČ

LADISLAV HRZAL
JINDŘICH VOLEK

Ústav marxismu-leninismu ÚV KSČ, Praha

Hlavním charakteristickým rysem světového vývoje na počátku osmdesátých let je prudké *vyhrocení antagonismu dvou protikladných světových soustav*, zostření boje dvou protikladných světových názorů, jejichž hlavním nositelem je na jedné straně socialistické společenství a na druhé straně světový imperialismus. „Tento proces nemá obdoby v celé poválečné době“ [Usnesení 1983]. V důsledku zahraniční a vojenské politiky imperialistických sil se vytvořila kvalitativně nová situace ve světě. Vznikla reálná hrozba raketonukleární a kosmické války.

Právě tato základní skutečnost vedla a vede celé komunistické hnutí k tomu, aby z nových pozic hodnotilo *hlavní obsah* své činnosti: vedle dalšího rozvíjení boje proti útlaču a vykořisťování člověka člověkem je dnes *prvořadý a rozhodující boj za odvrácení hrozby raketonukleární války, zachování materiálně technických podmínek vývoje lidstva a právo člověka na život*.

Základní východisko pohledu a hodnocení charakteru současného světového třídního antagonismu, dalšího vývoje světového poměru sil, revolučního procesu a úkolů komunistického a dělnického hnutí a to jak z hlediska obecného, tak specifického, poskytuje komunistickým stranám jakožto hlavním hybným silám tohoto procesu *marxisticko-leninská teorie*. Její uplatňování a rozvíjení umožňuje vidět a hodnotit střetávání a boj protikladných třídních sil ve světě v historické perspektivě na základě revolučních zkušeností mezinárodního komunistického hnutí získaných v zápase za revoluční přeměnu světa od Říjnové revoluce, skončení druhé světové války a zejména v průběhu sedmdesátých a na počátku osmdesátých let.

Pohled na současné rozložení třídních a politických sil ve světě ukazuje, že v mezinárodním vývoji došlo za posledních více než deset let k výrazným změnám v *politickogeografické, sociálně ekonomické, unitropolitické, ideologické a vojenskopolitické oblasti*.

Z imperialistického a koloniálního područí se osvobodily další země v různých částech světa. Patří k nim mimo jiné Afganistan, Angola, Jižní Jemen, Etiopie, Mosambik, Madagaskar a Nikaragua. Zesílil boj těch osvobozeneckých protikoloniálních sil, které vstoupily do nové etapy národně demokratické revoluce nebo se orientovaly na socialistickou cestu rozvoje.

Pokud jde o všechny asijské, africké a latinskoamerické země, které se zbavily koloniální či polokoloniální závislosti, zesilovala a zesiluje jejich úloha ve světovém vývoji. Projevuje se to především v tom, že usilují o prosazení národní kontroly nad vlastními přírodními zdroji a tím o likvidaci dosavadního monopolu imperialistických zemí při jejich využívání; prosazují jednotný program nových mezinárodních ekonomických vztahů na principech rovnoprávnosti. Procesy, které v těchto zemích probíhají, jsou však značně složité a nemají jednoznačný charakter.

Významný rys změn, k nimž došlo ve světovém vývoji, spočívá v tom, že se

všeobecně zvýšila úloha dělnické třídy a ostatních pracujících v ekonomickém a politickém životě kapitalistických zemí. Dělnická třída početně vzrostla a současně vznikly její nové části. Jak v metropolích kapitalismu, tak v jejích bývalých koloniálních oblastech se zrodila *nová protimonopolistická, protimperialistická a protiválečná hnutí*, nové strany a organizace, do nichž se zapojily nové generace a společenské vrstvy.

Pod vlivem těchto a dalších mezinárodních momentů došlo i k určitým posunům ve vývoji *sociálně reformistického hnutí*. (Týká se to zejména zaujetí aktivnějšího postoje větší části hnutí k reálným opatřením v oblasti odzbrojení. Například představitel SPD E. Bahr na XVI. kongresu Socialistické internacionály v Albufeire v dubnu 1983 se vyslovil pro to, aby rozmístění amerických raket v západní Evropě bylo odloženo o rok. Předseda SI W. Brandt při jednáních s delegací KSČ v červnu 1983 vyjádřil zájem pokračovat v úsilí o zachování politiky uvolňování mezinárodního napětí.) Tyto posuny představují přínos k vytváření široké mírové fronty. Neznamenají však změnu do-
savadních ideově politických pozic a oportunistických postojů sociálně demokratického hnutí a jeho jednotlivých stran k řadě ostatních významných otázek současného světového vývoje.

Nejzávažnější faktor revolučního pohybu ve světě představovaly v sedmdesátých letech a představují na počátku osmdesátých let *země reálného socialismu*. Většina z nich přistoupila k výstavbě rozvinuté socialistické společnosti. V Sovětském svazu se začaly vytvářet předpoklady pro postupný přechod ke komunismu na základě zdokonalování a prohlubování rozvinutého socialismu. Jak ukázal J. Andropov, SSSR „je na prahu této dlouhé historické etapy...“ [Andropov 1983b: 7]. Rozvoj socialistického společenství — přes určité složité momenty, vyvolané v některých jeho složkách politickým subjektivismem a voluntarismem a rovněž zesíleným nátlakem imperialistických sil — začal ukazovat *hlavní směr společenského pokroku lidstva*. To proto, že v socialistických zemích se vytváří a v Sovětském svazu již vznikla „společnost, kde je již plně vytvořená ekonomická základna, sociální struktura a politický systém, které odpovídají socialistickým zásadám, kde se socialismus vyvíjí... na svém vlastním kolektivistickém základě“ [Andropov 1983a].

Mezi socialistickými státy se vytvořil *nový typ vztahů*. Komunistické strany v těchto zemích po zkušenostech z budování základů socialismu a rozvinuté socialistické společnosti obohatily své představy o reálném socialismu jako celku. Rozšířily své poznání a nahlíží na rozvoj socialismu jako na různorodější a složitější proces, který v jednotlivých socialistických zemích neprobíhá stejně: mezi těmito zeměmi existují nadále poměrně velké rozdíly v hospodářství, kultuře a ve způsobech a formách řešení úkolů socialistického vývoje [Andropov 1983].

Nezbytnou a nutnou podmínkou upevňování světové socialistické soustavy bylo zvyšování *obranyschopnosti* tváří v tvář militaristické a avanturisticky agresivní politice Spojených států amerických a států NATO. Obranný potenciál SSSR a socialistických států se kvalitativně vyrovnal vojenskému potenciálu imperialistického bloku. Umožnil účinně chránit před případnou imperialistickou agresí nejen všechny socialistické státy, ale i některé země, které jsou teprve na počátku socialistické výstavby anebo progresivního demokratického vývoje.

Celkové upevňování a rozvíjení zemí socialistického společenství a jeho výrazný vliv na chod událostí na celém světě se staly pozitivním reálným faktorem mezinárodního vývoje v sedmdesátých letech a na počátku osmdesátých let. Toto společenství představuje *hlavní ekonomickou, sociální, politickou,*

ideologickou, morální a obrannou základnu současného zápasu revolučních, demokratických a národně osvobozeneckých sil na celém světě.

Nejaktivnější a inspirující silou, která spolupůsobila a spolupůsobí na vývoj světové situace v mezinárodním a národním měřítku, na její změny a posuny, je *komunistické hnutí*. Ve společenském životě socialistických zemí je úloha a vliv komunistických stran *rozhodující*. V nesocialistické části světa se politický a ideologický vliv komunistického hnutí *celkově zvýšil*.

Na celém světě, včetně socialistického, působí dnes téměř sto komunistických a dělnických stran, které čítají přibližně 75 miliónů členů; je to o 25 miliónů více než na počátku sedmdesátých let.

Členská základna komunistických stran v kapitalistických zemích, zvláště v Evropě, se v průběhu sedmdesátých let rozšířila o více než jeden milión — na celkový počet 3,5 miliónu členů. Některé komunistické strany evropských kapitalistických států si zachovávají svůj masový charakter, nebo v té či oné míře posilují svůj vliv v masách. Například Italská komunistická strana čítá přibližně 1,7 miliónu členů, Francouzská komunistická strana přes 700 tisíc, Portugalská komunistická strana přes 200 tisíc, Komunistická strana Finska kolem 48 tisíc. Přes poměrně malý počet členstva vyvíjejí vysokou aktivitu například Komunistická strana Řecka s přibližně 50 tisíci či na Kypru Pokroková strana pracujících (AKEL) s více než 10 tisíci členů. Bez ohledu na velikost či rozsah vlivu komunistických stran v kapitalistických zemích neexistuje dnes v té či oné zemi zásadní ekonomická, politická, sociální a kulturní otázka, na jejímž řešení by se komunisté tak či onak nepodíleli.

V kapitalistických (a rovněž v rozvojových) zemích volí komunisty jako své zástupce do nejvyšších zákonodárných sborů těchto zemí v současné době přibližně 40 miliónů voličů; představuje to přírůstek asi deseti miliónů hlasů za posledních patnáct až dvacet let. Komunistické strany mají zastoupení ve správních orgánech různého stupně (v místních, provincionálních, regionálních apod.) ve více než dvaceti kapitalistických a rozvojových zemích. Představují nejaktivnější složku v pokrokových i reformistických odborech, v ženském a mládežnickém hnutí. Jsou iniciátory nebo aktivními účastníky nových různorodých demokratických hnutí, včetně tzv. alternativních, v místním i celostátním měřítku. Nejdůsledněji vystupují proti militarizaci, hrozbě jaderné války, za uvolňování mezinárodního napětí, za prosazování mírového soužití, za rozšiřování a prohlubování demokracie, národní nezávislosti a proti neokolonialismu. Upevňují a rozšiřují své pozice a vliv i v těch zemích, kde v důsledku zvláštností společenského vývoje jsou početně slabé, anebo jsou nuceny působit v poloilegalitě, či dokonce v ilegalitě.

Význam a rozměr úlohy komunistických stran nelze měřit pouze počtem členů či voličských hlasů a poslaneckých mandátů. Rozhodující je schopnost komunistických stran kombinovat v praxi kvalitativní a kvantitativní faktory, které ve své jednotě určují specifickou váhu a význam každé strany a její prostor a možnosti činnosti.

Další moment změn, k nimž došlo ve světě, souvisí s *vývojem světového kapitalismu*. Kapitalistický systém se ve všech společenských oblastech dostal do *nového období své krize*. Nedošlo k pouhému dílčímu prohloubení kapitalistické krize, nýbrž k určitému *kvalitativnímu zvratu* ve vývoji všeobecné krize kapitalismu v rámci její třetí etapy, která působí s nebývalou ostrostí a hloubkou ve všech sférách společenského života kapitalistických zemí — v ekonomické, sociální, politické, ideologické a morální.

Prohloubily se *rozpory a nerovnoměrnost* jak ve vnitřním vývoji kapitalistických států, tak ve vývoji jejich vnějších ekonomických a vojenskopolitických vztahů, především v rámci nadnárodních seskupení typu EHS a NATO.

Ekonomické rozpory a nerovnoměrnost byly umocňovány dvěma protikladnými procesy: na jedné straně postupující internacionalizací kapitálu, která v průběhu sedmdesátých a počátkem osmdesátých let dosáhla a dosahuje ohromných dimenzí a představuje převládající trend; na druhé straně *protekcionismem*, který je zdrojem vážných rozporů například na půdě EHS, mezi EHS, USA a Japonskem.

Nástroje a prostředky, jichž buržoazie jako celek a monopolistická buržoazie zvláště až dosud používala k překonání vnitřní a vnější krize svého systému, přestávají účinně fungovat. Ve svém úsilí o přesun sociálních důsledků krize na bedra pracujících, o odbourávání demokracie a sociálně ekonomických vymožeností pracujících, vydobytých v ostrých třídních srážkách, o upevnění svého politického a ideologického vlivu, o zesílení militarizace a rozšíření svých mocenských pozic mimo hranice vlastních států cestou nepřímé i otevřené agrese naráží na mnohem silnější a pevnější odpor.

Světová reakce se střetává se zvýšenou aktivitou dělnické třídy a širokých lidových mas jak v metropolích, tak na „perifériích“ kapitalistického systému. Jádrem aktivizace lidových mas je boj nejen o obranu dosaženého stupně sociálně ekonomického a politického postavení, nýbrž o rozsáhlejší a hlubší společenské přeměny se zřetelem na specifičnost vývoje v té či oné zemi nebo regionu. V posledním období má převážně podobu *široce se rozvíjejícího protestu a boje proti militaristickému a agresivnímu kursu vlády USA a špiček NATO* vyvolávajícímu nebezpečí vzniku jaderné války.

Tyto faktory a jevy jak samy o sobě (z nich především rozvíjení světového socialistického společenství a jeho vliv), tak ve svém souhrnu, vedly v průběhu sedmdesátých a počátkem osmdesátých let k celkovým změnám v mezinárodním poměru sil ve prospěch revolučních, demokratických a národně osvobozeneckých sil. Světový *revoluční proces se rozšířil a prohloubil*.

Na druhé straně se potvrdila historická zkušenost revolučního hnutí, že změny ve světovém poměru sil a samotný revoluční proces *neprobíhají* v různých zemích a částech světa *lineárně ve stejném rozměru, síle a kvalitě*.

Projevila se *nová složitost* revolučního zápasu. Je to složitost *jiného řádu* ve srovnání se složitostí boje revolučních sil v období po Říjnu 1917 a po druhé světové válce. To neznamená, že v minulosti měly tyto síly snadnější cestu. Naopak, řešily velice obtížné úkoly. Postupovaly po neprobádaných cestách budování socialistické společnosti. Sbíraly první zkušenosti a na pochodu se z nich učily. V současném období světového revolučního procesu jsou s to spojovat tyto zkušenosti s cíli výstavby rozvinuté socialistické společnosti a jejího postupného přechodu ke společnosti komunistické. Souběžně s tím probíhá ve větším rozměru a v rozmanitějších podmínkách řada kvalitativně odlišných fází a zvláštních forem zápasu za revoluční přeměnu společnosti.

Odlišnosti a zvláštnosti revolučního pohybu vyplývají z různorodého charakteru boje, který vedou *jednotlivé* součásti a složky světového revolučního procesu. Na složitosti a z nich vznikající obtíže boje revolučního hnutí v *kapitalistických zemích* působí zejména tyto okolnosti:

1. *Změny ve strategii a taktice monopolistické buržoazie*, která je vystavena zvýšenému odporu a tlaku protimonopolistických a protiimperialistických sil. Její vládnoucí kruhy proto usilují o izolaci dělnické třídy od ostatních tříd a vrstev kapitalistické společnosti, o její rozdělení, oslabení a potlačení vlivu komunistických stran na formování akční jednoty dělnické třídy a vytváření širších třídních svazků. K tomu buržoazie využívá nových prvků taktiky ve všech oblastech společenského života. (Například kombinování ideologické manipulace se skrytým i otevřeným zastrašováním a represí.)

2. *Současná fáze třetí etapy všeobecné krize kapitalismu má zvláštní charakter.* Její účinky v ekonomické, sociální, politické a ideologické oblasti nejsou jednoznačné; jsou různorodé a mnohdy protikladné. Například na jedné straně zesiluje *třídně politická polarizace*, vzrůstá nespokojenost lidových mas a sílí jejich tužba po těch či oněch změnách ve stávajícím společenském systému. Na druhé straně *úroveň třídního uvědomění* pracujících *nedosahuje* takové úrovně a kvality, aby v současné či dohledné době mohly revoluční síly využít tohoto stupně nespokojenosti k výraznému podlomení či odstranění nadvlády monopolistické buržoazie.

3. Uvnitř samotného revolučního hnutí, představovaného v kapitalistických zemích komunistickými stranami, *neexistuje plná shoda a jednota názorů* v ideově politické oblasti. Týká se to především pojetí forem boje za nastolení antimonopolistické demokracie a za přechod k socialismu a pojetí koncepce výstavby socialistické společnosti. Některé komunistické strany, zvláště IKS a KSŠ, vytyčily programové cíle a formy boje za demokracii a socialismus, které z řady příčin především subjektivní povahy mají *revizionistický* charakter. Ideologickým základem jejich strategicko-taktických programů je koncepce „eurokomunismu“.

4. S tímto momentem souvisí skutečnost, že některé složky revolučního hnutí *nesdílejí* marxisticko-leninské zásady pojetí revoluční principiálnosti a politických kompromisů. Rovněž mají pochybné a škodlivé představy o *přístupech k upevňování jednoty všech součástí světového revolučního procesu*. Vytyčují koncepce „nového internacionalismu“, „autonomie a nezávislosti“ hnutí apod.

Rozpory, které v mezinárodním komunistickém hnutí vznikly a vznikají je však možné řešit a překonávat. Poukázal na to J. Andropov: „K nejdůležitějším úkolům strany v mezinárodním měřítku patří bezesporu objektivní vědecká analýza podstaty rozporů, pokud vznikají v těch či oněch otázkách mezi jednotlivými socialistickými zeměmi i mezi některými bratrskými stranami ve světovém komunistickém hnutí, hledání způsobů jejich překonání na marxisticko-leninském základě a hledání cest k posílení semknutosti komunistů“ [Andropov 1983a].

Komunistické strany v kapitalistických zemích — jak to ukazují jejich programy — si nečinily a nečiní žádné iluze o složitosti a obtížnosti zápasu za plnění protikrizových či alternativních, a zejména dlouhodobých cílů svého boje. Vystupují před nimi otázky a problémy, které nejsou — a ani nemohou být — ještě zcela dořešeny teoreticky. Teprve praxe revolučního boje prověří teorii a ukáže, jaké *metody a formy* volit, které zpřesnit či změnit, a s jakou *dynamikou* bude možné i nutné postupovat vpřed k dosažení vytyčených úkolů.

Současný obraz třídně rozděleného světa odráží *nepřetržitost* světového revolučního procesu. Konkrétním výrazem toho *jsou změny* ve světovém vývoji ve prospěch sil revoluce, pokroku a míru, jejichž hlavní dynamický faktor představují země reálného socialismu. Na druhé straně tento obraz ukazuje *přetržitost* revolučního procesu; přetržitost, která má podobu jeho zpomalování, stagnace i dočasného zastavení v některých zemích či oblastech světa vzhledem k trvající existenci a zostřujícímu odporu světového imperialismu proti společenskému pokroku.

Složitost podmínek současného světového vývoje a revolučního procesu ve všech jeho částech a strukturách postavila do popředí *vyšší nároky na teoretickou a praktickou činnost* komunistického hnutí jako celku i jeho jednotlivých národních oddílů. Umocnil se *význam marxisticko-leninského* pojetí zá-

pasu za odvrácení hrozby jaderné války, za východisko z krize kapitalistického systému, za přechod k socialistické a za vybudování komunistické společnosti. Jeden z hlavních principů takového pojetí spočívá v tom, že komunistické hnutí chápe boj za své bezprostřední a dlouhodobé cíle jako *internacionální, jednotný* proces s vnitřní pestrostí a bohatostí revolučních postupů, jako proces, v němž jednotlivé složky světového revolučního hnutí vystupují z pozic *společných* třídních a politických zájmů a v němž současně přihlížejí ke *zvláštním* zájmům, vyplývajícím z odlišných a různých společensko-ekonomických a národních podmínek.

Tvůrčí uplatňování marxisticko-leninské teorie a praxe revolučního hnutí se dnes stává jedním z *kardinálních* problémů dalšího rozvoje světového revolučního procesu. Řešení tohoto problému je dlouhodobé a zahrnuje posilování *akční semknutosti* mezinárodního komunistického a dělnického hnutí a *upevňování jeho ideově politické jednoty*. Obsahuje také potřebu prosazovat osvědčené i nové formy vytváření této jednoty.

* * *

Komunistická strana Československa je *nedílnou součástí mezinárodního komunistického hnutí*. Je spjata svazky socialistického internacionalismu s komunistickými stranami socialistických zemí. Řídí se zásadami proletářského internacionalismu a solidarity ve vztahu ke komunistickým stranám v „citadelách“ kapitálu a na jeho „perifériích“ a podporuje jejich boj proti kapitalismu a neokolonialismu.

Svou tvůrčí teoretickou a praktickou činností se v oblasti výstavby rozvinuté socialistické společnosti, v boji za společenský pokrok, za uvolňování mezinárodního napětí, odvrácení hrozby jaderné války a mírové soužití výrazně podílí na plnění úkolů, které v současné etapě světového vývoje vystupují před všemi oddíly mezinárodního komunistického a dělnického hnutí. *Přispívá k posilování jeho akční a ideově politické semknutosti a jednoty*.

Její aktivita zahrnuje rozvíjení mnohostranných i dvoustranných vztahů s komunistickými stranami socialistických států, s komunistickými a dělnickými organizacemi v kapitalistických zemích a s revolučními stranami a pokrokovými hnutími v zemích rozvojových. Na 9. zasedání ÚV KSČ prohlásil V. Biřák ve zprávě předsednictva ÚV KSČ: „Komunistická strana Československa svými principiálními marxisticko-leninskými přístupy, důsledným bojem za výstavbu socialismu, za uvolňování mezinárodních vztahů, za odvrácení horečného zbrojení, si získala v mezinárodním komunistickém a dělnickém hnutí vážnost a autoritu. Plodně a úspěšně spolupracuje s převážnou většinou komunistických a dělnických stran. Rozvíjí spolupráci s mnohými socialistickými a sociálně demokratickými stranami“ [Rudé právo 1983].

Rozvoj vztahů KSČ s komunistickými stranami socialistických zemí dosáhl v průběhu sedmdesátých a počátkem osmdesátých let nové kvality. Promítlo se to jak v plné shodě názorů na hlavní otázky ekonomického, sociálního, politického a ideologického vývoje ve světě a ve vlastních zemích (jakož i na otázky posilování ekonomické spolupráce a obranyschopnosti socialistických zemí), tak ve vytváření společné socialistické zahraničně politické strategie a taktiky a ve zdokonalení její koordinace.

V tomto smyslu představovaly hlavní přínos *porady generálních tajemníků komunistických stran těchto zemí a porady tajemníků ústředních výborů* odpovědných za určitou oblast stranické práce. Například na jednání o otázkách týkajících se spolupráce v mezinárodní a ideologické oblasti, které se konalo v březnu 1983, byla zdůrazněna nutnost maximální efektivity v boji za

plnění *hlavního společného úkolu* — upevnění míru a socialismu. Účastníci porady tajemníků k mezinárodním a ideologickým otázkám, konané v září 1983 v Moskvě, se plně shodli v tom, že v současném období je nezbytné „hluboce a všestranně ukazovat smysl a význam mírových iniciativ socialistických zemí“ [Pravda 1983]. Upozornili na důležitost společných nebo paralelních akcí všech socialistických zemí v zájmu omezení a snížení zbrojení, upevnění míru a bezpečnosti národů, rozšíření dialogu různých politických a společenských sil, které si jsou vědomy reálnosti nebezpečí jaderného konfliktu.

KSČ aktivně vystupovala na všech mnohostranných mezinárodních setkáních, poradách, konferencích a seminářích, které se konaly v posledním období. Vycházela z toho, že tyto akce představují nejvhodnější fórum, na němž mohou bratrské strany analyzovat a hodnotit mezinárodní situaci, její obecné a zvláštní rysy, podmínky a možnosti své činnosti; jako fórum, kde se vyměňují a zobecňují revoluční zkušenosti, rozvíjí se marxisticko-leninská teorie, vypracovávají a vytyčují se společné akční i dlouhodobější úkoly a cíle hnutí.

Takový význam měly velké *mezinárodní porady v roce 1957, 1960 a 1969*, jichž se zúčastnily komunistické strany všech kontinentů. Tyto porady byly manifestací mezinárodní jednoty a vyjadřovaly konkrétní společné úkoly.

Moskevská porada v červnu 1969 ukázala — kromě aktuálního úkolu v boji za skončení agrese USA ve Vietnamu — hlavní článek společných akcí protiimperialistických sil do budoucnosti: je jím boj za mír, proti nebezpečí raketonukleární války. Mimo jiné položila důraz na boj za demokracii ve všech oblastech společenského života. Na této poradě se s velkou pozorností a ohlasem setkalो vystoupení generálního tajemníka ÚV KSČ soudruha Gustáva Husáka, který mimo jiné objasnil širší politické a hlubší teoretické souvislosti vývoje ČSSR v letech 1968—1969.

Od roku 1957 do současné doby se konalo téměř 200 setkání a konferencí komunistických stran z určitých skupin zemí, kontinentů, popřípadě geograficko-politických oblastí.

Významnou událostí ve vývoji mezinárodního komunistického hnutí byla konference *dvaceti devíti evropských komunistických a dělnických stran*, která se konala v červnu 1976 v Berlíně. Její účastníci poukázali mimo jiné na to, že rozhodujícím úkolem komunistických stran je prosazovat politiku uvolňování mezinárodního napětí; a to především cestou rozvíjení iniciativy, která by vedla ke snížení závodů ve zbrojení a k odzbrojovacím opatřením. Na této konferenci se KSČ ve vystoupení soudruha Husáka jednoznačně postavila za cíle konference a vyjádřila své odhodlání aktivně přispět k uskutečňování úkolů vytyčených v dokumentu *Za mír, bezpečnost a společenský pokrok*.

KSČ měla podíl na tom, že tato konference *včas* reagovala na politiku vlády USA, která směřovala k narušení dosavadní vojensko-strategické rovnováhy mezi USA a SSSR.

Vázána cíli berlínské konference, jakož i snahou posílit realisticky smýšlející politické složky v západní Evropě zneklidněné rozhodnutím USA a NATO umístit v pěti západoevropských zemích nové americké rakety středního doletu, rozhodla se KSČ k aktivní účasti na poradě *dvadvaceti komunistických a dělnických stran Evropy k otázkám boje za mír a odzbrojení*. Porada se uskutečnila v dubnu 1980 v Paříži.

Důležitým počinem z hlediska upevňování a rozvíjení marxisticko-leninské teorie byla *mezinárodní vědecká konference Karel Marx a naše doba*, kterou zorganizovala SED v dubnu 1983 v Berlíně. Jménem Komunistické strany Československa na ní vystoupil tajemník ÚV KSČ soudruh Vasil Biľak. V odpovědi těm kritikům z revizionistického tábora, kteří teoretickou a prak-

tickou činnost KSČ označují za „dogmatickou“ a „byrokratickou“, soudruh Biřák prohlásil: „Komunistická strana Československa ve své praxi vychází z toho, že Marxově metodě je cizí jakákoli zkostnatělost a schematismus. Materialistická dialektika — živá duše marxismu, jak ji nazval V. I. Lenin — nejen umožňuje, ale dokonce vyžaduje neustále reagovat na měnící se společenskou skutečnost, porovnávat ideje se společenskou realitou, rozvíjet naše učení v souladu s měnícími se konkrétními historickými podmínkami“ [Revoluční 1983].

Jedním ze závažných směrů mezinárodní činnosti KSČ je rozvíjení a upevňování dvoustranných vztahů s komunistickými stranami v kapitalistických a rozvojových zemích. Základní přístup k plnění tohoto úkolu výstižně vyjádřilo komuniké z jednání delegací KSČ a Portugalské komunistické strany vydané 10. června 1983. Byl v něm položen důraz na další rozvoj přátelských vztahů spolupráce a solidarity mezi oběma stranami na základě principů marxismu-leninismu a proletářského internacionalismu, v zájmu jednoty mezinárodního komunistického hnutí a společné věci sociálního pokroku, socialismu a míru. V tomto duchu upevňovala a upevňuje KSČ své vztahy s mnoha desítkami komunistických stran, revolučních organizací a hnutí.

Na druhé straně bere KSČ v úvahu, že v rámci mezinárodního komunistického hnutí se dnes více či méně projevují pravicové revizionistické, oportunistické i levičácko-sektářské a nacionalistické tendence. Tyto tendence, které v některých stranách vykrytalizovaly do programové podoby, objektivně oslabují akční a ideově politickou jednotu hnutí a činí jeho boj za současné a dlouhodobé cíle komplikovanější. KSČ vychází však z toho, že *názorové odlišnosti* či *neshody mohou být překonány v zájmu společného boje proti imperialismu*.

Zvláštní pozornost věnuje KSČ rozvoji kontaktů se sociálně demokratickými a socialistickými stranami a organizacemi. Příkladem postupu KSČ v této oblasti bylo jednání mezi delegací KSČ a SPD, které se uskutečnilo v červnu 1983 v Bonnu.

Konkrétní činnost KSČ jako proletářsko-internacionalistického oddílu mezinárodního komunistického hnutí aktivně a pozitivně — jak na základě zobečtněných, tak vlastních zkušeností — přispívá k obohacování teorie a praxe hnutí. Usiluje o upevňování jeho akční a ideově politické jednoty a o vytváření širších třídních a politických svazků v zájmu boje za plnění rozhodujících požadavků doby.

Literatura

- Andropov, J.: *Projev na zasedání ÚV KSSS v červnu 1983*. Rudé právo 1983, 16. 6. a.
Andropov, J.: *Učení Karla Marxe a některé otázky výstavby socialismu v SSSR*.
Příloha Agitátora. Praha, OPA ÚV KSČ 1983. Pravda 1983, 21. 9. b.
Revoluční síla dělnické třídy, Rudé právo 1983, 19. 4.
Rudé právo 1983, 24. 11.
Usnesení ÚV KSSS z června 1983. Rudé právo 1983, 16. 6.

Резюме

Л. Грзал - И. Волек: Характеристика современного мирового развития, революционного процесса и международного коммунистического и рабочего движения. Роль КПЧ

Главная характерная черта мирового развития в начале 80-х годов — резкое обострение антагонизма двух противоположных мировых систем, обострение борьбы двух противостоящих мировоззрений. Возникает реальная угроза ракетно-ядерной и подготовки космической войны.

Мировое коммунистическое движение с новых позиций оценивает главное содержание своей деятельности. В качестве первоочередной задачи оно сейчас ставит перед собой решающую борьбу за предотвращение угрозы ракетно-ядерной войны, за сохранение материально-технических условий развития человечества и за право человека на жизнь. Одновременно развивается и углубляется борьба против угнетения и эксплуатации человека человеком.

В современном распределении классовых и политических сил в мире проявляются ярко выраженные изменения, произошедшие в политико-географической, социально-экономической, внутривнутриполитической, идеологической и военно-политической областях. Усиливается роль азиатских, африканских и латиноамериканских стран, избавившихся от колониальной и полуколониальной зависимости. В новый этап вступили национально-демократические революции. Возникли государства с социалистической ориентацией развития. Происходящие в этих странах процессы отличаются значительной сложностью и не носят однозначного характера.

Повысилась роль рабочего класса и остальных трудящихся в капиталистических странах. Возросла роль и укрепилось положение коммунистических партий. Произошли определенные сдвиги в развитии движения за социальные реформы.

Важнейшим фактором революционного процесса в мире в 70-е и в начале 80-х годов были страны реального социализма. Развитие социалистического содружества начало показывать главное направление развития общественного прогресса человечества.

Наиболее активной, вдохновляющей силой современности является международное коммунистическое движение. Значение и масштабы роли его отдельных подразделений зависят от использования как качественных, так и количественных факторов.

Мировая капиталистическая система перешла в новый этап своего всеобщего кризиса.

Мировая реакция наталкивается на повышенную активность рабочего класса и широких народных масс как в главных центрах, так и на «периферии» капиталистической системы.

Проявилась новая сложность революционной борьбы, причинами которой являются по-новому воздействующие социально-экономические, политические и идеологические факторы. Вследствие этого на первый план выдвигаются более высокие требования к теоретической и практической деятельности коммунистического движения.

Коммунистическая партия Чехословакии — неотъемлемая составная часть международного коммунистического движения. Ее пролетарско-интернационалистская политика включает развитие многосторонних и двухсторонних отношений как с коммунистическими, так и с другими рабочими и революционными партиями и движениями в несоциалистическом мире. Первоочередное внимание КЧП уделяет развитию сотрудничества с коммунистическими партиями социалистических государств и прежде всего — с КНСС.

КЧП принимает во внимание тот факт, что в международном коммунистическом движении в том или ином масштабе проявляются правые ревизионистские, оппортунистические и левацко-сектантские и националистические тенденции. Она исходит из того, что различия во взглядах и несогласия могут быть преодолены в интересах общей борьбы с империализмом. КЧП инициативно стремится к укреплению единства действий и идейно-политического единства коммунистического движения и своей политикой способствует созданию широких классовых и политических связей в интересах борьбы за реализацию ключевых требований эпохи.

Summary

L. Hrzal — J. Volek: Characterization of the Contemporary World Development, the Revolutionary Process and the International Communist and Labour Movement. Role of the Communist Party of Czechoslovakia

The most important characteristic of world development in the early eighties consists in an extremely severe antagonism between two counteracting world systems, in the intensification of the struggle between two contradictory views of the world. The threat of a nuclear-missile war and the preparation of a cosmic war has become imminent.

The world communist movement is evaluating the main content of its activity from new positions. Today it ascribes primary and conclusive significance to the struggle for averting the threat of nuclear-missile war, for the preservation of the materially technical conditions of the development of mankind, and for man's right to live. At the same time it is keen on developing and intensifying the struggle against oppression and exploitation of man by man.

In the present layout of class and political forces in the world, conspicuous changes are becoming evident in the politico-geographic, socio-economic, internal-political, ideological and military-political spheres. The role of Asian, African and Latin-American countries which have thrown off their colonial and semicolonial dependence is growing in importance. National-democratic revolutions have entered into a new stage. States with a socialist orientation of development have come into existence. Processes taking place in these countries are extremely complicated and are lacking an unambiguous character.

In general, the role of the working class and of other working people in capitalist countries is of growing consequence. Communist parties have assumed a more important position and role. Certain shifts have taken place in the development of the socio-reformistic movement.

In the seventies and early eighties, countries of real socialism have represented the most relevant factor of the world revolutionary process, and continue to do so. The development of the socialist community started to indicate the main trend of the social progress of mankind.

The most active and inspiring force of our time is the international communist movement. The significance and range of the role of its individual divisions depend on the application of both qualitative and quantitative factors.

The world capitalist system has reached a new stage of its general crisis.

The world reaction is coming up against an increased activity of the working class and broad people's masses both in the metropolises and in the "peripheries" of the capitalist system.

A new complexity of the revolutionary struggle caused by newly operating socio-economic, political and ideological factors has made itself felt. As a result, higher claims on the theoretical and practical activities of the communist movement have come to the fore.

The Communist Party of Czechoslovakia forms an inseparable part of the international communist movement. Its proletarian-internationalist policy involves the development of both unilateral and multilateral relations with communist as well as other workingclass and revolutionary parties and movements in the non-socialist world. At the same time it devotes primary attention to the development of cooperation with the communist parties in the socialist states, first of all with the Communist Party of the USSR.

The Communist Party of Czechoslovakia takes into account that, in some parts of the international communist movement, right-wing revisionist, time-serving, as well as leftist-sectarian and nationalistic tendencies are asserting themselves to a greater or lesser extent. It proceeds from the assumption that differences of opinion or discords can be overcome in the interest of the common struggle against imperialism. It initiatively strives for strengthening the ideopolitical and action unity of the communist movement, and contributes through its policy to the formation of broader class and political relationships in behalf of the struggle for fulfilling the key demands of our time.

Při výzkumu třídní a sociální struktury socialistické společnosti je oblast práce jedním z hlavních momentů určujících postavení jedince v třídní a sociální struktuře. Rozdíly, vyplývající z různého postavení jednotlivých tříd a sociálních skupin, profesních skupin apod. ve společenské dělbě práce, se promítají v konkrétním pracovním postavení a v podmínkách práce skupiny i jedince.

Jedním z aktuálních problémů při zkoumání vývoje třídní a sociální struktury naší společnosti, jakož i při zkoumání změn probíhajících ve sféře práce, je sledování diferenciačních a sblížovacích procesů mezi oběma našimi republikami. Z historického hlediska i z hlediska dalšího vývoje nabízí tato komparace bohatý analytický materiál. Lze předpokládat, že s globálními společenskými změnami souvisí i změny v postavení člověka v pracovním procesu i v podmínkách jeho práce.

Cílem analýz diferenciačních tendencí v oblasti práce mezi ČSR a SSR je odhalení závažných změn probíhajících v období výstavby socialistické společnosti. Jde o to určit, jak se v závislosti na *sociálně třídní příslušnosti, profesionálním zařazení a charakteru práce* mění konkrétní podmínky práce a pokusit se odhalit rezidua minulého vývoje. Výsledkem by mělo být stanovení hlavních diferenciačních linií ve sféře práce, resp. hlavních sblížovacích momentů mezi pracujícími ČSR a SSR v této závažné oblasti společenského života.

V současné fázi analýzy, která je obsahem předkládaného textu, jde především o zmapování stávajících diferencí v oblasti práce mezi identickými skupinami v ČSR a SSR; snahou je připravit analytický podklad jako východisko dalších komparací sociálních souvislostí práce v socialistické společnosti.

Metodická východiska zkoumání pracovního postavení a podmínek práce

V konceptuálním rámci analýzy vymezujeme tři základní okruhy zkoumání. Jsou to: *oblast sociálního a pracovního postavení a oblast podmínek práce*. V oblasti sociálního a pracovního postavení dále rozlišujeme dvě dimenze — *objektivní sociální souvislosti práce a pracovního postavení a konkrétní pracovní postavení*.

Vycházíme z předpokladu, že sociálně ekonomická pozice jednotlivce je dána jeho sociálně třídní příslušností, vlastnickým sektorem, charakterem vykonávané práce, stupněm vzdělání, odvětvovou příslušností a profesním zařazením. Je zřejmé, že tyto charakteristiky jsou objektivními sociálními souvislostmi práce a jako takové bezprostředně souvisí se zkoumáním procesů probíhajících v celé sociální struktuře společnosti. Tak, jak se mění charakter práce a vzdělání, odvětvová a profesní struktura, tak se vlastně (v širším slova smyslu) proměňuje i celé pracovní postavení lidí.

Předmětem našich analýz v této stati je však konkrétní pracovní postavení a podmínky práce.⁽¹⁾ Hovoříme-li tedy o *konkrétním pracovním postavení*,

(1) Některé proměny objektivních sociálních souvislostí práce a pracovního postavení mezi ČSR a SSR byly popsány ve stati: Hudeček, J.: *Postavení mladé generace v pracovním procesu*. Impuls 1983, č. 2, s. 49–66.

rozumíme především postavení definované funkčními souvislostmi pracovního místa; ukazatele, které v této oblasti analyzujeme, vypovídají o plnění funkčních požadavků kladených konkrétním pracovním místem. Jsou to například postavení v řízení, stupeň TKK, kvalifikační požadavky, resp. požadované vzdělání, požadovaná odborná praxe, rozsah kompetencí, nutná pracovní kooperace atd.

Podmínky práce — jsou složitě strukturovaným komplexem podmínek souvisejících s konkrétním pracovním místem i s celkovým sociálním klimatem podniku. Tento komplex je dán: a) obsahem práce, b) ekonomickými podmínkami práce, c) sociálně psychologickými podmínkami práce, d) souborem fyzikálních pracovních podmínek, e) zdravotně hygienickými podmínkami práce, f) technicko-organizačními podmínkami.

Uvnitř jednotlivých úrovní tohoto komplexu můžeme vydělit celou řadu dílčích konkrétních ukazatelů. Vzhledem k možnostem rozsahu předkládaného textu je zde neuvádíme; je třeba říci, že dále pracujeme vesměs se souborem indikátorů konkrétního pracovního postavení a podmínek práce tak, jak byly šetřeny v rámci rozsáhlého celostátního šetření *Třídní a sociální struktura ČSSR* na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let. Výzkum pochopitelně nemohl vyčerpat všechny závažné ukazatele z oblasti práce. Ta byla v uvedeném šetření jednou z oblastí společenského života, které byly zahrnuty do výzkumné problematiky; proto sledované charakteristiky práce jsou vzhledem k rozsahu použitých výzkumných instrumentů jakýmsi „výběrem“. Jejich předností je skutečnost, že byly získány přímo u zaměstnavatelských organizací zkoumané populace.[2]

V následujícím textu analyzujeme jednotlivé charakteristiky práce (pracujeme s nimi jako se závisle proměnnými) a sledujeme, jak jsou diferencovány v závislosti na sociálně třídní příslušnosti, profesionálním zařazení, popřípadě charakteru práce v komparaci mezi ČSR a SSR.

Do analýz nezahrnujeme v této stati výsledky zpracované na základě složitějších statistických procedur. Většinou také neuvádíme empirické údaje v jejich základním tvaru — v tabulkách relativních četností, neboť ty jsou k dispozici v *Pramenné publikaci z výzkumu TSS 1978*. [3] Systematicky dále pracujeme s indexem používaným pro synchronní a diachronní srovnání dvou distribucí, tzv. indexem vzdáleností či rozdílů dvou distribucí.[4].

Výsledek indexu značí počet minimálně nutných změn v jedné z distribucí, aby se rovnala distribuci druhé. Tedy čím nižší hodnota indexu, tím větší je podobnost obou distribucí, neboť struktura srovnávaných ukazatelů, a naopak. Pro analýzu sociálních diferencí je použití tohoto indexu velmi vhodné, což plně potvrzují naše dosavadní zkušenosti.

(2) Výzkum třídní a sociální struktury ČSSR se uskutečnil koncem roku 1978 na reprezentativním souboru 20 000 jedinců ve věku od 15 do 70 let za celou ČSSR. Realizoval jej kolektiv pracovníků Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV pod vedením F. Charvát a A. Matějovského ve spolupráci s FSÚ ČSSR. Byly zde použity dva základní instrumenty šetření: dotazník pro jednotlivce a domácnost a u osob ekonomicky aktivních navíc dotazník pro zaměstnavatelskou organizaci. Blíže viz: *Metodika výzkumu třídní a sociální struktury ČSSR 1978*. Praha, ÚFS ČSAV 1979, díl I. a II.

(3) Viz *Pramenná publikace z výzkumu třídní a sociální struktury československé společnosti*, Praha, ÚFS ČSAV 1982, svazek 1–5.

(4) Blíže viz: Charvát, F: *Sociální struktura socialistické společnosti a její vývoj v Československu*. Praha, Academia 1980, s. 37 an.

Index je definován takto: jsou-li $\{a_i\}_{1^n}$, $\{b_i\}_{1^n}$ dvě distribuce v procentech, je indexem vzdálenosti veličina: $q(\{a_i\}_{1^n}, \{b_i\}_{1^n}) = 100 - \sum_{i=1}^n \min(a_i, b_i)$.

Celkové diferenciační tendence v oblasti práce mezi ČSR a SSR

V období budování socialistické společnosti v ČSR v posledních 35 letech se uskutečnily hluboké přeměny v ekonomické i sociální oblasti. Vysoké tempo růstu materiálně technické základny i kvalitativní rozvoj výrobních sil se promítl i ve změnách sociálně třídní struktury obou našich republik. Vyrovnaly se sociálně třídní struktury ČSR a SSR, profesní struktury, proměnila se odvětvová struktura zaměstnanosti, vyrovnaly se vzdělanostní struktury obou republik atd.

Vzhledem k tomu, že výchozí báze těchto přeměn byla z důvodů rozdílného minulého vývoje ČSR a SSR jiná, byla relativně jiná i dynamika těchto procesů. Lze říci, že sociálně ekonomický rozvoj SSR měl „bouřlivější“ ráz.

Jak bylo zdůrazněno, globální společenské změny se promítají i v proměnách sociálně třídní struktury, ve vnitřním sblížování tříd a sociálních skupin; s tím souvisí i sblížování v postavení lidí v pracovním procesu a v podmínkách práce z hlediska vnitrotřídního a vnitroskupinového, resp. z hlediska identických sociálních skupin mezi ČSR a SSR.

Na druhé straně stávající rozdíly v materiálně technické základně výroby, v rozvoji pracovních sil, ve struktuře pracovních míst apod. mezi ČSR a SSR jsou zřejmě zdroji diferencí v oblasti práce mezi identickými sociálními skupinami a mezi identickými profesními skupinami.

Jak jsou celkově diferencovány sledované ukazatele z oblasti práce u ekonomicky aktivních populací mezi ČSR a SSR, bez ohledu na další třídní kritéria, ukazuje tabulka 1. Na základě indexů rozdílů jsme sestavili pořadí jednotlivých charakteristik podle míry diferencí.

*Tabulka 1. Diference v oblasti práce mezi ČSR a SSR
(indexy rozdílů v %)*

Vybrané ukazatele konkrétního pracovního postavení a podmínek práce		v % (index rozdílů)
1.	Rozložení pracovního volna	10,5
2.	Práce v oboru vzdělání	9,8
3. — 4.	Typ práce — technizace práce (pouze u dělníků)	7,0
3. — 4.	Zařazení podle tarifné kvalifikačního katalogu — TKK (pouze u dělníků)	7,0
5.	Dojíždění do zaměstnání	6,6
6.	Příjem	6,4
7.	Odborná praxe	5,8
8.	Velikost pracovních kolektivů	5,5
9.	Požadované vzdělání na pracovních místech	4,2
10.	Organizace pracovního režimu	3,6
11.	Účast na zvyšování kvalifikace	2,9
12.	Ztížené a zdraví škodlivé podmínky práce	1,6
13.	Postavení v řízení	1,5

Ukazuje se, že nelze hovořit o jednoznačně homogenních podmínkách práce obou ekonomicky aktivních populací, i když u celé řady charakteristik jsou v celkovém pohledu tyto rozdíly málo významné.

Výraznější difference v oblasti práce mezi ČSR a SSR zaznamenáváme až při detailnějším členění ekonomicky aktivních populací podle třídně sociálního složení, profesní příslušnosti, popřípadě charakteru vykonávané práce; u jednotlivých skupin pracujících v ČSR a SSR jsme tak identifikovali celou řadu zajímavých odlišností. (Do analýz nezahrnujeme pro nízké získané četnosti zkoumaných jedinců v SSR sociální skupinu ostatních družstevních výrobců a profese pracovníků ve vědě a výzkumu.)

Sociálně třídní a profesní diferenciacie v oblasti práce

a) Diference v konkrétním pracovním postavení mezi pracujícími ČSR a SSR

Jak již bylo řečeno, se změnami objektivních sociálních souvislostí práce se mění i konkrétní pracovní postavení ekonomicky aktivní populace. Znovu se potvrzuje, že s proměnami odvětvové struktury Slovenska [především přeměna převažujícího agrárního charakteru Slovenska v průmyslový], s rychlým vzdělanostním růstem slovenské populace [vyrovnání vzdělanostních struktur mladší a střední generace pracujících mezi oběma republikami] a zvyšujícím se podílem duševně pracujících byly setřeny výrazné rozdíly mezi slovenskou a českou ekonomicky aktivní populací v jejím *konkrétním pracovním postavení*.

V tabulce 2 zachycujeme sociálně třídní diference v oblasti práce. Ukazuje se, že konkrétní pracovní postavení je více diferencováno (hodnoty indexu rozdílů jsou vyšší než 10 %) mezi sociálními skupinami zaměstnanců (a to v oblasti požadovaného vzdělání na pracovních místech, v délce odborné praxe na zastávaných pracovních místech i v podílech na práci související s oborem vzdělání) a rovněž mezi družstevními rolníky obou republik (zvláště v ukazatelích požadovaného vzdělání na pracovních místech — bližší objasnění rozdílů uvádíme dále). Celkově velmi malé rozdíly jsou mezi českými a slovenskými dělníky a vůbec nevýznamné rozdíly identifikujeme v konkrétním pracovním postavení mezi slovenskou a českou inteligencí.

Tabulka 2. Sociálně třídní diference v oblasti práce mezi ČSR a SSR
(indexy rozdílů v %)

	Dělníci	Intelligence	Zaměstnanci	Družstevní rolníci	Indexy rozdílů ČSR/SSR celkem
Konkrétní pracovní postavení					
Postavení v řízení	0,9	4,5	3,1	1,9	1,5
Požadované vzdělání	3,0	5,7	11,8	18,5	4,2
Odborná praxe	6,2	6,4	10,2	11,8	5,8
TKK	7,0	—	—	—	7,0
Práce v oboru vzdělání	10,8	3,2	11,8	8,7	9,8
Podmínky práce					
Dojíždění do zaměstnání	12,9	3,2	6,0	22,8	6,6
Příjem	7,0	9,7	9,7	15,5	6,4
Pracovní režim	6,7	2,8	5,8	13,6	3,6
Pracovní volno	9,9	6,5	10,7	25,4	10,5
Pracovní kolektiv (velikost)	6,7	2,5	8,0	18,5	5,5
Ztížené podmínky práce	1,6	2,2	1,4	1,5	1,6
Účast na zvyšování kvalifikace	1,2	4,5	6,1	9,8	2,9
Typ práce (podle technizace práce)	7,0	—	—	—	7,0

Naznačené tendence v diferenciaci konkrétního pracovního postavení jsou poněkud ostřejší při detailnějším třídění podle profesních skupin. Vyšší míru heterogenity zaznamenáváme častěji mezi profesemi spojenými převážně s manuálním charakterem práce, ze skupin spojených převážně s duševním charakterem práce pouze mezi profesí odborných nevýrobních pracovníků v ČSR [viz tabulku 3].

Ukažme si, jaká je podstata některých významnějších rozdílů v oblasti konkrétního pracovního postavení mezi pracujícími ČSR a SSR. V první řadě

identifikujeme *rozdíly související se vzděláním a kvalifikací*, resp. s oblastí uplatnění vzdělání a kvalifikace. Jestliže bylo řečeno, že se sblížily vzděla-
nostní struktury ekonomicky aktivních populací ČSR a SSR, pak na druhé
straně existují ještě rozdíly v požadavcích na pracovní sílu na konkrétních
pracovních místech, v délce odborné praxe i v podílech pracujících, kteří jsou
činní v oboru svého vzdělání.

Tak například na Slovensku pracují družstevní rolníci i zaměstnanci vý-
znamně častěji než stejné skupiny v ČSR na takových pracovních místech,
kde není požadována kvalifikace (v ČSR to je zhruba každý třetí družstevní
rolník, v SSR každý druhý). Sociální a profesní skupiny s vyšším vzděláním
(středním odborným a vysokoškolským) však přitom v SSR častěji vykonáva-
jí práci odpovídající jejich kvalifikaci než v ČSR.

Celkově lze shrnout, že pro profesi požadované vzdělání je u ekonomicky
aktivních v ČSR a SSR diferencováno jednak po linii *manuálních profesí*
(s nižším naplněním kvalifikovaných míst v SSR), jednak po linii *duševních*
profesí, jejichž pracovníci v SSR pracují častěji než v ČSR na takových pra-
covních místech, kde je požadováno vyšší vzdělání.

Rezidua minulého vývoje Slovenska se projevují u starších skupin ekono-
micky aktivní populace (50—60 let): u některých profesí této části populace
existuje na rozdíl od ČSR podstatně vyšší zastoupení na takových pracov-
ních místech, která nepředepisují požadavky na kvalifikovanou pracovní sílu.

Jednu ze stránek procesu sblížování v oblasti práce mezi dělníky ČSR a SSR
lze například dokumentovat na obsazení stupňů *tarifně kvalifikačního katalo-
gu* (TKK) v obou republikách. Zatímco mezi dělníky střední a starší genera-
ce (35—54 let) v ČSR a SSR je difference v TKK na základě indexu rozdílů
17 %, tak mezi mladými dělníky (15—29 let) činí pouze 8 %, což svědčí
o tom, že zejména mladá pracující generace na Slovensku je nositelem pro-
cesu vyrovnávání dřívějších rozdílů v oblasti práce mezi našimi republikami.
Přitom je zřejmé, že obě struktury dělníků (podle zařazení do tarifně kvali-
fikačního katalogu) se budou, v závislosti na tempu zavádění výsledků vědec-
kotechnického pokroku do praxe a rostoucích požadavků na kvalifikovanou
pracovní sílu, nadále sblížovat.

U pracovníků s odborným vzděláním (tzn. u vyučených, u pracovníků se
středním odborným a vysokoškolským vzděláním) je to dále *práce v oboru*
vzdělání, která obě ekonomicky aktivní populace poněkud od sebe odlišuje,
s čímž souvisí i to, že v ČSR je větší fluktuace z oboru vzdělání. Příčinou
může být nejen nedostatek pracovních míst odpovídajících získanému vzdělání
a kvalifikaci, ale i subjektivní preference vedoucí mimo obor původního
vzdělání z důvodů různých sociálních výhod (např. přidělení bytu, vyšší příjmy
apod.).

Větší fluktuační tendence z oboru vzdělání v ČSR potvrzují i podíly pracují-
cích, kteří dnes v oboru svého vzdělání již nepracují, ale „pracovali dříve“; na-
příklad u dělníků to je v ČSR 29 %, v SSR 21 %, u zaměstnanců 26 % : 20 %
a u družstevních rolníků dokonce 27 % : 19 %.

V generačním srovnání se difference v podílech pracujících v oboru vzdělání
zvyšují ve prospěch SSR (v %):

	ČSR	SSR
35—44 let	64,3	73,5
45—54 let	56,1	67,3
55—60 let	59,2	72,3

Lze říci, že difference podle „práce v oboru vzdělání“ existují mezi ČSR a SSR nejen po linii manuálních profesí, ale i u profesí spojených převážně s duševním charakterem práce.

b) Diference ve sféře podmínek práce

Industrializace Slovenska v období budování socialistické společnosti s sebou přinesla i celkové vyrovnávání podmínek práce mezi pracujícími obou republik.

Přesto však řadu diferencí, zvláště u různých profesních skupin, můžeme ještě v této oblasti odhalit. Jsou způsobeny odlišnostmi struktury průmyslové výroby, stávající úrovně techniky a technologie, struktury pracovních příležitostí i odlišnostmi v organizaci práce v různých odvětvích a oborech.

Podle sociálně třídního hlediska jsou některé sledované ukazatele podmínek práce odlišné především u družstevních rolníků; vysokou homogenitu těchto podmínek vykazují naproti tomu skupiny inteligence a zaměstnanců v obou našich republikách (viz tabulka 2). Z hlediska profesních skupin identifikujeme u řady ukazatelů podmínek práce hodnoty indexu rozdílů vyšší než 15 %, a to zejména u zemědělských dělníků a dělníků při těžbě (viz tabulka 3).

Větší rozdíly existují především v *trvání dojížděky do zaměstnání, v oblasti příjmů, v organizaci pracovního režimu a pracovního volna*. V podstatě žádné rozdíly jsme neidentifikovali, pokud jde o práci ve ztížených pracovních podmínkách.

Ukazuje se například, že celkově je cestě do zaměstnání věnováno více času na Slovensku. Platí to zejména o dělnících (dělníci při těžbě, dělníci ve zpracovatelských profesích ve výrobě) a družstevních rolnících. Jestliže například většina dělníků v ČSR dojíždí do zaměstnání v průměru 15–29 minut, pak stejná skupina v SSR 30–59 minut. Diference jsou způsobeny odlišnostmi v sídelní struktuře, v nabídce pracovních příležitostí i v širších okruzích spádových oblastí v SSR.

Jako jeden z mála ukazatelů podmínek práce, podle něhož jsou identické sociální a profesní skupiny v ČSR a SSR více diferencovány, je příjem, konkrétně příjem z hlavního zaměstnání. Porovnání relativních poměrů pracujících v jednotlivých příjmových kategoriích v ČSR a SSR ukazuje zajímavá zjištění: většina profesních skupin v ČSR se relativně více podílí na středních a vyšších příjmových kategoriích. Nejvýraznější mzdové difference identifikujeme u *dělníků při těžbě* (index rozdílů 24,2 %) a u *stavebních dělníků* (index rozdílů 12 %).

Jestliže doposud byla většina diferencí v oblasti práce mezi ČSR a SSR spojena především s manuálními profesemi, pak příjem je diferencován i na úrovni duševní práce. Příčiny spočívají pravděpodobně v nižší vzdělanostní úrovni starších generací ekonomicky aktivních v SSR (např. ve vzdělanostní struktuře starších generací pracujících je v ČSR 38 % vyučených oproti 29 % v SSR, 10 % se středním odborným vzděláním bez maturity oproti 6 % v SSR apod.) i v rozdílných požadavcích na kvalifikovanou pracovní sílu.

Mezi diferencující ukazatele podmínek práce mezi ČSR a SSR patří v neposlední řadě i *organizace pracovní doby* (pracovní režim) a s ní související *organizace pracovního volna*. Ukazuje se totiž, že zejména v průmyslových odvětvích na Slovensku pracovníci manuálních profesí pracují častěji než v ČSR ve vícesměnném provozním režimu, a to zejména pokud jde o dvou- a třísměnné a třísměnné provozy. Tato skutečnost současně signalizuje tendenci vyššího využití strojového parku a technologických zařízení v SSR. V závis-

Tabulka 3. Profesní diference v oblasti práce mezi ČSR a SSR
(indexy rozdílů v %)

	Konkrétní pracovní postavení					Podmínky práce						
	Posta- vení v řízení	Požado- vané vzdělání	Odborná praxe	Práce v oboru vzdělání	Dojíž- dění do zaměst- nání	Příjem	Pracovní režim	Pracovní volno	Pracovní kolektiv	Ztížené podmín- ky práce	Typ práce (techni- zace)	Účast na zvyšová- ní kvali- fikace
Zemědělstí dělníci	4,3	27,6	11,3	9,9	19,8	10,7	16,7	18,6	18,8	2,0	—	8,7
Dělníci při těžbě	8,0	2,1	17,3	17,1	19,2	24,2	9,1	13,0	2,8	5,7	—	7,9
Dělníci zpracovatelé	0,4	3,5	7,4	11,0	14,0	10,4	16,3	12,3	12,2	0,7	8,0	0,2
Stavební dělníci	1,3	13,1	16,9	10,5	8,7	12,0	2,5	7,2	8,7	0,4	—	0,9
Provozní a obsluhující pracovníci	1,4	3,9	8,9	11,1	15,2	6,6	8,5	15,0	4,7	1,0	—	1,6
Techničtí pracovníci	2,8	9,7	9,5	5,9	6,9	9,6	2,9	9,7	5,8	3,0	—	3,9
Pracovníci správy a řízení	2,9	6,9	10,7	7,6	7,3	7,7	4,1	6,3	3,7	1,3	—	5,8
Odborní nevýrobní pracovníci (školství, kultura, zdravotnictví)	5,3	10,7	13,1	5,1	3,2	10,9	1,9	7,5	3,2	2,8	—	2,0

losti na pracovním režimu je diferencována organizace pracovního volna. Například podíly pracovníků s dvoudenním souvislým volnem v SSR jsou podle charakteru práce zhruba o 10—12 % nižší než v ČSR. Znamená to, že bez souvislého dvoudenního volna je relativně více pracujících v SSR — z fyzicky pracujících je to každý čtvrtý (v ČSR až každý devátý pracovník), z duševně pracujících každý šestý (zatímco v ČSR pouze každý osmnáctý pracovník). Je zřejmé, že naznačené tendence a rozdíly v pracovním režimu a v organizaci pracovního volna se pravděpodobně odrážejí i v některých stránkách životního způsobu (např. ve sféře volného času).

U dělnických profesí ve výrobních činnostech v průmyslu jsme rovněž sledovali podíly pracujících na jednotlivých stupních škály technického rozvoje podle *typu práce*. Ukazuje se, že s poněkud rychlejším tempem instalací nových provozů, moderních strojů a technologie do výrobního procesu v posledních letech v SSR rostly rychleji i podíly dělníků spjatých s prací na vyšších stupních technického rozvoje, to znamená na pracovních místech s částečnou automatizací a s plnou automatizací.

Typ práce dělníků v průmyslu je diferencován mezi ČSR a SSR i v různých podílech mužů a žen na škále technického rozvoje. Ženy pracují převážně na strojích a mechanizovaných strojních zařízeních (cca 54 % žen oproti 41 % mužů). Na druhé straně práce na vyšších stupních škály technologického rozvoje (na částečně a plně automatizovaných zařízeních) je více spojena s mužskou prací — v ČSR na těchto zařízeních pracuje 29 % mužů a 27 % žen, v SSR 35 % mužů a 27 % z celkového počtu žen.

Ukazuje se rovněž, že difference v „práci na strojích“ mezi muži a ženami jsou nižší v ČSR (index rozdílů 3 %) než na Slovensku, kde podíl mužů na práci na vyšších stupních škály je výrazněji vyšší než podíl žen (index rozdílů je 10 %).

Současné tendence v rozvoji vědeckotechnické revoluce a s tím související změny v obsahu a charakteru práce vedou na jedné straně k vyšší intelektuální práci, zároveň se však ještě často vyskytuje práce fyzicky namáhavá, vykonávaná mnohdy ve *ztížených pracovních podmínkách*.

Podle výsledků získaných na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let však pouze zhruba každý osmý pracovník v ČSR a přibližně každý devátý v SSR pracuje ve ztížených pracovních podmínkách. Nepříznivé vlivy takové práce jsou negativně pocítovány a jsou překážkou zvláště pro získávání mladých dělníků na tato místa; finanční atraktivnost či „zvýhodnění“ práce ve ztížených pracovních podmínkách není pro mladé dělníky dostatečně silným motivačním stimulem. Difference mezi ČSR a SSR nejsou v tomto směru významné.

Závěry

Konkrétní pracovní postavení a podmínky práce jsou významným sekundárním diferenciačním faktorem nejen různých tříd a sociálních skupin, profesních skupin apod., ale i identických sociálních skupin a profesí v ČSR a SSR. Na základě globálních sociálně ekonomických změn v etapě budování rozvinuté socialistické společnosti se odvíjejí i diferenciační, resp. sblížovací procesy v oblasti práce mezi českou a slovenskou ekonomicky aktivní populací.

1. Z tohoto pohledu je *vnitrotřídní* a *vnitroskupinová* diferenciace v oblasti práce mezi ČSR a SSR, co do míry diferencí, nejvyšší:

- a) u třídy družstevních rolníků,
- b) u sociální skupiny zaměstnanců,

- c) u dělnické třídy,
d) u sociální skupiny inteligence.

2. Na stejném základě můžeme — jako východisko dalších analýz v oblasti práce — vytvořit *typologii vybraných profesních skupin* podle toho, jak jsou jejich charakteristiky práce v komparaci ČSR—SSR blízké nebo rozdílné. Porovnáním diferenčiacních tendencí u dvanácti sledovaných ukazatelů lze stanovit, které identické profesní skupiny se vyznačují většími či menšími rozdíly v pracovní sféře (obsah identifikovaných diferencí je popsán v bodu 3 těchto závěrů).

Ukazatele s větší mírou diferenciacce mezi ČSR a SSR	Ukazatele středně diferencované mezi ČSR a SSR	Ukazatele s nízkou mírou diferenciacce mezi ČSR a SSR	Nevýznamně diferencované ukazatele mezi ČSR a SSR
příjem	požadované vzdělání na pracovním místě	typ práce (na základě škály technizace práce)	postavení v řízení
odborná praxe			zvyšování kvalifikace
dojíždění do zaměstnání	práce v oboru vzdělání	TKK	ztížené pracovní podmínky
organizace pracovního volna	pracovní režim pracovní kolektiv		

Konkrétní pracovní postavení a podmínky práce komparované na bázi identických profesních skupin mezi ČSR a SSR jsou globálně diferencovány spíše po linii *manuálních profesí* než po linii profesí spjatých s charakterem duševní práce. Rovněž difference podle sociálně třídního zařazení je spojena s charakterem vykonávané práce s tendencí vyšších diferencí mezi dělníky ČSR a SSR ve fyzické práci ve výrobě.

3. Z hlediska jednotlivých charakteristik práce lze určit, jak se v závislosti na sociálně třídní a profesní příslušnosti tyto ukazatele podílejí na diferenčiacních, resp. sblížovacích procesech mezi ČSR a SSR:

Profesní skupiny s častými diferencemi a vyššími hodnotami indexu rozdílů v oblasti práce mezi ČSR a SSR	Profesní skupiny s méně častými diferencemi a středními hodnotami indexu rozdílů	Pracovní skupiny s malou frekvencí diferencí a s nízkými hodnotami indexu rozdílů
zemědělní dělníci	dělníci zpracovatelé	techničtí pracovníci
dělníci při těžbě	stavební dělníci	pracovníci na úseku řízení a správy
	provozní a obsluhující pracovníci	odborní nevýrobní pracovníci

Dostáváme tedy jistou typologii sledovaných ukazatelů z oblasti práce podle velikosti rozdílů, jak byly identifikovány u stejných sociálních a profesních skupin mezi ČSR a SSR. Uvedená typologie (která má vnitrotřídní a vnitrogrupinový charakter) ukazuje, že poněkud více jsou diferencovány podmínky práce a potom konkrétní pracovní postavení.

В дальнейших анализách пѹдје о то одһалит диференциа́ннi а сблизовací процесы между рѹзнѹми тѹдiами а социáлнiми группами а станovit мо́жнѹе вѹвојовѹе тенденце в тѹто зáва́жнѹе областi společенскѹго жiвота.

Резюме

Я. Гудечек: Социально-классовая и профессиональная дифференциация в области труда между ЧСР и ССР

Актуальной проблемой при изучении развития классовой и социальной структуры нашего общества является прослеживание за процессами дифференциации и сближения между ЧСР и ССР в области труда. Важно определить, каким образом в зависимости от социально-классовой принадлежности, профессионального распределения и характера труда меняются рабочее положение и конкретные условия труда в рамках двух исторически отличных по формированию процессов развития. В данном анализе отражается стремление к отображению имеющихся различий в области труда между идентичными группами работников в ЧСР и ССР.

В концептуальных рамках анализа автор разграничивает две основных области: область социального и рабочего положения и область условий труда. В области социального и рабочего положения различаются два направления: объективные социальные связи между трудом и рабочей средой и конкретное положение в процессе труда. Предметом анализа в данной статье являются в первую очередь конкретное положение в процессе труда и условия труда. В основном автор использует систему показателей, использовавшуюся в рамках обширного общегосударственного обследования «Социально-классовая структура ЧССР в 1978 году».

В следующем разделе автор прослеживает за общими дифференциальными тенденциями в области труда между ЧСР и ССР. Очевидно, что на основе глубоких перемен в экономической и социальной областях, по мере роста материально-технической базы и качественного развития производительных сил социально-классовые структуры ЧСР и ССР выравнивались, как и профессиональная структура, изменилась отраслевая структура занятости; выравнивалась и профессиональная структура обеих республик.

Некоторые отличия в характере труда между ЧСР и ССР можно проследить по социально-классовому и профессиональному характеру. В области конкретного положения в работе — это различия в требованиях к образованию и квалификации на рабочих местах, в области ступеней тарифно-квалификационного каталога и в удельном весе лиц, работающих по своей специальности. В области условий труда были обнаружены некоторые различия в области доходов, в организации рабочего времени и свободного от работы времени, отчасти и в удельном весе трудящихся, стоящих на определенной ступени шкалы технического развития.

Автор подчеркивает, что конкретное положение в процессе труда и условия труда являются важным вторичным фактором дифференциации не только между различными социальными и профессиональными группами, но и между идентичными группами в ЧСР и ССР. Имеющие место различия вызваны в первую очередь различиями в структуре промышленного производства, в уровне техники и технологии, в структуре свободных рабочих мест и некоторыми различиями в организации труда в различных отраслях и областях труда.

В заключение автор предлагает, в качестве отправного момента для дальнейших анализов в области труда, типологию профессиональных групп (в распределении согласно Единой квалификации работ), в зависимости от того, насколько близки или различны их характеристики в сопоставлении ЧСР—ССР. Обнаруживается, что дифференциация в области труда между обеими республиками развивается скорее по линии профессий, связанных с ручным характером труда (в особенности между сельскохозяйственными рабочими и между рабочими в добывающей промышленности). Анализы также подтверждают, что у прослеживаемых показателей в области труда дифференцируются условия труда и лишь потом — конкретное положение в процессе труда. Автор подчеркивает, что на следующем этапе анализа в области труда будут определены вероятные тенденции развития в этой важной сфере общественной жизни.

Summary

J. Hudeček: Social-class and Professional Differentiation in the Area of Work between the Czech and the Slovak Socialist Republic

In the research of the development of our society's class and social structure, the examination of differentiation and homogenization processes between the Czech Socialist Republic (CSR) and the Slovak Socialist Republic (SSR) in the area of work represents a major problem. It involves the effort to determine the changes in the working position and concrete working conditions taking place within the framework of two historically differently based development processes in relation to social-class appturtenance, professional position, as well as to the character of work. The matter of utmost concern in the present stage of analysis is the mapping of existing differences in the area of work between identical groups in CSR and SSR.

Within the conceptual framework of analysis, three basic areas are defined: the area of social and working position and that of working conditions. In the area of social and working position, two further dimensions are distinguished: objective social implications of work and of the working position and the concrete working position. The analyses included in the present paper are primarily concerned with the concrete working position and working conditions. A set of indicators examined within the scope of the extensive national investigation "Class and Social Structure of the Czechoslovak Socialist Republic 1978" is made use of.

In the following part, attention is paid to the general differentiation tendencies in the area of work manifesting themselves between CSR and SSR. It has become evident that, on the basis of profound transformations in both the economic and the social sphere, hand in hand with the growth of the materially technical basis and with the qualitative development of productive forces, the social-class structures in CSR and SSR as well as professional structures have grown homogenous, the branch structure of employment has changed, cultural structures have reached the same level in both republics.

However, some differences between CSR and SSR in the area of work can be traced according to the social-class and professional character. In the area of concrete working position this involves differences in the claims laid on education and qualification in the respective working positions, in the occupation of the degrees of the rate-qualification catalogue, as well as in the proportions of people working in the branch of their education. In the area of working conditions, some differences have been identified in the sphere of income, in the organization of working hours and off-hours, partially also in the proportions of working people on the separate grades of the technical-development scale.

Stress is laid on the fact that the concrete working position and working conditions are a significant secondary differentiation factor not only between various social and professional groups but also between identical groups in CSR and SSR. For the most part, the existing differences are due to differences in the structure of industrial production, the present level of technique and technology, the structure of working opportunities, as well as to some differences in the organization of work in various branches and fields.

In conclusion a typology of professional groups (in a rough classification according to the Uniform Qualification of Occupations) has been worked out as a starting point for further analyses. Here attention is paid to similarities or differences in the characterization of professional groups in the CSR-SSR comparison. Differences between the two republics in the area of work appear to develop more pronouncedly along the line of professions connected with the manual character of work (in particular among farm labourers and workers in the mining industry). Analyses also corroborate the fact that, from among the examined indicators in the area of work, working conditions are more thoroughly differentiated than the concrete working position. It is pointed out that in the following stages of analyses in the area of work, probable developmental tendencies in this important sphere of social life will be established.

Veřejné mínění je v podstatě oním kadlubem, v němž se v nepřetržitém kvasu bezprostředně rodí, přetvářejí a přenášejí názory, postoje, potřeby, očekávání atd. a z něhož vyrůstají neformální společenské vzory a normy. Je to dynamický jev, který — přesto, že má určité stabilnější složky — se neustále proměňuje, a to v nejdelším i nejkratším časovém horizontu. Jeho základní determinanty jsou však zakotveny v typu společenského systému. Jemu odpovídá celkový typ veřejného mínění, přičemž jeho jednotlivé složky mohou vývoj sociálně ekonomické základny (a v podstatě i kulturní nadstavby) předbíhat či se za ním opožďovat a ve zpětné vazbě tak působit na společenskou realitu progresivně či regresivně.

V průběhu budování socialismu prošlo veřejné mínění převratnými zásadními změnami. Z nového společenského řádu vyrůstají nové ideje, jimiž je veřejné mínění nesené a jejichž je nositelem. Vytváří se kvalitativně nový obraz občanství, jehož základním znakem je mimo jiné právo a reálná možnost každého jedince bezprostředně se zúčastnit politického života. Politika přestává být doménou elit, stává se přístupnou všemu lidu.

Veřejné mínění vztahující se k této významné oblasti společenské nadstavby pak není pouhým sekundárním indikátorem jejího stavu (jako tomu může být u celé řady jiných jevů a procesů), ale současně důležitým faktorem ovlivňujícím její další rozvoj. Prezentuje obraz politicky angažovaného občana jako člověka společensky potřebného, váženého a oceňovaného. Veřejná činnost je všeobecně uznávána za významnou osobní i společenskou hodnotu.

Výzkum Ústavu pro výzkum veřejného mínění při FSÚ, provedený v letech 1978—1980, (1) například ukázal, že 89 % občanů z výběrového souboru československé populace je (podle své výpovědi) zapojeno alespoň v jedné společensko-politické organizaci (20 % v jedné, 24 % ve dvou, 22 % ve třech a 23 % ve čtyřech a více organizacích). Častěji jsou to občané mladší, ekonomicky aktivní a s vyšším vzděláním. Toto formální kritérium členství je dokreslováno tím, že 34 % těchto občanů se ve sledovaném období zúčastnilo politického vzdělávání, 8 % zastávalo funkci volených poslanců některého zastupitelského sboru, 11 % bylo zapojeno ve funkci členů občanského výboru, 12 % ve funkci členů sboru pro občanské záležitosti nebo členů komisí ná-

(1) Použitá empirická data jsou čerpána zejména z výzkumného triptychu ÚVVM při FSÚ zaměřeného na problematiku žen v naší společnosti, a to z části *Účast žen ve veřejném životě*. Na zpracování výzkumu a příslušných závěrečných zpráv se podílely zejména: doc. ing. J. Bauero-
vá, CSc., E. Čáková, M. Beránková a autorka této stati. Projekt byl realizován v letech 1978
až 1980 na výběrovém souboru z populace ČSSR starší 18 let (celkem 1713 osob; k tomuto
počtu se také vztahují procenta uvedené v textu a v tabulkách); byl reprezentativní z hlediska
území, pohlaví, věku, sociální skupiny, ekonomické aktivity a velikosti místa bydliště. Sběr
dat byl proveden prostřednictvím tazatelské sítě metodou standardizovaného rozhovoru. V dal-
ších citacích v textu se na něj odvolávám jako na výzkum ÚVVM 1978. Je třeba mít na zřeteli
to, že zde nejde o „tvrdá data“, ale o výpovědi obyvatel o dané problematice.

Děkuji řediteli ÚVVM prof. dr. K. Rychtaříkovi, DrSc. za pomoc poskytnutou při zpraco-
vání tohoto materiálu.

rodního výboru a 2 % ve funkci soudců z lidu. Zhruba třetina těchto aktivistů pak uvedla, že této své politické práci věnuje více než 11 hodin měsíčně.

Názory týkající se veřejné činnosti, zkoumané jak v rovině její pocítované prestiže v naší společnosti, tak v rovině jejího subjektivního významu pro členy této společnosti, ukazují, že veřejná činnost je převážně, i když v různém stupni intenzity, objektivně vážená a subjektivně významná. Stává se stále více vlivnou složkou v životě společnosti i v životě jedince. Její negativní hodnocení se objevuje poměrně zřídka (názor, že tato činnost nepožívá vážnosti, uvádí cca 10 % občanů, nechuť ke společenské angažovanosti cca 12 % občanů).

Účast na politickém životě je tedy záležitostí všech občanů — mužů, právě tak jako žen. Jejich veřejná angažovanost je zákonitou nutností, osobní i společenskou potřebou vyrůstající ze samého charakteru socialistické společnosti.

Ve srovnání s předmnichovskou republikou se podíl žen ve vrcholných orgánech státní moci ČSSR zvýšil desateronásobně — z cca 3 % na téměř 30 % (ve volebním období 1981—1985 činí podíl žen 28,7 % ve Sněmovně národů a 29 % ve Sněmovně lidu — viz materiály NS). Velmi významná je i jejich činnost v národních výborech. Podíl poslankyň na různých stupních těchto zastupitelských sborů se v současné době pohybuje mezi 30—37 % (podle materiálů ČNR a SNR). Ženy se velmi účinně uplatňují v Revolučním odborovém hnutí. Jejich doménou je především organizování kulturní a zájmové činnosti, práce s dětmi, řešení sociálních problémů a otázky nemocenského pojištění. Nejvyšší zastoupení mají zejména v základních organizacích ROH v závodech. Například funkce úsekových důvěrníků je převážně obsazena ženami. Velmi vlivnou organizací Národní fronty je Československý svaz žen, který poskytuje svým členkám širokou platformu pro společenskou a politickou aktivitu. Svaz má rozsáhlou síť základních organizací (celkem 11 913) pokrývajících celé území našeho státu (počet členstva: 946 559 — stav k 1. 1. 1984). Tyto organizace úzce spolupracují s národními výbory, s dalšími společenskými organizacemi Národní fronty, závody, družstvy, školami a jinými institucemi a účinně se podílejí na řešení aktuálních problémů ve městech i obcích. (2)

Je neobyčejně pozitivní a svědčí to o hlubokých přeměnách ve vědomí lidí, když většina populace soudí, že je správné, aby se ženy zapojovaly do veřejné činnosti. Jen necelých 20 % respondentů citovaného výzkumu ÚVVM považuje tuto sféru za vyhrazenou především pro muže a poukazuje na to, že ženy by se měly starat o rodinu a domácnost.

Přitom těchto 20 % naplňují především starší lidé, osoby, které nejsou zapojeny ve společenském pracovním procesu, příslušníci nižších vzdělanostních kategorií a lidé s malým nebo žádným zájmem o veřejnou angažovanost. Naproti tomu příslušnost k mladším věkovým kategoriím vzdělání a vlastní angažovanost v pracovním a politickém životě jsou znaky, na něž se váží pozitivní názory na veřejnou angažovanost žen (viz tabulka 1).

V průběhu posledních 30 let, zejména s nástupem mladších a v průměru vzdělanějších skupin obyvatelstva do věku politické dospělosti a s rozšířením zájmu mas o celospolečenské záležitosti, došlo k významné změně ve pro-

(2) Nebudeme se zde dále zabývat „tvrdými daty“ dokumentujícími společensko-politické zapojení žen ani podrobně diskutovat základní postuláty marxistického přístupu k této otázce a její řešení v socialistické společnosti. Tomu byla věnována pozornost již v pracích: E. Bártová: *Historický vývoj politické participace žen*, Sociologický časopis 1976, č. 1; E. Bártová: *Postavení a sociální participace ženy v různých sociálně ekonomických systémech*, Praha, Horizont 1977.

Tabulka 1. Je správné, aby se ženy zapojovaly do veřejného života? (v % odpovědi)*)

	Je to správné	Je to spíše záležitost mužů	Jiná odpověď	Nevím	Celkem
ČSSR	75	18	2	5	100
Muži	71	21	2	6	100
Ženy	78	16	2	4	100
<i>Věkové kategorie:</i>					
1 – 59	77	16	2	5	100
60 a více	67	25	2	6	100
<i>Socioprofesionální kategorie</i>					
dělníci**)	71	21	2	6	100
zaměstnanci	87	8	2	3	100
rolníci	72	20	2	6	100
důchodci	68	25	2	5	100
ženy v domácnosti	75	18	1	6	100
studenti a učni	88	8	1	3	100
<i>Vzdělanostní kategorie:</i>					
základní – nevyučení	64	27	2	7	100
základní – vyučení	74	19	2	5	100
další bez maturity	81	14	3	2	100
střední s maturitou	86	10	2	2	100
vysokoškolské	84	11	—	5	100
<i>Respondenti:</i>					
neangažovaní***)	51	36	4	9	100
málo angažovaní	63	28	1	8	100
středně angažovaní	77	16	2	5	100
vysoce angažovaní	92	6	—	2	100

*) Pramen: Výzkum ÚVVM 1978.

**) Kategorie *dělníci* není totožná s pojmem *dělnická třída*. Jde o statistickou kategorii používanou v šetřeních Federálního statistického úřadu a zahrnující podstatně širší okruh osob, zejména z terciární sféry.

***) Ve výzkumu byl konstruován index politické angažovanosti (IPA) z následujících ukazatelů: členství v politicko-společenských organizacích, funkce a počet hodin věnovaný práci v těchto organizacích, účast na politickém školení, práce v komisích NV, v občanských výborech, v Pionýrské organizaci SSM apod. Index byl vypočítán bodovým systémem a na základě získaného počtu bodů byli dotázaní rozděleni do čtyř skupin:

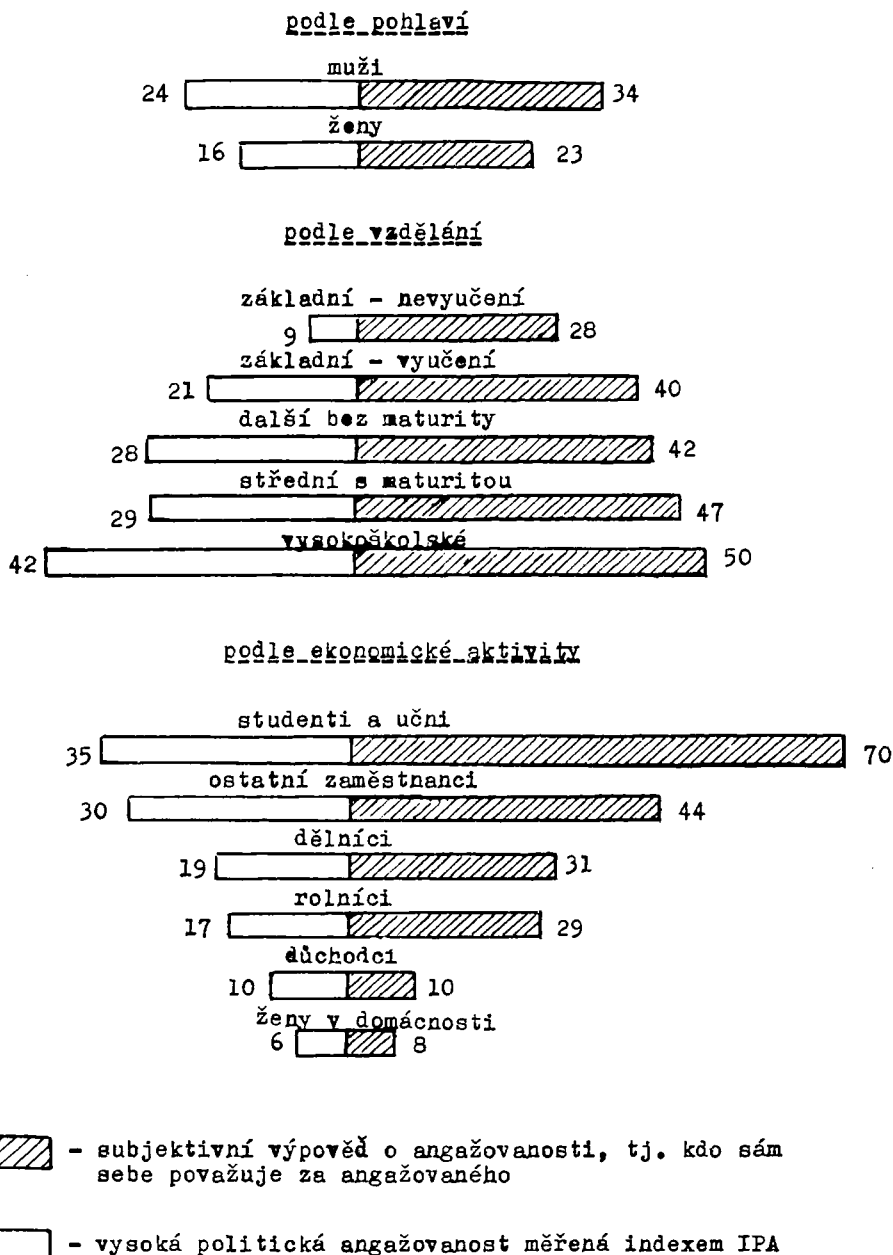
- 0 bodů – nulová angažovanost
- 1–3 body – nízká angažovanost
- 4–26 bodů – střední angažovanost
- 27 a více bodů – vysoká angažovanost

Kategorizace do čtyřstupňové škály byla provedena statistickými postupy (transformací počtu získaných bodů na normální veličiny).

spěch uznání žen jako partnerek, které zaujímají v politickém, občanském a veřejném životě důležité místo a jejichž názory, postoje a práce jsou nepostradatelné pro rozvoj socialistické demokracie, ekonomiky, kultury, sociální oblasti a dalších úseků života naší společnosti.

Intenzita zapojení žen do veřejného života má stále stoupající tendenci, podporovanou růstem jejich vzdělání a zaměstnanosti. I když se dosud politická angažovanost žen kvantitativně ani kvalitativně (úrovní funkcí) zcela nevyrovná angažovanosti mužů, má s ní shodné základní korelace (viz schéma 1).

Schéma 1. Angažovanost v populaci ČSSR (v %, podle výzkumu ÚVVM 1980)

Přestože subjektivní výpovědi o politické angažovanosti, které znázorňuje schéma, a její hodnoty měřené indexem IPA nejsou srovnatelné,⁽³⁾ dokumentují stejnou tendenci rozložení tohoto jevu v populaci: váže se především

(3) Index IPA a subjektivní výpověď slouží jako samostatné indikátory; nelze je srovnávat, protože indexem IPA byla v této souvislosti sledována pouze vysoká angažovanost (nikoli střední, která by musela být pro účely komparace také uvažována). Proto jsou četnosti IPA nižší.

na vzdělání a ekonomickou aktivitu, v jejímž rámci se jako hlavní diferenční moment jeví věk (viz velké rozdíly mezi studenty a uční na jedné straně a důchodci na straně druhé).

V této souvislosti stojí za zmínku zvláštní kategorie, kterou představují ženy v domácnosti. (V naší společnosti je ovšem velmi málo čtenářů, v celé ČSSR je to 360 000 osob.) Tato kategorie se poměrně výrazně odlišuje od ostatních ve většině názorů na veřejnou činnost (a nejen na ni), a to v tom smyslu, že tuto činnost považuje za méně důležitou, přisuzuje jí nižší subjektivní i objektivní význam a věnuje jí podstatně méně času. Je to nepochybně do značné míry ovlivněno tím, že ženy v domácnosti jsou zpravidla buď příslušnice starší generace, u nichž přetrvávají tradiční názory, nebo matky závislých dětí, které jsou v dané době výhradně orientovány na své rodinné poslání. (Matky závislých dětí zapojené v pracovním procesu ovšem takové názory neprojevují, či alespoň ne v té míře.)

Chápeme-li tedy zájem o věci veřejné jako indikátor širší zaměřenosti osobnosti, lze na tomto případě dokumentovat stálou platnost myšlenek klasiků marxismu, že k osvobození ženy, k rozvoji její osobnosti může dojít teprve tehdy, až bude vytržena z izolace své domácnosti. (4)

Člověk je tvor společenský. Má-li být všestranně rozvinutou osobností, musí mít pocit aktivní sounáležitosti se společností, v níž žije, musí se v jisté míře více či méně činnorodě podílet na jejím životě. Je-li tato vazba velmi zprostředkovaná, je-li zcela pasivní či dokonce porušená, dochází zpravidla ke změnám či poruchám psychologické orientace jedince, popřípadě k jeho frustraci. Žena v domácnosti, zejména například v nukleární rodině městských aglomerací, je s širší komunitou spojena zpravidla značně zprostředkovaně. Uchovává si proto v daleko větší míře názory pertinentní k jejímu tradičnímu zařazení. To znamená, že její vztah k celospolečenským otázkám, a tedy i k veřejné činnosti, je méně angažovaný než u žen, jejichž referenční rámec už není vymezen pouze rodinou a domácností.

Motivace zapojení žen do veřejné činnosti

Problematika zkoumání stimulů a motivů činnosti vůbec a veřejné činnosti zvláště je velmi složitá a výsledky tohoto zkoumání mohou dosáhnout pouze většího či menšího stupně přiblížení k podstatě jevu. Motivace je dynamický fenomén, utvářející se v rámci vztahu mezi činností subjektu a jeho vnějším prostředím. Mezi těmito póly existuje intenzivní zpětná vazba, z níž se rodí motivy, které pak působí jako stimulatory dalšího dialektického rozvoje na obou pólech. Motivace tedy zpravidla vzniká jako reakce na popud vnějšího prostředí, formuje se ve složitých niterných strukturách osobnosti subjektu a skrze mínění, postoj, zájem, potřebu, a konečně činnost se vrací zpět k vnějšímu prostředí. To znamená, že vnější prostředí působí jako stimul na množinu subjektů řádově stejně, jejich reakce a motivy jsou však modifikovány specifikou dané osobnosti a její internalizované společenské role a ve zpětnovazebním projevu se mohou lišit.

Názory na veřejnou činnost poskytují určitý obraz tohoto procesu, a to jak v čase, tak v diferenciaci subjektů. Dimenze času, resp. pohled na různé sociálně ekonomické formace, zřetelně ukazuje, že postoje a motivace k veřejné činnosti a i tato činnost sama jsou produktem svého prostředí. V třídních společnostech, zejména v jejich starších historických typech, byla politika striktně třídně strukturována a jejími nositeli byli — kromě výjimečných si-

(4) V. I. Lenin: *Spisy*, sv. 30, Praha, SNPL 1955, s. 32—36.

tuací v době revolučních konfliktů — výhradně představitelé vládnoucí třídy (v naprosté většině muži). Vzhledem k charakteru vnějšího, tj. společenského, prostředí tedy v masách populace (a o ženské populaci to platí zcela absolutně) nevznikaly a ani nemohly vznikat zájmy a motivace týkající se veřejné činnosti.

Teprve proces postupného uzákoňování všeobecných občanských práv a svobod vytvořil určité předpoklady pro to, aby do sféry politiky začaly vstupovat i jiné třídy než vládnoucí a aby se v těchto třídách začaly vytvářet příslušné postoje, zájmy a motivace

K plné realizaci těchto předpokladů dochází však až v socialistické společnosti. Motivace k veřejné činnosti se zde rozvíjejí u všech tříd a sociálně demografických skupin, u nichž dříve vůbec nemohly vzniknout, protože pro to nebyly podmínky ani ve sféře bytí (ve starších historických obdobích ekonomická a občanská nesvéprávnost, v mladších pak faktický sociálně ekonomický handicap daný proletariací, vázaností volebního práva na majetkový status atd.), ani ve sféře vědomí (formální i neformální systém norem, a tedy i hodnot uznávaných v populaci, neposkytoval prostor pro takto orientované zájmy a aktivity).

Diferenciace subjektů politických práv má v každé době svůj typický charakter. Tyto subjekty jsou v dějinném rozměru kategorií velice proměnlivou, sycenou z různých zdrojů, podle různých principů a vnitřně strukturovanou v závislosti na konkrétní společenské situaci. Pro naše téma je významná diference podle znaku pohlaví.

Tato diference byla vždy velice výrazná v tom smyslu, že s ženskou rolí nebylo politické chování spojováno (*mulier taceat in ecclesia*) a její nositelky neměly odpovídající zájmy a aspirace. (Nejen tedy například středověkou nevolnicí, ale ani buržoazní měšťku rozvíjejícího se kapitalismu by nic takového nenapadlo.)

V socialistické společnosti je politické chování ženy objektivně očekáváno, a proto se mohou rozvíjet i subjektivní motivace, aspirace, zájmy či dokonce potřeby.

Výzkum ÚVVM 1978 ukázal, že představy lidí o motivaci veřejné činnosti jsou dosti rozmanité a vytvářejí svým způsobem kontinuum od motivů vycházejících z orientace na společnost k motivům vycházejícím z orientace na vlastní osobu. Nejčastěji se za základ této motivace považuje určitý zájem, vnitřní zainteresovanost osobnosti na veřejném dění, dále dobrý vztah k lidem, snaha být prospěšný celku, politické přesvědčení, osobní aspirace a uspokojení vlastních individuálních cílů (viz tabulka 2).

Výpovědi o vlastní motivaci k veřejné činnosti jsou strukturovány poněkud pozitivněji (což je běžné — posuzování vlastních motivů vyznívá vždy příznivěji než posuzování motivů cizích), a to v tom smyslu, že se častěji uvádí zá-

*Tabulka 2. Proč se lidé zapojují do veřejné činnosti? (názory na motivace druhých — v % odpovědí)**

Ze zájmu (baví je to, je to jejich koníček, způsob využití volného času)	22
Chťejí být lidem a společnosti prospěšní	20
Z politického přesvědčení	1
Chťejí do toho mluvit, být informováni, chťejí spolurozhodovat atd.	5
Chťejí se uplatnit, mít úspěch, postavení, uznání, chťejí vyniknout apod.	14
Z prospěchu	14
Jiná odpověď	1
Neví	5

*) Pramen: Výz' m ÚVVM 1980.

Tabulka 3. Zapojení do veřejné činnosti podle pohlaví (v %)*

Ukazatel zapojení	ČSSR	Muži	Ženy
Členové KSČ	24	33	17
Členové ROH	71	77	66
Členové SSM	18	18	17
Členové SČSP	40	41	39
Členové Čs. svazu žen	22	0	41
Členové Svazu protipožární ochrany	10	21	1
Členové Svazu protifašistických bojovníků	4	7	2
Členové Svazarmu	10	19	2
Členové ČSTV	18	26	11
Členové Čs. červeného kříže	24	10	37
Členové alespoň jedné politicko-společenské organizace	89	92	87
Účastníci politického školení	34	38	31
Členové alespoň jedné zájmové organizace	18	31	6
Dotázaní, kteří jsou ještě jinak veřejně činní	18	19	18
Dotázaní s vysokým IPA	19	24	16

*) Pramen: Výzkum ÚVVM 1980.

Podle subjektivních výpovědí. Procenta chybějící za každý ukazatel zapojení do 100 % představují osoby, které nejsou členy žádné společenské organizace, v případě IPA pak dotázané s jiným než vysokým indexem angažovanosti.

jem, společenská prospěšnost a politické přesvědčení. Přitom muži zdůrazňují spíše zájem, zatímco ženy společenskou prospěšnost.

Mezi důvody neúčasti na veřejném dění jsou nejfrekventovanější: nedostatek času, nedostatek možností a nedostatek zájmu. První dva důvody uvádějí především ženy, zejména v souvislosti s plněním povinností v rodině. V kondicionálním vyjádření to pak formulují takto: „Do veřejné činnosti bych se zapojila, kdybych měla více času.“ Muži naproti tomu častěji zdůvodňují svou politickou neangažovanost nedostatkem zájmu.

Řekli jsme, že veřejná činnost je v naší společnosti široce uznávanou životní hodnotou, a to jak v mužské, tak v ženské populaci. Přesto však má v dimenzi tohoto znaku určitá kvantitativní i kvalitativní specifika (viz tabulka 3 a 4).

Ženy jsou do veřejné činnosti zapojeny méně často než muži, jsou v ní méně

Tabulka 4. Funkcionáři podle pohlaví (v %)*

Dotázaní, kteří mají funkci	ČSSR	Muži	Ženy
v KSČ	8	13	5
v ROH	15	17	14
v SSM	7	8	7
v SČSP	6	6	6
v Čs. červeném kříži	3	1	5
v Čs. svazu žen	7	0	12
ve Svazu požární ochrany	3	6	0
ve Svazu protifašistických bojovníků	1	1	0
ve Svazarmu	2	5	0
v ČSTV	5	9	2
alespoň v jedné politicko-společenské organizaci	37	42	33
alespoň v jedné zájmové organizaci	5	9	1

*) Pramen: Výzkum ÚVVM 1980.

Podle subjektivních výpovědí.

Procenta chybějící do 100 % za každý údaj představují respondenty, kteří žádné funkce nezastávají.

aktivní, méně často zastávají veřejné funkce, zejména pak vyšší politické funkce.

Rozdíly ve společensko-politickém chování mužů a žen se dosud projevují i v dimenzi aktivního projevu. Ve výzkumu provedeném na Slovensku (5) se například zjistilo, že diskuse na schůzích na pracovištích se zúčastní 79 % mužů, ale 50 % žen, na práci různých výborů a komisí se podílí 45 % mužů a 28 % žen.

Zapojení do pracovního procesu je často „odrazovým můstkem“ pro zapojení do veřejného života vůbec. Postavení v zaměstnání a zkušenosti z řízení pracovního procesu pozitivně ovlivňují veřejnou angažovanost. Proto také proces zvyšování účasti žen v obou těchto sférách postupuje souběžně.

Rozdíly naznačené v tabulkách 3 a 4 jsou ovšem z hlediska historické i mezinárodní komparace poměrně malé. Intenzita zapojení žen do veřejného života je v tomto srovnání u nás velmi vysoká, má vzrůstající tendenci a v mladších věkových kategoriích se přibližuje míře zapojení mužů. Je ovšem otázkou, zda — vzhledem ke specifickému poslání žen — je smysluplné, aby v tomto ohledu bylo dosaženo úplné statistické rovnosti. Půjde spíše o to zvýšit podíl volného času žen, citlivě respektovat a rozvíjet jejich zájmy a odstraňovat bariéry, které jim veřejnou činnost znemožňují či ztěžují. Každá činnost — a tedy i společensko-politická — se odehrává v přírodním a sociálním, historicky daném prostředí. Je produktem osobnosti, která je průsečíkem individuálního a sociálního. Půjde tedy o to, aby ono sociální zde působilo jako faktor stimulující.

Intervenující faktory

Společensko-politická činnost žen — jako ostatně každá činnost — je ve svém obecném i individuálním výrazu výslednicí složitě působících faktorů subjektivního i objektivního charakteru, a to nejrozumnějšího řádu, které jsou produkty makro-, mezo- i mikrosféry. Makrosféra (jíž zde rozumíme celospolečenské klima) vytváří celkový rámec, základní půdu, na níž se mohou, ale nemusejí rozvíjet subjektivní dispozice nositele činnosti. O tom, zda a jak se rozvinou, pak zpravidla bezprostředně rozhodují vlivy z mezo- a zejména z mikrosféry, a to mnohdy vlivy dosti podružné (v našem případě to mohou být například tradiční zvyky manžela či nedostatečnost určitých služeb na

Tabulka 5. Hlavní předpoklady zapojení žen do veřejné činnosti (názory respondentů - % odpovědí)*)

	ČSSR	Muži	Ženy
Osobní předpoklady	40	41	39
Čas	18	16	18
Pomoc a pochopení rodiny	15	17	14
Pomoc a pochopení zaměstnavatele	1	1	1
Pomoc celé společnosti	6	6	6
Nemít děti nebo již odrostlé	7	7	6
Důsledná rovnoprávnost	6	5	8
Jiné	1	1	2
Nevím	6	6	6
Celkem	100	100	100

*) Pramen: Výzkum ÚVVM 1980.

(5) Viz Karol Čukan: *Společensko-politická aktivita žien pracujúcich v priemysle Slovenska*. Sociológia 1982, č. 5, s. 554.

sídlíšti, které sehrají rozhodující roli v tom, zda žena bude, či nebude veřejně činná).

Naše populace (výzkum ÚVVM 1978) uvádí tyto hlavní předpoklady zapojení žen do veřejné činnosti: čas, osobní dispozice, pomoc a pochopení rodiny a zaměstnavatele, pomoc celé společnosti, vyvázanost z péče o děti a důsledná rovnoprávnost (viz tabulka 5). Přitom do osobních předpokladů zařazuje: životní zkušenosti, znalosti, vzdělání, politické předpoklady, zájem o veřejnou činnost a potřebné vlastnosti, jako průbojnost, organizační schopnosti, rozhodnost apod.

Ženy a muži se v hodnocení jejich významu pozoruhodně shodují. Vytipované faktory lze zhruba utřídít do těchto skupin:

1. subjektivní

- a) osobnostní rysy
- b) osobní situace

2. objektivní

- a) rodinné prostředí
- b) pracoviště (škola)
- c) celkové společenské klima

Všechny mohou mít jak pozitivní, tak negativní vliv, přičemž pozitivní vliv jednoho faktoru může být překryt či potlačen negativním vlivem druhého, a vice versa.

1. a) *Osobnostní rysy*

Nebudeme se na tomto místě podrobně zabývat tím, které osobnostní rysy jsou více či méně vhodné pro politickou aktivitu. Kromě studií zaměřených na vypracování návodů pro jednání buržoazních profesionálních politiků nebyla také žádná reprezentativní šetření tohoto druhu provedena. Je pravděpodobné, že k veřejné činnosti budou častěji inklinovat sangvinici a extroverti, že zde budou úspěšnější lidé s rozvinutými schopnostmi obsahového zvládnutí podnětů a řešení problémů. To však naprosto neznamená, že by toto pole působnosti bylo vyhrazeno pouze jim a ostatní osobnostní typy by měly jen přihlížet. Oblast politiky je tak široká a rozrůzněná, že v ní svůj zájem, své smysluplné, užitečné uplatnění může nalézt téměř každý. Může v ní dokonce přetvořit i svou osobnost.

Právě tak jako celá populace má i ženská populace rozmanitou paletu osobností, pro niž platí v podstatě totéž. Od mužské se odlišuje — z hlediska našeho tématu — pouze tím, že má nižší úroveň subjektivních politických aspirací, a tedy i objektivních pozic (jak je patrné z předchozích tabulek), která je dána nejen rodinnou rolí a časovou zátěží, ale do jisté míry i osobnostními rysy a zejména nezkušeností v této oblasti života společnosti (některé ženy se bojí zastávat veřejné funkce).

1. b) *Osobní situace*

je ze všech intervenujících faktorů v průběhu života (zejména ženy) nejvíce proměnlivá. Přesto — či možná právě proto — je ze všech nejvýznamnější. Vstupují do ní takové momenty, jako věk, ekonomická aktivita, rodinný stav, počet dětí, etapa životního cyklu, nutné priority časového rozpočtu atd. Tyto momenty vytvářejí v měřítku populace určité pravidelnosti: na veřejné aktivitě se ženy podílejí méně než muži, ekonomicky aktivní více než neaktivní, zaměstnanci více než ostatní kategorie ekonomické aktivity, věková skupina 30 až 44letých více než ostatní věkové skupiny, obyvatelé velkých měst méně než

obyvatelé ostatních obcí, vyšší vzdělanostní kategorie více než nižší, výše postavení v pracovní hierarchii více než níže postavení, svobodní více než ženatí. Přitom nejnižší frekvenci vykazují přirozeně matky tří a více závislých dětí a ženy v domácnosti vůbec (tyto dva sociodemografické znaky se ovšem do značné míry překrývají).

Horší osobní situace žen (ve srovnání s muži) je dána především nároky jejich dvojí role. Tak například péče o domácnost, výchova dětí a nákupy jsou nejfrekventovanějšími mimopracovními činnostmi v týdenním časovém rozvrhu 50 % mužů, ale 81 % žen. Jako prioritní je uvádí 95 % vdaných žen se závislými dětmi (výzkum ÚVVM 1978). Podle šetření Federálního statistického úřadu vynaloží ženy v rámci týdenního časového rozvrhu zhruba 27 hodin na práci v domácnosti a péči o děti, zatímco u mužů je to pouze 9 hodin. (6).

Lze tedy říci, že výdaj času na péči o domácnost a děti je hlavním diferenčním znakem osobní situace žen a mužů.

2. a) Rodinné prostředí

Říkáme-li, že člověk je produktem společnosti, (7) vyjadřujeme určitou obecnou zákonitost, jejíž proces má řadu rovin a zprostředkování, které v té či oné míře ovlivňují, jaká bude kvalita výsledného produktu. Jednou z nejvýznamnějších v komplexu těchto rovin a prostředníků je nesporně rodina jako základní prostředí socializace člověka. Ona určuje první směr orientace osobnosti, ona je prvním stimulem tvorby názorů, postojů, hodnot, motivací atd.

Jestliže jsme zařadili péči o rodinu jako jeden z indikátorů osobní situace, dotkli jsme se tím pouze jednoho, relativně dílčího momentu jejího působení, a to — z hlediska našeho tématu — momentu zátěžového. Rodina je však zdrojem širokého spektra vlivů, které se v dimenzi charakteristik jejích členů, času a životního cyklu dynamicky proměňují a v různých souvislostech či časových momentech plynule nebo méně plynule pohybují na ose pozitivní — negativní.

O veřejné angažovanosti jedince rozhoduje mnoho objektivních i subjektivních okolností daných jeho rodinou. Rodinné klima je důležitým faktorem, působícím pozitivně nebo negativně na rozvíjení veřejné činnosti členů rodiny, a to jak psychologicky, tak vytvářením konkrétních příznivých podmínek.

Především je nutno začít s tím, že základ postojů k veřejné činnosti si člověk přináší ze své orientační rodiny, tj. z rodiny svých rodičů, v níž vyrostl jako dítě. Tato rodina většinou funguje jako pozitivní vzor chování (v tom smyslu, že je napodobován). Může ovšem fungovat i jako vzor negativní (v takovém případě je chování jedince vůči vzoru kontrastní). Výzkum ÚVVM 1978 naznačuje značnou konzistentnost sledovaných názorů v kontinuitě generací: Veřejná angažovanost rodičů (přestože implikuje omezení času disponibilního pro rodinu, a tedy i pro děti) zpravidla stimuluje veřejnou angažovanost dětí. V této souvislosti se potvrzuje to, co platí o vlivu rodiny vůbec: *rozhoduje zde spíše psychické klima než materiální podmínky* (tj. ekonomická situace, časové nároky, fyzická zátěž atd.).

(6) Do domácích prací je započítáno vaření, praní prádla, úklid, údržba, opravy domu, opravy chaty a vozidel, jiné domácí práce, nákupy, služby, pochůzky. Péče o děti představuje 2 hodiny 46 minut u žen a 1 hodinu 24 minut u mužů. Pramen: *Celostátní šetření o využití času FSÚ z let 1979—1980*; přepočteno z tabulek výstupu FSÚ. Týká se pouze ekonomicky aktivních.

(7) To samozřejmě neznamená, že bychom chtěli redukovat vztah člověk—společnost—člověk—společnost—člověk atd. na jednostranný. Člověk je produktem společnosti ve stejné míře, jako je společnost produktem člověka. V souvislosti s prezentovanou analýzou nás však zajímá především ta stránka vztahu, v níž jde o působení společnosti a jejích jednotek na individuum.

Totéž platí pro manželské rodiny, v nichž s ústupem tradičního modelu roste tolerance ve vztahu muže a ženy. Veřejná činnost (zejména žen) je podmiňována objektivní rodinnou situací pouze v některých etapách životního cyklu a pouze do určité míry. Určující jsou většinou souhlasné pozitivní postoje manželů, projevující se pochopením, pomocí, spoluprací atd. Z nich se může (nebo v některých obdobích nemusí) politická aktivita rozvíjet, a to buď jako kontinuum, nebo přetržitě v závislosti na aktuálních nárocích rodinného života. Existuje zde rozdíl či určitý vztah redukce mezi obecně politickými názory a jejich realizací. Je přirozené, že názor je ke své realizaci nesen nábojem aktivity a že tedy populace, která se k obecným postulátům hlásí, je větší než ta, která je skutečně realizuje. V konkrétním případě to znamená, že značný počet lidí považuje veřejnou aktivitu za prospěšnou, prohlašuje dokonce, že by se angažoval, kdyby pro to byly vhodné podmínky, do aktuální činnosti se však tento počet promítne už značně redukováný. Tato zákonitost se projevuje jak v angažovanosti vlastní, tak v angažovanosti manželského partnera, kde to lze ilustrovat daty z výzkumu ÚVVM 1978: Zatímco negativní postoje k veřejné činnosti partnera jsou mizivé (2 % respondentů), právě tak jako neinformovanost o této činnosti (1 % respondentů), výpovědi „nikdy mu (jí) v této činnosti nepomáhám“ (tj. ani aktivní spoluprací, morální podporou, pochopením, ani odlehčením od prací v domácnosti) dosahují 27 %. Naznačuje to, že od stadia informovanosti a souhlasu je ještě třeba určitého vývoje do stadia aktivní podpory.

Vcelku je však v tomto výzkumu vliv rodiny na veřejnou činnost hodnocen kladně (57 % respondentů), vztah pochopení je uváděn ve 27 %, lhostejnost v 5 %. Ženy jsou k veřejné činnosti svého manželského partnera tolerantnější než muži (viz tabulka 6).

Nesouhlas je běžnější ve velkoměstských rodinách. v rodinách starých lidí a v rodinách s větším počtem závislých dětí, ale — což je poměrně překvapivé — i u bezdětných manželů. Pozitivní klima pro veřejnou angažovanost naproti tomu vytvářejí rodiny vysokoškoláků, vedoucích pracovníků a politicky angažovaných, zejména funkcionářů politických organizací.

Ukazuje se, že *veřejná činnost jednoho z manželů nepůsobí jako brzdicí faktor činnosti druhého* (v důsledku určitého přesunu rodinných povinností), *ale spíše jako faktor stimulující, který pak vstupuje do způsobu života rodinného celku.*

2. b) Pracoviště (škola)

již není místem, kde by veřejná činnost byla něčím nežádoucím, nebo dokonce tabu, jak to bylo a je běžné v kapitalistických podnicích. Naopak, nejen vytváří podmínky pro to, aby se lidé v této činnosti mohli realizovat, ale dokonce je v ní podporuje. Ani škola není v socialistické společnosti místem apolitickým, pozitivní postoje k veřejné angažovanosti jsou zde cílevědomě pěstovány. Jak pracoviště, tak škola jsou tedy prostředím, které politickou aktivitu stimuluje a vytváří pro ni podmínky. Zejména některým kategoriím pracovníků (především ženám a mládeži), které teprve do politického života

Tabulka 6. Nesouhlas s veřejnou činností manželského partnera (v %)*

	Muži	Ženy
Neangažovaní	50	18
Vysoce angažovaní	17	0

*) Pramen: Výzkum ÚVVM 1980.

vstupují, je věnována mimořádná péče a podpora. (Například ve výzkumu ÚVVM 1980 ocenilo podporu pracoviště v tomto směru 57 % mužů, 61 % žen a 74 % mládeže.)

V případě veřejné angažovanosti představuje pracoviště plodné prostředí, v němž se osobnost ženy přetváří a zbavuje se nánosu tradičních postojů a v němž si žena osvojuje nejen profesionální dovednosti, ale i obecně občanské zájmy. Pracoviště je nezřídka prostředníkem, stupněm na cestě do širšího politického života.

2. c) Celkové společenské klima

je tím nejširším rámcem, který rozhoduje o tom, zda a jak se konkrétní činnosti budou realizovat ve struktuře jeho institucí. Argumentace a příklady shromážděné v této stati dokumentují, že v naší společnosti je toto klima vzhledem k veřejné angažovanosti žen vysoce pozitivní, a to jak v objektivních podmínkách, tak i v jejich odrazu v mínění populace.

Je přirozené, že v procesu, jímž je masový vstup žen do politického života, dosud existují nebo se objevují některé problémy. Podle názoru občanů (výzkum ÚVVM 1980) by k jejich řešení přispěla především tato opatření:

	odpovědi v %
úprava pracovní doby žen	16
zlepšení a zlevnění služeb	19
zajištění lepší péče o děti	34
důsledná rovnoprávnost	19
výchova a přesvědčování žen	8

Přestože uvedená opatření jsou převážně orientována do sféry bytí, je zřejmé, že ani sféra vědomí by neměla být zanedbávána. I přes velké úspěchy, jichž bylo — ve srovnání s nesocialistickými zeměmi — dosaženo ve sféře výchovy a vzdělávání žen i vytváření nového obrazu ženy, nejsou ještě všechny možnosti zdaleka vyčerpány. Zejména kulturní fronta [včetně masových komunikačních prostředků] zde dluží autentický, neschematický, ale také nereifikovaný (8) vzor socialistické ženy, který by mohl být ve vědomí populace široce internalizován.

Reflexe problému a prognóza

Názory na veřejnou angažovanost žen jsou v jistém slova smyslu určitým prostředníkem mezi již dosaženým stupněm angažovanosti a konkrétními postoji k této otázce v každodenním životě, které na ni ve zpětné vazbě opět pozitivně nebo negativně působí.

Je nesporné, že v nejobecnější rovině mínění převládá uznání žen jako rovnoprávných partnerek ve všech oblastech života společnosti.

Proces emancipace ovšem neprobíhá plynule a bezrozporně. Některé prvky se vyvíjejí rychleji, jiné pomaleji. Dá se říci, že jednou z os, na níž se polarizuje předbírání a zaostávání, je osa obecné — zvláštní — jedinečné. Jestliže tedy je veřejná činnost žen jako obecná otázka široce obhajována a uznávána, projevují se v rovině zvláštní (mají-li např. ženy zastávat veřejné funkce a v jaké míře) a v rovině jedinečné (má moje vlastní žena konkrétní funkci zastávat) poněkud méně pozitivní názory. S tím souvisí i to, že — přes deklarovaný názor, že ženy by se měly podílet na veřejné činnosti stejně jako muži

(8) Je překvapující, že v některých dílech našich předních současných spisovatelů dosud přezívá zvěcnělý, neofreudiánský obraz ženy, který již dávno kriticky odmítl V. I. Lenin.

Tabulka 7. Mínění o stupni účasti žen na veřejném životě (v % odpovědí)*)

	ČSSR	Muži	Ženy	Věk			
				15—29	30—44	45—59	60—
Příliš	13	15	11	11	12	11	18
Přiměřeně	59	58	60	60	62	60	54
Málo	21	20	22	21	20	23	19
Nevím	7	7	7	8	6	6	9
Celkem	100	100	100	100	100	100	100

*) Pramen: Výzkum ÚVVM 1980.

— například reálně dosažený stupeň jejich účasti na veřejném životě je většinou československé populace považován již za dostatečný (viz tab. 7).

Nabízí se otázka, zda je tomu tak proto, že společenské vědomí do jisté míry zaostává za potřebami každodenního života, či proto, že dosažený stupeň zapojení již dosáhl optima a jeho další zvyšování by vneslo problémy do fungování některých základních společenských institucí, jako je rodina a škola atd. V dané otázce jsou nepochybně přítomny oba momenty. Pro větší váhu první alternativy však svědčí to, že progresivní skupiny populace (mladí lidé a lidé s vysokým indexem politické angažovanosti) méně často považují účast žen na veřejném životě za přílišnou (u nejmladší věkové kategorie je to 11 % respondentů, u nejstarší 18 %, u vysoce angažovaných 6 % a u málo angažovaných 22 %).

Přítom výsledky politické práce žen jsou všeobecně kladně hodnoceny (viz tabulka 8 a 9).

Rozdíly tohoto hodnocení se váží především na pohlaví a vzdělání, v případě komparace politické úspěšnosti mužů a žen pak také na teritoria republik. Je přirozené, že muži jsou v tomto směru k ženám kritičtější než ženy samy k sobě: poměr kladných soudů je v případě hodnocení M 62 % : Ž 74 %, v případě komparace M 65 % : Ž 74 %; pocit onoho privilegia politici je dosud do jisté míry přítomen. Obvyklé kontinuum názorů se vytváří podél osy vzdělání v tom smyslu, že úspěšnost žen ve veřejné činnosti je oceňována spíše vyššími vzdělanostními skupinami občanů. Také v českých zemích jsou ženy v této oblasti více oceňovány než na Slovensku.

Mají-li ženy více, důsledněji a účinněji vstupovat do politického života, je

Tabulka 8. Jak se ženy osvědčují ve veřejných funkcích? (v % odpovědí)*)

	ČSSR	Muži	Ženy	Vzdělání				
				základní (nevyučen)	základní (vyučen)	střední bez maturity	střední s maturitou	vysokoškolské
Velmi dobře	26	20	32	19	24	35	32	31
Dobře	42	42	42	39	42	39	45	41
Průměrně	18	22	14	17	20	17	16	21
Spíše špatně	3	5	2	4	4	2	3	1
Vůbec se neosvědčují	1	1	0	1	0	1	0	0
Nevím	10	10	10	20	10	6	4	6
Celkem	100	100	100	100	100	100	100	100

*) Pramen: Výzkum ÚVVM 1980.

Tabulka 9. Jak se ženy osvědčují ve veřejných funkcích ve srovnání s muži (v % odpovědi)*)

	ČSSR	ČSR	SSR	Muži	Ženy	Vzdělání				
						základní (nevyučen)	základní (vyučen)	střední bez maturity	střední s maturitou	vysokoškolské
Lépe než muži	10	11	9	7	13	8	10	12	12	10
Stejně jako muži	60	61	57	58	61	54	60	58	66	60
Hůře než muži	13	12	15	17	10	14	14	14	9	18
Jiná odpověď	4	4	3	5	3	2	3	4	6	4
Nevím	13	12	16	13	13	22	13	12	7	8
	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

*) Pramen: Výzkum ÚVVM 1980.

nutné, aby se také více podílely na řízení společensko-politických procesů, a to pokud možno na všech stupních. Otázka, zda ženy dokáží zastávat i ty nejvyšší veřejné funkce, je přetřásána již několik desítek let. Nebudeme opakovat argumentace o psychologických předpokladech a zábranách, jimiž jsou příslušníci různého pohlaví vybaveni. Mají nepochybně svůj význam v rovině individuální psychiky, v rovině celospolečenské jsou však těžko využitelné. Zde bude více relevantní sociologický pohled dokumentující na struktuře veřejného mínění, jak je tato otázka v populaci reflektována, a to na základě poměrně značné zkušenosti se zapojováním žen do politického života v průběhu budování socialismu (viz tabulka 10).

Pozitivní zkušenost se společensko-politickou činností žen se promítá i do očekávání jejich úspěšného uplatnění v nejvyšších funkcích. Názorové odchylky některých sociodemografických kategorií (lidí se základním vzděláním a osob starších šedesáti let) jsou dány spíše určitou nevyhraněností mínění či neinformovaností.

Oblast politiky a veřejného života vůbec je složitě strukturovaná, kompli-

Tabulka 10. Dokáží ženy zastávat i ty nejvyšší veřejné funkce? (v % odpovědi)*)

	Ano	Ne	Nevím	Celkem
ČSSR	69	12	19	100
Muži	64	16	20	100
Ženy	74	8	18	100
Věk:				
15 – 20 let	70	12	18	100
30 – 44 let	73	11	16	100
45 – 59 let	72	12	16	100
60 let a více	60	14	26	100
Vzdělání:				
základní – nevyučen	59	12	29	100
základní – vyučen	69	13	18	100
další bez maturity	71	16	13	100
střední s maturitou	79	10	11	100
vysokoškolské	82	10	8	100

*) Pramen: Výzkum ÚVVM 1980.

kovaně propojená se sférou práce, má mnoho rovin a okruhů, z nichž každý má své specifické nároky. Výkon vyšších veřejných funkcí předpokládá zkušenosti jak ze sféry práce, tak z nižších stupňů politické hierarchie, a předpokládá dostatečnou adaptaci na klima veřejné činnosti, a to i tehdy, je-li toto klima příznivé. Proto nemůže být nástup žen do těchto funkcí záležitostí jednorázovou. Jde o proces postupný, nicméně probíhající a v populaci — zejména v jejich názorově progresivních skupinách, tj. u mladých a vzdělaných lidí — očekávaný. Souvisí to i s perspektivou dalšího vývoje společenské angažovanosti žen (viz tabulka 11).

Tabulka 11. Jak se další generace žen zapojuje do veřejného života? (v % odpovědí))*

	Více než dnes	Stejně	Méně než dnes	Nevím	Celkem
ČSSR	51	25	7	17	100
ČSR	47	28	8	17	100
SSR	58	20	4	18	100
Muži	49	26	8	17	100
Ženy	52	24	7	17	100
<i>Věk:</i>					
15 — 19 let	57	25	4	14	100
30 — 44 let	49	27	10	14	100
45 — 59 let	52	26	7	15	100
60 let a více	44	24	6	26	100
<i>Vzdělání:</i>					
základní — nevyučen	43	26	5	26	100
základní — vyučen	49	26	8	17	100
další bez maturity	52	26	7	15	100
střední s maturitou	61	23	5	11	100
vysokoškolské	58	27	12	3	100

*) Pramen: Výzkum ÚVVM 1980.

Při porovnání údajů tabulky 7 o přiměřenosti současného podílu žen na veřejném životě na jedné straně a prognózy růstu tohoto podílu (patrně z tabulky 11) na straně druhé je zřejmá určitá diskrepance, kterou bychom mohli formulovat jako rozpor mezi subjektivním přáním a objektivním očekáváním. Tento rozpor mezi přáním a očekáváním není ve veřejném mínění ničím neobvyklým. V souvislosti s naším tématem se projevil například už v mezinárodním výzkumu organizovaném koncem šedesátých let Evropským koordinačním centrem pro výzkum a dokumentaci v sociálních vědách (9).

Otázka předpokládaného budoucího podílu žen na vyšších funkcích měla ve všech sledovaných zemích — zejména u mužské populace — analogicky diferencovaný průběh na škále přání a na škále očekávání, a to v tom smyslu, že předpokládaný růst tohoto podílu byl velmi výrazný na škále očekávání a nevýrazný, či dokonce negativní na škále přání. I v tom se projevuje relativní opoždění vědomí za objektivními trendy probíhajícími v konkrétní realitě.

Proto má znalost mínění, motivací i podmínek týkajících se veřejné činnosti žen velký prakticko-politický význam. Umožňuje intenzivněji odstraňovat pozůstatky starých názorů a orientovat ideově výchovné působení a činnost na problémy, které ještě v různých skupinách obyvatelstva přežívají a brzdí proces prohlubování rovnoprávného postavení žen v socialistické společnosti.

(9) Viz E. Bártová: *Images of the Woman and the Family*. In: *Images of the World in the Year 2000. A Comparative Ten-Nation Study*. Hague — Paris, Mouton 1976.

Obr. 1. Znaky populace, na něž se váží tradiční názory na veřejnou činnost žen

Sociodemografické proměnné:

věk nad 60 let
rolníci
důchodci
ženy v domácnosti
osoby se základním vzděláním

Rodinná a osobní situace:

tradiční model rodiny*)
vlastní veřejná angažovanost**) — nízká

Názory:

- vlastní veřejná činnost a veřejná činnost vůbec nemá velký význam
- lidé jsou veřejně činní z touhy spolurozhodovat, uplatnit se, z prospěchu
- veřejná činnost je záležitost mužů
- ženy by se neměly podílet na veřejné činnosti, měly by se starat o děti a domácnost
- ženy nedokáží zastávat veřejné funkce, zejména vyšší, a neosvědčují se v těchto funkcích
- s veřejnou činností manželského partnera nesouhlasím (bych nesouhlasil)
- o veřejnou činnost manželského partnera se nezajímám, nejsem o ní informován a nepomáhám mu v ní

*) Tradiční rodinou rozumíme rodinu organizovanou na základě principu dominance muže.
**) Podle indexu IPA a vlastní výpovědi.

Obr. 2. Znaky populace, na něž se váží demokratické názory na veřejnou činnost žen

Sociodemografické proměnné:

mladší věkové kategorie
vyšší vzdělanostní kategorie
ekonomicky aktivní
vyšší funkce ve společenském pracovním procesu

Rodinná a osobní situace:

demokratický model rodiny*)
vlastní veřejná angažovanost**) — vyšší a vysoká

Názory:

- vlastní veřejná činnost a veřejná činnost vůbec má velký význam
- lidé jsou veřejně činní ze zájmu, snahy prospět, z politického přesvědčení
- veřejná činnost není pouze záležitostí mužů, ale i žen
- ženy by se měly podílet na veřejné činnosti stejně jako muži
- ženy dokáží zastávat veřejné funkce, i vyšší, stejně jako muži a osvědčují se v nich
- současné zapojení žen do veřejného života je nízké a mělo by se zvyšovat
- s veřejnou činností manželského partnera souhlasím (bych souhlasil)
- o veřejnou činnost manželského partnera se zajímám, jsem o ní informován a vytvářím pro ni podmínky (odlehčením od domácích prací, psychickou i faktickou pomocí ve veřejné činnosti)

*) Demokratickou rodinou rozumíme rodinu organizovanou na principu rovného partnerského postavení obou manželů.
**) Podle Indexu IPA a vlastní výpovědi.

Z tohoto hlediska lze v populaci vytipovat určité znaky, na něž se silněji váží na jedné straně tradiční, na druhé straně demokratické názory na otázku veřejné angažovanosti a rovnoprávnosti žen v praxi (a velmi pravděpodobně na jiné otázky společenského života), viz obr. 1 a 2.

Jednoznačná vazba progresivních názorů na nižší věkové a vyšší vzdělanostní skupiny populace (potvrzovaná ostatně ve většině našich výzkumů veřejného mínění) představuje z prognostického hlediska velmi pozitivní zjištění. Již při pouhé extrapolaci tohoto trendu do budoucnosti lze očekávat další rozšíření příznivých názorů na veřejnou činnost žen. Sám všeobecný růst vzdělanosti a směna generací jsou toho garanty.

* * *

Etapa budování socialismu v naší zemi je procesem odvíjejícím se nejen v oblasti materiální základny, ale velmi výrazně i v oblasti ideové nadstavby. Je procesem, v němž probíhaly, probíhají a budou probíhat hluboké kvalitativní přeměny vědomí lidí, z nichž ty, které se týkají rovnoprávnosti a zejména veřejné angažovanosti žen, jsou zvláště zřetelné.

Politická a veřejná činnost není v socialistické společnosti uměním obratného hájení zájmů jednotlivých tříd a skupin, ale projevem účasti pracujících na řízení, na správě socialistického státu, na realizaci záměrů, které slouží většině společnosti, jejímu rozvoji a rozkvětu.

Zde je také obrovská platforma pro účast žen na veřejném životě, jejich uplatnění na všem, co ulehčuje lidem život, co jej prohlubuje a rozvíjí.

Резюме

Е. Бартова: Социальная и политическая деятельность в рефлексии общественного мнения (с особым акцентом на женскую часть населения)

Социалистическое общество создает новое подобие гражданства, содержащее, кроме прочего, право, так же, как и реальную возможность, каждого индивида — независимо от расы и пола — в полной мере участвовать в политической жизни. Социальная и политическая деятельность широко признается в общественном мнении и часто рассматривается как важная жизненная ценность как у мужчин, так и у женщин. Женщины составляют 1/3 членов всех государственных административных и законодательных органов всех уровней и свыше 40% руководящих работников и членов профсоюзов. Их политическая активность неустанно возрастает. Эта тенденция отвечает росту их образованности и занятости.

Изучение общественного мнения в конце 70-х годов показывает, что 3/4 населения Чехословакии считают политическую деятельность женщин правильной и важной. Большинство опрошенных считает, что женщины способны выполнять политические должности, в том числе и на самом высоком уровне.

Что касается своей мотивации социальной и политической деятельности, женщины больше акцентируют «пользу для других» и «необходимость высказать свое мнение». Но несмотря на это, если взять субъективные факторы (личностные и личные ситуации) и объективные факторы (семья, работа, общий социальный климат), то женщины по сравнению с мужчинами в некоторых аспектах все еще находятся в невыгодном положении, особенно вследствие своего личного положения и ситуации в семье (т. е. двойная роль оставляет мало времени для политической деятельности). Однако эта ситуация неустанно меняется. С приходом новых поколений и ростом занятости и образованности неустанно расширяется демократическая модель семьи, основанная на равноправном партнерском союзе. В этих семьях политическая деятельность обоих партнеров признается и они оказывают друг другу взаимную помощь в этой области.

В статье дается спецификация некоторых переменных, с которыми связаны прогрессивные или же регрессивные взгляды на политическую деятельность.

Summary

E. Bártová: Social and Political Activity as Reflected in Public Opinion (With Special Regard to the Population of Women)

Socialist society brings about a new image of citizenship which implies among other a right as well as a real opportunity for every individual — without any discrimination as to race and/or sex — to participate fully in political life. Social and political activity is broadly recognized and often considered as an important value of life for both men and women. Women, in fact, take part more than in one third of all state legislative and administrative bodies of all levels and constitute more than 40 per cents of Trade Union officials and members. Their political participation is ever increasing, this tendency follows the pattern of the growth of their education and employment level.

The public opinion research of the late seventies indicates that three quarters of the Czechoslovak population accept the political activity of women as a correct and important one. A majority of respondents believes women to be well able to hold political posts, even of highest ranks.

Women score rather high in their motivation of social and political activity "to be of use to people" and "to have the chance to have a say". Nevertheless, considering the scale of subjective factors (personality, personal situation) and objective factors (family, working place, general social climate) they are still handicapped — compared to men — in some items, particularly in the personal position and situation of the family (s. c. "double role" leaving little time for political activity). This situation, however, is subject to continuous change. With the succession of new generations and the growth of employment and education standards a new, more democratic pattern of family is becoming frequent. In such cases political activity is recognized for both partners which help each other to go in for it.

The article presents a specification of some variables to which progressive and/or regressive opinion on the political activity of women correlates.

Otázky jazyka se v sociologii objevují jednak v souvislosti s výstavbou sociologické teorie i sociologie jako vědní disciplíny, jednak v souvislosti s nástroji jejího empirického zkoumání — s konstrukcí dotazníků, úlohou tazatelů apod. Bezesporně jde o dva vzájemně navazující momenty poznání, které se nicméně potýkají s poněkud odlišnými problémy na poli jazyka a samozřejmě i v oblastech jiných.

Toto zdvojení jazykové problematiky je organickou součástí sociologie, vyplývá z její sociální orientace a z její metodologie, není to jev dočasný či nemoc růstu. Nelze předpokládat, že postupem času se jazyk dotazníků zcela přizpůsobí jazyku teorie, protože pak by se společnost skládala ze samých sociologů, ani opačně, že jazyk teorie splyne s řečí terénu, protože tím by sociologie zrušila sebe jako vědu. Obě představy působí poněkud komicky, ale vlastně nejsou ničím jiným než dovedením ad absurdum existujících protikladných snah o jediný jazyk v sociologii, který by používala jak teorie, tak empirie.

První snaha je dobře známá z pokusů „Viedeňského kruhu“ z třicátých let, z pokusů o konstrukci umělého „observačního jazyka“ v carnapovském stylu. Druhá snaha je novějšího data, souvisí s pokusy fenomenologické sociologie pohybovat se pouze v mezích přirozeného jazyka, včetně jeho slangových podob. Žádná z těchto tendencí nebyla dovedena příliš daleko jednak proto, že odporuje přirozené povaze lidí a přirozené povaze vědy, jednak ale také proto, že obě vlastně představují výraznou ontologickou redukci cílů sociologického zkoumání. V prvním případě — při vytváření umělých jazyků — se zcela ztrácí ze zřetele kognitivní stránka expresivních pojmů běžného jazyka, v druhém případě — při zavržení vědeckého jazyka — je nutno rezignovat na zobecňující interpretaci výsledků empirických šetření.

Respektování jazykové svébytnosti sociologické teorie a sociologické empirie není koneckonců ničím jiným než respektováním jednoho z projevů dialektického vztahu mezi teorií a praxí, které je předností marxistického přístupu. Problémy obou oblastí je třeba řešit tak, aby se maximálně využilo jejich specifických poznávacích možností a aby „převodní mechanismy“ vycházely z bohatství těchto možností, a ne z jejich redukce. To platí v plné míře i o problémech jazyka.

To, co sociologickou teorii a empirii rozdvouje a zároveň spojuje, je přirozený, neboli běžný jazyk, v němž se dynamickým svébytným způsobem odráží sociální realita a který je zároveň základem nejužívanějších komunikačních systémů.⁽¹⁾ V jistém smyslu je tedy přirozený jazyk předmětem, zdrojem i nástrojem sociologického zkoumání. Všechny tyto funkce vyplývají z jeho jediné nedělitelné sociální podstaty, ale ve výzkumné situaci se vydělují a specifikují.

(1) K. Marx a B. Engels napsali v Německé ideologii, že „... řeč je praktickým vědomím, existujícím i pro jiné lidi ...“ [Spisy 3: 44].

Úloha přirozeného jazyka v komunikačním systému vědecké teorie je známá. Tvoří rezervoár pojmů vědeckého jazyka. Klasikové marxismu našli základní pojmy své teorie v běžném jazyce a v jeho publicistické modifikaci. Platí to i o pojmech „vlastnictví“, „třída“, „kapitalismus“ a o řadě dalších. Ovšem původní neurčitý, intuitivní obsah těchto pojmů zpřesnili, naplnili jej vědeckým významem. V daném případě tento proces proběhl tak úspěšně, že postupem času určité nové vědecké prvky zmíněných pojmů zdomácněly v některých komunitách i v běžném jazyce. V této souvislosti se jazyk stal nejen nositelem důležitých vědeckých informací, ale i osvětové funkce. Zároveň došlo k uzavření okruhu „teorie-empirie“. K dovršení tohoto dialektického procesu dochází ovšem v historii vědeckého bádání zřídka.

V běžné sociologické praxi se jazyk teorie postupně tak či onak separuje od přirozeného jazyka, z něhož vyšel. Přirozený jazyk však zůstává převažujícím nástrojem komunikace v empirické fázi zkoumání, a tím i nositelem bezprostředních informací z terénu. V procesu operacionalizace a interpretace dochází pak k překladům mezi oběma jazyky. Právě z problémů, které vznikají na těchto místech, se zrodila touha po observačním jazyku i po eliminaci teoretického jazyka. O těchto problémech se již hodně psalo. Zdá se, že prakticky jde o to, zda zaměřit pozornost na usnadnění práce teoretiků a snažit se jim přizpůsobit jazyk dotazníků, který pak zní poněkud „nepřirozeně“, nebo naopak na usnadnění práce tazatelů a respondentů a jazyk dotazníků proto maximálně přiblížit běžnému jazyku.

Pokud se bere v úvahu pouze komunikační funkce jazyka, pak jde skutečně jen o tento problém. Jestliže ale chápeme přirozený jazyk i jako předmět a zdroj informace, je třeba pojmut jeho úlohu v dotazníku a při interview poněkud jinak. Například při zkoumání sociální struktury nemusí být jazykové vyjádření jen mrtvou indikací sociálního postavení, ale ve svých variantních polohách může způsobem sobě vlastním přímo reflektovat sociální vývoj (aniž to vždy vyžaduje pracné formulování retrospektivních otázek). Už pouhým paralelním použitím různých termínů pro tutéž skutečnost můžeme zjistit, které skupiny populace se identifikují s tou či onou historickou variantou, jak dalece jsou o ní informováni, jaký postoj k ní zaujímají apod. Navíc právě v této oblasti výzkumu mohou sehrát značnou roli expresivní pojmy, které silně navozují vztahový sociální rámec a umožňují zjišťovat i relace mezi subjektem a sociální strukturou. Není proto vždy nutno považovat za chybu, když určité pojmy v lidech vzbuzují silné sociální citění (pohoršují je, budí v nich odpor, nebo naopak „nelogickou“ preferenci ve srovnání s ostatními dříve zaujatými postoji).⁽²⁾ Do historických jazykových variant se promítá diferencovaná sociální zkušenost a sociální praxe jednotlivých tříd a skupin. Určité aspekty sociální struktury dokonce ani explicitně zkoumat nelze. V tom případě pak jazyk sám o sobě může hrát roli projektivního testu, protože specifickým způsobem, diferencovaně po linii sociální i demografické odráží i jemné varianty historické zkušenosti mas. Přitom ukazatelem sociální diferenciace může být i zrychlení, nebo naopak retardace těchto jazykových projekcí, což se projevuje například tím, že ve vědomí některé sociální či generační skupiny dojde ke změně významu určitého termínu daleko pomaleji nebo rychleji než v jiných skupinách.

Využití těchto možností přirozeného jazyka při empirických výzkumech sociální struktury předpokládá především studium konkrétní významové variabili-

(2) Jde například o pojmy „sociální rozdíly“, „sociální rovnost“, „soukromý podnikatel“, „kapitalista“, i o velmi expresivní a historicky silně lokalizované pojmy jako „buržouš“, „kulak“, „střední rolník“, ale i „služka“, „děvečka“ apod.

ty nosných a frekventovaných pojmů.[3] V běžných výzkumech sociální struktury, které se u nás opakovaně realizují, převažuje problematika variantní jazykové reflexe základních dimenzí sociálního postavení, které souvisí zejména s vlastnickými vztahy, s charakterem práce, s pozicí v zaměstnání a v řízení. Generačně jsou tyto indikace variovány pomocí věkové struktury. Širší sociální a sociálně demografické souvislosti se většinou zachycují přes základní aspekty životních podmínek (příjem, bydlení, vybavení bytů a domácností) a mimopracovních aktivit, do nichž se opět promítá diferenciatní role věku, ale i role pohlaví a charakteru a fáze životního cyklu.

Konstrukce základních ukazatelů sociálního postavení vychází z poměrně složitých teoretických konceptů a reprezentuje spíše cestu přes umělá jazyková spojení s tradičním využitím dílčích prvků běžného jazyka a také s tradičními problémy adekvátního „přirozeného“ jazykového vyjádření podstatných znaků jednotlivých tříd a sociálních skupin. Demografické indikátory jsou na první pohled zcela bez problémů, v kontextu sociálních charakteristik však někdy vyžadují nezvyklý druh přesnosti, což komplikuje jejich jazykové vyjádření. Otázky kolem životních podmínek a způsobu života implikují nejvíce možností přímého přejímání pojmů z přirozeného jazyka, protože jde často o vyjádření konkrétních věcí a činností, s nimiž se lidé běžně setkávají. Problémy spočívají převážně jen v neujasněnosti pojmenování nových věcí a činností. Relativně nejsložitější je ovšem jazykové podchycení hodnotových orientací a aspirací sociálních tříd a skupin a dalších projevů společenského vědomí, jehož je jazyk specifickou součástí. Poslední zmíněnou sférou jazykové variantnosti se zde zatím zabývat nebudeme. Soustředíme se na běžné objektivní ukazatele z výzkumů třídní a sociální struktury a to nejen proto, že to je jednodušší, ale i proto, že tato jednoduchost je někdy jen zdánlivá a vyplývá spíše z opomenutí hlubších sociálních souvislostí a historických podmínek.

1. Sociální povaha přirozeného jazyka

Jak bylo řečeno, přirozený jazyk je svébytným, dynamickým odrazem bohatě diferencované, vyvíjející se sociální skutečnosti. Je to proto, že „je svým vznikem, existencí a vývojem vázán na vznik, existenci a vývoj společensky jednajícího člověka“, jak vícekrát zdůrazňovali klasikové marxismu. Jako „produkt společenského styku jednotlivců“ je „nejdokonalejší formou pro vyjadřování kolektivního a individuálního myšlení“. Zároveň slouží „k rozpoznání individuálního a společenského vědomí“. A navíc „všechny jazyky světa jsou funkčně ekvivalentní“ [Petr 1980 : 13—20].

Z toho vyplývá, že jazyková diferenciací je v podstatě odvozena od diferenciací sociální, demografické a geografické. Zároveň s vydělováním větších sociálních skupin v určitém historickém, geografickém a demografickém kontextu se vytvářejí i adekvátní podoby jazyka, lišící se formálně i významově. Vzhledem k tomu, že primárně je jazyk prostředkem komunikace, větší difference zákonitě vznikají spíše po linii geograficko-historické než po linii sociální a demografické, která v této relaci produkuje jen jemnější jazykové modifikace. Ty ovšem vznikají i na úrovni menších skupin, pokud jsou sociálně či generačně izolovány [viz např. dříve slang pražského podsvětí nebo gymnazijních studentů a i dnes „hantýrku“ některých profesních skupin]. Konečně exis-

(3) Problematika jazykové variantnosti je významná i pro marxistické sociolingvisty, jak lze soudit zejména z novějších prací sovětských autorů [Švejcar 1983]. Cílem jejich snah je však spíše analýza sociálních předpokladů jazykové variantnosti a jazykového vývoje.

tuji i individuálně variantní prvky jazyka, které odlišují jednoho člověka téhož jazykového společenství od druhého.(4)

Vzhledem k historické přetržitosti vývoje sociální struktury, svázané zejména s revolučními společenskými zvraty, hraje někdy ve vývoji jazykových variant velkou roli generační identita. Z týchž důvodů trvalejší rušení sociálních bariér sebou přináší i stírání jazykových rozdílů. Ovšem pozvolna, s narůstáním možností dálkové komunikace se také oslabuje dříve velmi silná geografická determinace jazyka a stírá se v tomto směru i vliv „městského“ a „venkovského“ způsobu života. Malé specifické skupiny se reálně i jazykově rozpouštějí ve velkých, i když paralelně s tím vzniká v okruhu některých povolání, jak již bylo řečeno, nová „odborná hantýrka“ (například dnes u profesí kolem samostatných počítačů). Rozdíly ve vyjadřování jednotlivců slábnou zejména díky rozšiřování a unifikaci vzdělání a díky stejnému přístupu k běžným informacím prostřednictvím masově komunikačních prostředků.

Celkově lze tedy říci, že proces „sblížování“ tříd, skupin a jednotlivců, který je v současné době v popředí zájmu řady výzkumů sociální struktury, má svou analogickou, byť časově posunutou rovinu v oblasti jazykového vývoje. V žádné z těchto rovin však sblížování neprobíhá rovnoměrně nejen v čase, ale ani v prostoru. Přitom odhady měnících se vzdáleností mezi vyjadřováním skupin i jednotlivců se samozřejmě lépe provádějí globálně, s větším historickým odstupem.

Tak můžeme například i bez pečlivého zkoumání říci, že rozdíl mezi jazykem dělníků a inteligence na konci minulého století byl výraznější než rozdíl mezi dnešními dělníky a dnešní inteligencí, i když byla asi v tomto ohledu jiná situace v Anglii G. B. Shawa a ve středostavovském Rakousku-Uhersku. Dnes už jde všude o jemnější jazykové nuance, přičemž některé extrémní varianty vymizely úplně. Zároveň se zdá, že způsob vyjadřování dnešních dělníků se daleko více podobá způsobu vyjadřování dnešní inteligence než způsobu vyjadřování příslušníků vlastní třídy před rokem 1948.

I v této hrubé aproximaci nelze přehlédnout analogii s vývojem relací mezi postavením, společenskou rolí a způsobem života příslušných sociálních a generačních skupin. Nelze přehlédnout, že v obou případech se hraniční čáry mezi generacemi jeví dnes v některých ohledech ostřeji než obrysy současných sociálních tříd a skupin.

Fakt sociálního i jazykového „sblížování“ a historické diskontinuity potvrzují i běžné zkušenosti a problémy s dorozumívacími schopnostmi respondentů různých sociálních a věkových kategorií. Například pro retrospektivní šetření, které si činilo nároky na srovnatelnost se současností, bylo při zjišťování „postavení v zaměstnání“ (tj. pozice vzhledem k vlastnickému charakteru zaměstnavatelské organizace) kvůli překlenutí generační bariéry raději použito takových termínů, jako „samostatný bez námezdních sil“ a „samostatný s námezdními silami“ než některých tradičních pojmenování soukromého podnikatele. Dlouhá, i když obsahově adekvátní slovní spojení všem srozumitelných termínů se ovšem v běžné komunikaci nepoužívají. Takže koneckonců bylo stejně nutno počítat s explikačním zásahem tazatele. Ovšem návrat k termínům, jako továrník, bankéř, živnostník, byl v daném výzkumném kontextu nežádoucí a nová adekvátní pojmenování nevznikají, protože nemají žádný reálný základ.(5)

(4) Obecně se předpokládá, že vytváření jazykových variant je ovlivněno pohlavím, věkem, sociálním původem, vzděláním, místem bydliště a pracoviště a národností, respektive etnickou příslušností [Socjolingvistika 1979]. Při hlubším pátrání bychom od těchto běžných identifikačních znaků každého sociologického dotazníku dospěli ke specifickým vlivům povolání, masově sdělovacích prostředků apod.

(5) Tento příklad, na nějž navazují některé další, je z výzkumu *Třídní a sociální struktura*, který byl realizován v ÚFS ČSAV v r. 1978 – viz [Metodika 1979].

Uvedený příklad potvrzuje mimo jiné obecný fakt, že jazykový vývoj se odehrává v sociálním a individuálním čase, který se odvíjí od konkrétních historicko-spoločenských událostí. Tyto události také silně působí na formování vnitřních a vnějších interakcí jednotlivých sociálních seskupení. Mění se vzájemné postoje příslušníků tříd a sociálních skupin zejména podle posilování či oslabování jejich ekonomické a společenské pozice. V závislosti na tom se mění vzory chování, hodnotové orientace, životní styl — a vznikají a zanikají odpovídající varianty jazyka.

Jestliže na vše pohlížíme očima současnosti a měřítkem je nám fyzikální čas, na nějž jsme zvyklí, připadá nám, že v určitých historických obdobích a v určitém sociálním kontextu probíhá vývoj rychleji než jindy a jinde. Vývojový skok a v jistém směru a smyslu velké zrychlení můžeme například zaznamenat v ekonomickém a sociálním postavení a následně pak i ve vědomí a v jazykovém vyjadřování příslušníků dělnické třídy v období převratných politických, ekonomických a sociálních změn u nás na přelomu čtyřicátých a padesátých let. I obě světové války jsou v tomto ohledu velkými mezníky. Po r. 1948 velmi rychle z ekonomické i sociální scény téměř zcela zmizela velkoburžoazie a podstatně se změnilo postavení rolníků a inteligence, jejich funkce ve společnosti, jejich třídní či skupinové vědomí. Tím se zásadně přehodnotily například vztahy dělníků k těmto skupinám. Mimo jiné ustoupily do pozadí, eventuálně se staly směšnými některé tradiční vzory chování i vyjadřování, které odrážely starou společenskou hierarchii, a nahradily je způsoby nové nebo dříve málo se vyskytující, opomíjené. Lze to ukázat na jednoduchém příkladu oslovení nebo zdravení:

Podoby přímo komické nabyla oslovení, jako „milostivá paní“, „pane prokuristo“, „pane kancelisto“ a řada dalších. Podobný osud měly pozdravy, jako „rukulíbám“, „má úcta“. Naopak se ve všech společenských vrstvách rozšířilo oslovení „soudruhu“ a „soudružko“ a pozdrav „čest práci“, což se dříve vyskytovalo jen v klimatu některých politických stran.

Všechny jazykové změny, které se odehrály nebo dosud se odehrávají v novém prostředí socialistického státu, nejsou ovšem tak výrazné. Nesporně se však významy řady slov posunuly nebo najednou či pozvolna ztratily smysl, některá slova se přestala používat, přestěhovala se do literatury (například „živnostník“, „továrník“, „děvečka“ a řada jiných). V rámci určitých dílčích etap vývoje naší společnosti se dočasně do vědomí lidí dostala některá nová nebo dříve méně frekventovaná slova (např. „národní správce“, „kulak“, „střední rolník“, „úderník“). Řada nových (např. „programátor“, „milicionář“ apod.) či významově „opravených“ pojmů (např. „družstevník“) se ovšem prosadila natrvalo, i když se to dělo a děje rozdílným tempem v různých sociálních skupinách, generačních vrstvách, geografických lokalitách. Některé termíny však naopak přežily i přes dlouhodobé inovační snahy. Například tradiční školní oslovení „pane profesore“ koexistuje stále s oslovením „soudruhu profesore“, i když například „školní radové“ a „podučitelé“ zmizeli velmi rychle a nenávratně.

Znalost vývojových souvislostí umožňuje odhadnout, který pojem a do jaké míry je v určitých generačních a sociálních skupinách, ve městě nebo na venkově ještě živý a který změnil nebo ztratil význam. Podle toho pak je možno rozhodovat o použitelnosti toho kterého termínu v konkrétní výzkumné situaci a je možno také posoudit lokalizaci i charakter případných nedorozumění. Na druhé straně zkušenosti s používáním některých pojmů v sociologickém výzkumu mohou odhalit určité vývojové posuny v realitě, které nelze z logiky historických událostí přímo odvodit, anebo pro to nemáme dostatečně citlivé výzkumné nástroje.

Obecně lze předpokládat i empiricky ověřit, že některé vlivy působí na vývoj

jazyka retardačně, to znamená, že brzdí realizaci jazykové reflexe sociálních změn. Takto mohou působit silné tradice, sugestivnost literárních vzorů, myšlenkové klima „starší generace“.

Zpoždování pojmenování za vývojem příslušného jevu, za vývojem kontextové sociální reality, může souviset také s vnitřní strukturou jazyka. Za určitých okolností se může oddělit význam, tj. pojem ve vlastním slova smyslu, od slovního označení (slova, znaku).⁽⁶⁾ Přitom může dojít buď k rozšíření významu při zachování dosavadního slovního označení, které pak nestačí „překrýt“ celý obsah pojmu, nebo naopak k zúžení významu, k jeho obsahové redukci, kterou nesleduje bezprostředně či důsledně oprava nebo výměna znaku-slova.

Jako ne příliš čistý, zato však velmi frekventovaný příklad z oblasti výzkumů sociální struktury prvního právě popsaného typu může sloužit vazba termínu „základní vzdělání“ s jeho obsahem. Délka i kvalita povinného školního vzdělání, označovaného dnes za „základní“, se od začátku století značně změnila. Poměrně velkou propast už najdeme mezi jeho předválečnou, pětiletou podobou a podobou dnešní. Název „základní vzdělání“ lze ovšem suplovat názvy jednotlivých škol, jak se vyskytovaly v různých dobách a částečně se ještě v paměti lidí uchovaly. Tento přístup není ovšem většinou technicky zvládnutelný a je zde navíc více než kdekoli jinde vnímání pojmů diferencováno generačně i sociálně. Faktem tedy zůstává, že pod běžně používaným termínem „základní vzdělání“ je směstnáno příliš mnoho odlišných významů, které vznikaly v různém čase, eventuálně i na různých místech. Společné mají buď to, že vždy šlo o nějakou formu povinné školní docházky nebo že jde o stejný počet let školní docházky bez ohledu na historický kontext. Z hlediska potřeb mezinárodních srovnání je nalezení společného hlediska při posuzování tohoto primárního stupně vzdělání ještě větším problémem.⁽⁷⁾

Příklady druhého zmíněného typu vývoje vztahu mezi pojmem a jeho označením lze najít u nás v okruhu odumřelých vlastnických vztahů. Za všechny lze uvést termín „soukromý rolník“, který použit v dnešním kontextu rozvinutého socialismu má mnohem užší význam než kdykoli dříve a kdekoli jinde. Vědomí této skutečnosti se promítá do snahy provést při výzkumu výměnu za „jednotlivě hospodařícího rolníka“, kde je důraz kladen na vyloučení námezdní síly. Je ovšem pravda, že ve vědomí lidí vedle tohoto poměrně srozumitelného, minulostí méně zatíženého termínu však stále ještě přežívá název původní — asi proto, že vlastnický vztah vyjádřený slovem „soukromý“ zůstal výraznou indikací, i když dnes u nás navozuje jiné sociální souvislosti.

Obsah pojmu tedy často pružněji sleduje měnící se sociální skutečnost než jeho slovní označení. Lze to říci také tak, že sociální čas generuje historické změny ve vědomí lidí s určitým nestejným zpožděním. Při jednorázovém řezu společenskou strukturou se to jeví tak, že jednotlivé sociální, generační, popřípadě jinak vymezené skupiny téhož jazykového společenství mají sice většinu slovní zásoby společnou, ale z této společné části používají některé pojmy ve variantních významech. Pro sociologa připravujícího dotazník se tato skutečnost jeví buď jako nutnost poradit si s mnohoznačnými slovy nebo jako možnost odhalit některé aspekty sociální struktury pomocí jejich pojmenování. Vzhledem ke konkrétnímu účelu šetření si musí vždy položit otázku, zda je lepší unifikovat význam slova různými pomocnými prostředky nebo ponechat respondentům na pospas širokou významnou škálu a zároveň zajistit, aby

(6) Jde o běžnou lingvistickou terminologii, jak je uvedena například v [Filosofie 1969].

(7) Jak to ukázaly například zkušenosti z mezinárodního srovnávacího výzkumu *Sblížení dělnické třídy a inteligence*, který byl realizován za účasti ÚFS ČSAV v r. 1978.

z empirických i teoretických souvislostí bylo možno odvodit správné závěry, které by byly informačním přínosem.

2. Jazykové invarianty a varianty a jejich konkrétní formy

Výskyt variujících prvků v jazyce, v jeho obsahové i formální skladbě, vedl strukturální lingvisty k rozlišení invariant a variant. Invarianty jsou základní neměnné elementy, které nejsou podmíněny sociální situací a jen minimálně, nepodstatně se mění v čase. Varianty jsou naopak jazykové prvky, jejichž funkční realizace je diferencována sociální situací a vývojem [Socjolingvistika 1979]. Varianty jsou buď prvky formálně identické a funkčně se lišící (spadá sem náš příklad se „základním vzděláním“), nebo naopak formálně odlišné se stejnou funkcí (například různá dnes se vyskytující pojmenování rolníků mimo státní a družstevní sektor). (8)

Orientace v jazyku respondenta z hlediska přípravky empirického zkoumání předpokládá především odlišení jazykových invariant a variant mezi nosnými pojmy, tj. mezi těmi, na nichž záleží smysl dotazů. Druhým krokem by měla být apriorní analýza variant z hlediska jejich vzniku a fungování. V podstatě jde o to vypátrat z historických a logických souvislostí, kdy a kde pod tlakem měnící se sociální reality dochází k obohacení, rozšíření významu slova, nebo slovního spojení, kdy dochází ke vzniku nového pojmu, kdy se rozštěpí, zformuje nový znak. Podobně lze sledovat zužování a odumírání významu a zánik slov.

Snem rutinního výzkumníka je dotazník plný invariant. Jejich výhodou je, že stačí absolvovat první zmíněný krok: najít je. Prakticky to znamená vyhledat a použít slova nebo slovní seskupení, mající jediný univerzální význam, který se nemění od dělníka k úředníkovi, od mladšího k staršímu, od respondenta k respondentovi, respektive mění se tak málo, že to lze zanedbat.

Ten malý přípustný prostor, v němž invarianty mohou nabývat jiných podob, je ovšem relativní. Pro běžné sociologické šetření se například dotaz na „počet dětí“ považuje za jednoznačný. Pro speciálnější sociologicko-demografické účely je třeba upřesnit, zda jde jen o živě narozené děti (a co to znamená), zda jde jen o vlastní nebo i o adoptované děti apod. Nebo zdánlivě prostý dotaz na „místo narození“ je z hlediska větších sociologicko-geografických nároků významově variabilní. Co má uvést respondent, narozený v porodnici okresního města nebo předčasně na místě, kde jeho matka trávila dovolenou nebo kam jen dočasně odjela za rodiči? Nebezpečí takového rozhodování lze zmírnit například náhradou tradičního „místa narození“ za „bydliště matky v době narození respondenta“ [Metodika 1979].

S výjimkou speciálních socio-demografických šetření lze ovšem jistou malou variabilitu podobných pojmů či formulací, které ostatně spadají většinou do oblasti demografických a geografických identifikací, buď přehlédnout nebo provést jejich jednoduchou jazykovou transformaci na „čistší“ invariantu, aniž se tím příliš naruší přirozený charakter jazyka dotazníku. V zásadě lze jako invarianty přijmout:

- a) pojmy, které evidentně mají nepatrný významový rozptyl (například. „polhavi“, věk, čistý příjem),

(8) Případy, kdy buď pojmy nebo jejich znaky variují v závislostech na sociálním vývoji, kontextu, situaci, jsou ovšem z hlediska lingvistiky případy zvláštními. „Jazykové elementy“ lze chápat i v různých jiných smyslech (například v rámci větné skladby, ve formální struktuře komunikace apod.). Pro uvedené účely konkrétní sociologické práce s dotazníkem ale je užitečné zabývat se právě obsahovými jazykovými variantami.

b) pojmy, u nichž se může vyskytnout velký významový výkyv, ale u zanedbatelného počtu náhodných případů (většinou, pokud nejde o uvedené speciální požadavky, sem patří takové příklady, jako zmíněný „počet dětí“, podobně „počet sourozenců“, „místo narození“, „místo bydliště“, „místo zaměstnání“ apod.).

Přemíra invariantních jazykových prvků v sociologickém dotazníku vzbuzuje na jedné straně dojem „statistické“ přesnosti a jednoduchosti, na druhé straně dojem stereotypnosti, uniformity, fádnosti. Nejvíce invariant se vyskytuje v otázkách, které bývají součástí běžných statistických dotazníků. Jsou to zvykové, rutinní otázky, u nichž se proto snadno přehlédne, že jde někdy o invarianty „falešné“. Například v rámci běžného sledování sociálního postavení se prakticky za invarianty považují takové kategorie, jako „dělník“ nebo „zaměstnanec“. Není třeba vysvětlovat, že obsah těchto slov není zdaleka jednoznačný a stabilní, že se k nim v teoretickém i v přirozeném jazyce váží celé významové škály. Některé z nich ani nemusí indikovat sociální postavení (jak se mnohdy předpokládá), ale pouze profesní zařazení nebo vztah k vlastnickému sektoru zaměstnavatele.(9)

Záludný charakter falešné invarianty se nemusí příliš projevit, pokud jde o získání orientační nebo okrajové informace. Pokud ovšem dané pojmy stojí v centru výzkumu, může dojít k posunu, k rozostření všech interpretačních závěrů. V daném případě by se mohl například z výzkumu „třídní a sociální“ struktury téměř vytratit „třídní a sociální“ aspekt.(10)

Převedení podobných falešných invariant na pravé není většinou tak jednoduchou záležitostí jako zmíněné nahrazení „místa narození“ „bydlištěm matky v době narození respondenta“. Jestliže nemůžeme z teoretických důvodů připustit, abychom odhalenou falešnou invariantu prostě začali považovat za variantu se všemi důsledky, nezbývá než nahradit ji několika jinými, respektive celým systémem jiných lepších invariant.

Například lze postupovat analytickým způsobem, který spočívá v konstrukci třídního a sociálního postavení z pěti dimenzí: z postavení v zaměstnání, vlastnického sektoru zaměstnavatele, hospodářského odvětví, charakteru práce a z postavení v řízení [Metodika 1979]. Protože jde o poměrně složitý systém, nelze úplně všechny jeho indikátory vyjádřit invariantním způsobem. Vedle pojmů s poměrně malým významovým rozptylem, jako „státní sektor“, „družstevní sektor“, je třeba použít termínů, jejichž slabší stabilita je zřejmá buď od začátku (například názvů některých hospodářských odvětví), nebo se vyjeví v průběhu rozhovorů, kódování a oprav dotazníků (například u označení „domácí služebnictvo“, „soukromý sektor“ apod.). Takové „slabší“ invarianty se pro jistotu respondentovi podrobněji vysvětlují prostřednictvím tazatele nebo jsou „uváděny na správnou míru“ při korekcích dotazníků.

(9) Problém přesného vymezení pojmu „dělník“ se objevuje v mnoha výzkumech aspirujících na přesnější zachycení sociální struktury naší společnosti. Řada statistických definic je zproblematizována, protože plně nevyjadřuje sociálně třídní aspekt problému. Podrobněji viz [Hrůza 1983].

(10) Povahu „falešných invariant“ mají i některé další běžné identifikační znaky. Například „rodiný stav“ v obvyklém členění nezahrnuje jasně neformální stavy suplující rodinu (život s druhem, družkou). Jiným, složitějším případem je pojem „národnost“, který je běžně také pokládán za zcela neproblémový. Ve skutečnosti má značný významový rozptyl, na němž se podílí různá kulturně politická hnutí i vývoj běžné praxe statistického zjišťování v dlouhé tradici od první poloviny devatenáctého století. Významové posuny od „trvale usedlý“ v určitém historicky definovaném regionu (například Čech byl člověk žijící v Čechách) přes vymezení založená na mateřském či obcovacím jazyce až k dnešní v podstatě deklarativní formě, vedou samozřejmě k určitým nedorozuměním, k odchylkám od právě požadovaného způsobu chápání.

Schopnost odhadnout, zda význam některého termínu nebo formulace je nebo není možno považovat v daném výzkumném kontextu za neměnný, je vlastně největším problémem zmíněného prvního kroku, kdy je třeba rozpoznat, odlišit invarianty od variant.

Pojmy, které reflektují mezi varianty složitěji strukturovanou sociální realitu s dlouhou historií, se většinou nemohou jevit jako invariantní. Proto patří pojmenování tříd, sociálních skupin, forem vlastnictví, ale i některých povolání, typů ekonomické aktivity či „neaktivity“. Je-li však historie pojmu podobného druhu naopak příliš krátká, vzniká variabilita „z neinformovanosti“ — například u názvů některých nových povolání nebo u názvů nových hospodářských odvětví, ale i nových výrobků apod. Pojmy silně závislé na individuální zkušenosti a informačním zázemí respondenta, které souvisejí s jeho stářím, a do jisté míry i sociálním původem, mají podobný charakter. Už pouhé pojmenování stupňů vzdělání nebo škol silně variuje podle toho, jakého vzdělání v jaké době respondent nabyl, čím prošli jeho rodiče a děti a další blízcí příbuzní a známí a samozřejmě také na tom, co pochytil z televize, rozhlasu, novin.

Hlavní i pomocné pojmy používané ke sledování základní, „objektivní“ struktury naší společnosti můžeme rozdělit do několika skupin podle charakteru vývoje, kterým prošli a který určuje povahu jejich variability:

Do první skupiny dáme pojmy dříve velmi frekventované, které náhle nebo postupně ustoupily ve vědomí naší populace do pozadí, používají se stále méně, jsou zapomínány. Vazba významu na současnou skutečnost slábne. Slovní označení přetrvává déle, ale stěhuje se spíše do odborných pojednání, do literatury. Proces, jímž tyto varianty procházejí, lze nazvat „odumíráním“. Jeho součástí může být pozvolná koncentrace a redukce na jeden zbytkový význam, který odpovídá dílčímu výseku zkoumané skutečnosti. Tento význam může po čase v určitém kontextu nabýt invariantní podoby. Může ovšem dojít k stejnoměrnému rozplývání a zamlžování všech minulých významů.

Příklady lze najít v oblasti zaniklých vlastnických forem a vztahů, zaniklých povolání, druhů vzdělání, různých aktivit pracovních i mimopracovních. Ve výzkumné praxi se „starých“ pojmů používá při retrospektivních sondách. Někdy bývá proces „odumírání“ ovšem provázen určitým společenským despektem, pojmy — respektive jejich slovní označení — nabývají pejorativní příchuti. Proto je nutno zacházet při konstrukci dotazníku opatrně s takovými termíny, jako „služka“, „děvečka“, „živnostník“, „kapitalista“ atd., protože jinak se někteří jedinci, kterých se to týká, zařadí do jiných, pro ně přijatelných kategorií.

I když víme, kdy a jaké převratné změny v naší sociální struktuře nastaly a které pojmy souvisí s vymřelými nebo vymírajícími společenskými vztahy, se zastaralou technikou, přežitými způsoby trávení volného času, nelze vždy odhadnout, nakolik se příslušná slova ještě zachovala v paměti dílčích kolektivů a individuí. Zde hodně záleží na tom, co respondent ještě „zažil na vlastní kůži“, z jaké rodiny pochází, s kým se stýká, jakými školami prošel, co čte, co dělá apod.

Někdy paměť udrží určité slovo, ale význam uniká nebo se vyskytuje už jen v rudimentální podobě, většinou silně variující. Respondent například ví, že jeho dědeček byl koželuh, mydlář nebo pan starý v pivovaru, babička hokynářka, pradelna apod., ale prakticky mu to nic nefká, charakter práce i sociálního postavení mu uniká. Absentující realitu si ovšem nahrazuje literární podobou. Takže například o „nezaměstnaném“ dědečkovi si může dělat představu podle předloh z románů Ivana Olbrachta a Marie Majerové (stejně tak ovšem o dědečkovi kapitalistovi, o němž se proto raději ani nezmiňuje). S tím je nutno počítat.

Se soukromými vlastnickými vztahy jsou svázány i takové zdroje obživy,

respektive sociální pozice, které nikdy nebyly pojmenovány — například proto, že nebyly příliš oficiální, nebyly soustavné, nebyly vždy spojeny s finanční odměnou, odehrávaly se většinou v rodinném klimatu. Tak se velmi často vyskytovalo to, čemu dnes říkáme „pomáhající člen rodiny v zemědělství a v živnosti“. Vzhledem k minulosti má tato formulace značně variabilní význam a unifikující slovní označení neexistovalo. Dochází tedy k mírně paradoxní situaci, když chceme na respondentovi, aby zde akceptoval všechny retrospektivní významy bez znaků. Je pochopitelné, že bez složitého vysvětlování se mu to podaří málokdy. Někdy má tendenci schovat do této pocitově neutrální kategorie právě ta mírně pejorativní povolání jako děvečka-pacholek, služka-sluha, ale i různé spolumajitele živností apod.

Orientace v „odumírajících“ slovech a pojmech slouží nejen k posílení validity výzkumných informací, ale je nutná pro relevantní srovnání s přítomností. Právě příklad „pomáhajícího člena rodiny v zemědělství a v živnosti“ je dokladem této snahy. I dnes se podobné postavení či zaměstnání v nepatrné míře vyskytuje a nelze je nikam jinam zařadit. Příkladem s řadou pojmenování je už zmíněný „jednotlivě hospodařící rolník“ s historickou vazbou na soukromého rolníka, malorolníka, kovorolníka apod.

Při sjednocujících srovnávacích operacích tohoto typu si ovšem musíme uvědomit, že existence malého reálného zázemí odumírajícího pojmu jeho variabilitu zvyšuje. Na první pohled je zřejmé, že zbytky soukromých vlastníků u nás vypadají poněkud jinak než představitelé těchto skupin před padesáti a více lety a také ovšem jinak než soudobí kapitalisté na západě. Odlišná je nejen společenská a ekonomická váha těchto časově i geograficky vzdálených tříd a skupin, ale odlišný je i jejich vztah k práci, jejich způsob života, vztah k jiným třídám a skupinám. Problém s hledáním společného „střechového“ termínu je tedy v tomto případě odrazem reálné situace i v tom smyslu, že už se vyskytuje jen velmi málo společných vlastností historického a dnešního pojetí. Například lze spíše říci, že postavení našeho dnešního soukromého zemědělce má s postavením soukromého zemědělce za kapitalismu společný jenom právní vztah k výrobním prostředkům. Všechno ostatní je odlišné, včetně fungování soukromého vlastnictví ve společnosti. Významový rozptyl zde nabývá nových dimenzí spojených s posunem systematického charakteru.

Tím se ovšem dostáváme od problémů „odumírání“ pojmů ke změně jejich významové struktury. Souběžně se zapomináním některých nebo všech významů nějakého slova mohou vznikat významy nové, které odpovídají nové skutečnosti. Po určité období mohou ty „staré“ i „nové“ žít vedle sebe a vytvořit tak bohatou a někdy nepřehlednou varietu. Většinou však nové významy časem ve vědomí lidí převládnu.

Takto se vyvíjí především struktura těch pojmů, které reflektují tutéž měnící se realitu. Dnes slova jako dělník, úředník, zemědělec, inteligent, mají jistě poněkud jiný obsah než dříve, ale historická významová kontinuita, a tedy i slovní označení, zůstaly zachovány. Pokud by nám však záleželo na časové srovnatelnosti významů některého z těchto pojmů z určitého hlediska, pak někdy mohou nastat potíže. Například nelze vedle sebe jednoduše postavit „kvalifikovaného dělníka“ z doby Rakouska-Uherska a z doby dnešní. Liší se nejen vzděláním, délkou odborného výcviku a charakterem práce, ale i společenským postavením, obsahem svého vědomí. Podobně, dejme tomu, úředník se středoškolským vzděláním měl dříve jiné vědomosti, jiný status, jinou prestiž atd. Existence tohoto problému mluví spíše ve prospěch nepřímého zjišťování složitějších kategorií, jako je sociální nebo socioprofesionální postavení.

V důsledku prudkého vědeckého a technického rozvoje se někdy zásadně změnil charakter profesí. Většinou ovšem starý název zanikl a vznikaly nové.

Změna reflektované reality byla tak výrazná, že to staré pojmenování neuneslo. Asi by stačilo srovnat názvy učebních oborů ve dvacetiletých odstupech. Jen výjimečně se zachovala stará označení pro zcela změněný charakter povolání (například „uhlíř“ dnes a na konci minulého století je profese zcela odlišná). Proto srozumitelnost a srovnatelnost povolání nebo funkcí v zaměstnání, stupňů vzdělání je značným problémem výzkumů sociální struktury. Rychlým vývojovým procesem zde vzniká mnoho nových variant. Zanikání těch starých je většinou spojeno s nástupem nových generací a nesčetnými změnami kontextové sociální reality. Zdá se, že vedle právě popsané výměny významů při zachování původních slovních označení probíhá také opačný proces, při němž se mění slovní označení, zatímco pojem si zachovává v podstatě původní obsah. Příklady lze najít u povolání a funkčního zařazení v zaměstnání:

Někdy vznikaly nové názvy pro povolání či funkce, které, jak se zdá, si zachovaly historickou významovou kontinuitu jako řada ostatních s názvy nezměněnými. Proč byl například „zednický polír“ vystřídán „stavbyvedoucím“, „myslivec“ „nadlesním“ a pak „polesným“, „listonoš“ „(poštovním) doručovatelem“? A proč zedník zůstal zedníkem, mistr mistrem, hajný hajným atd.? Lze předpokládat, že charakter i společenské hodnocení práce obou skupin povolání se změnilo zhruba stejně.

Tato poněkud záhadná znaková variabilita svědčí možná o tom, že v reflektované sociální realitě se přece jen změnilo více, než jsme schopni na první pohled postřehnout. Možné je, že prestiž spojená s původním názvem byla buď nezaslouženě velká, nebo naopak malá. U uvedených pojmů to zjevné není. Ale vezmeme-li příklad výměny „domovnice“ za „správcovou“, zdá se být tento důvod relevantní. Možné také je, že v daných případech výjimečně nedošlo ke zpoždování vývoje znaku za vývojem pojmu, že slovní označení zde více než jinde odpovídá novému významu a ten odpovídá změněné skutečnosti.

Pojmů, které žijí dlouho a mění postupně své významy nebo naopak slovní označení, je v každém sociologickém dotazníku mnoho. Je zjevné, že významové sjednocení neboli převedení na invariantu „za každou cenu“ není žádoucí, protože se tím skoro vždy ztratí důležité historické i současné podoby. Naopak se často ukazuje jediná možnost upozornit na ty významy, které by mohli respondenti opominout. Tak například lze upozornit na to, že za „střední odborné vzdělání“ se považuje i dřívější dvouletá škola a rodinná škola. Nebo je možné pro jistotu vyjmenovat všechny školy, které sem patří, což je ovšem zdouhavé pro obě strany. Také je kupodivu třeba výslovně uvést, že „dokončené základní vzdělání“ má i ten, kdo prošel pouze čtyřmi třídami obecné školy a pak šel na gymnasium. Jiný příklad: V pojmu „ekonomická aktivita“ silně varují takové eventuality, jako brigádníci, vojáci základní služby, ženy na mateřské dovolené. Podobných příkladů by bylo možno uvést více. Zanedbání některých významových poloh může způsobit značný posun v datech.

Poslední skupinou jazykových variant, jejíž existence logicky dovršuje dosud popsané procesy, je skupina nových pojmů s novým slovním označením. Váží se samozřejmě na nové prvky v realitě. Vznikají buď odštěpením od starého pojmu nebo i bez zjevné vazby na dosavadní vývoj jazyka.

První případ byl již naznačen: narůstání, obohacování referenční skutečnosti vede k takovému významovému rozšíření pojmů, že se rozštěpí na dva i více pojmů samostatných. Tím vzniknou nové varianty buď s novými slovními označeními, nebo prozatím bez nich. Má-li odštěpení trvalejší charakter, nalezneme se časem vždy příhodný název.

Například od pojmu „důchodce“, který se vyskytuje rovněž ve sféře zájmů výzkumů sociální struktury [Metodika 1979], se časem oddělil „pracující důchodce“. Jde o poněkud paradoxní slovní spojení, které nicméně věrně odráží

skutečnost. Podstatou „důchodce“ totiž je, že místo zaměstnání, které z důvodů stáří nebo nemoci nemůže vykonávat, dostává určitou náhradu platu, tzv. důchod. Různé psychické, sociální a ekonomické faktory však způsobují, že ti, co pobírají důchod, stále ještě pracují nebo znovu pracují, i když většinou vykonávají zaměstnání v různém ohledu méně náročné. Vytvářejí tak specifickou hraniční skupinu, která se pro své zvláštnosti stává ve výzkumech poněkud problémovou. Pracující důchodci mají a zároveň nemají charakter důchodců, mají a zároveň nemají charakter ekonomicky aktivních. Z určitých hledisek se proto musí zařazovat mezi ekonomicky aktivní zvláštního druhu, z jiných hledisek mezi důchodce zvláštního druhu. Tento rozpor je metodologicky zrádnější než například odštěpení „invalidních důchodců“ od téhož základu. „Starobní“ a „invalidní“ důchod jsou analogické formy, tak jako jsou analogiemi stáří a nemoc. A při srovnávání věkových kohort se tyto dva druhy důchodu od sebe oddělí automaticky. Navíc pro nepatrný počet nevytvářejí invalidní důchodci žádnou ekonomicky ani sociálně výraznou skupinu.

Příkladem odštěpení nového pojmu, jenž ještě nenalezl své jednoduché slovní vyjádření, je nová forma mateřské dovolené, která vznikla vedle „placené“ a „neplacené“ a je charakterizována finančním příspěvkem diferencovaným podle počtu dětí a jejich věkového rozpětí. S touto „nepojmenovanou“ formou samozřejmě vznikají potíže — jednak dorozumívací, jednak se zařazením pod širší kategorii ekonomické aktivity či neaktivity.

Nové pojmy, které nevznikají odštěpením, ale z přímé a samostatné vazby na nový předmět nebo jev, lze stejně jako pojmy zcela odumřelé nebo zásadně pozměněné najít především v oblasti profesí, pracovních funkcí, vzdělání, hospodářských odvětví, spotřebních předmětů — prostě tam, kde je jasná souvislost s vědeckotechnickým pokrokem. Tak vznikla například řada nových profesí i názvů v zemědělství, v chemickém průmyslu, kolem samočinných počítačů. Některé z nich už zdomácněly ve vědomí širší populace, často ovšem v poněkud neurčitých významových variantách.

Znalost názvů některých zcela nových způsobů vzdělání je omezena jen na určitý okruh zainteresovaných generačních vrstev, samozřejmě s určitou difusí do rodinného prostředí. Tyto typy vzdělání většinou nemají jednoduchou a konečnou podobu ani co se týče náplně, ani co se týče pojmenování (například „souvislé čtyřleté nebo pětileté studium v odborném učilišti a učňovské školy s maturitou“) a je možné, že v této oblasti změny významů budou probíhat tak rychle, že ani název nezískají.

Při zkoumání životních podmínek lze poměrně snadno zjistit, že rychleji se vžily například nové formy vlastnictví bytů (podnikové, družstevní, osobní) a nové druhy předmětů do domácnosti (automatická pračka, televizor, kuchyňský robot). Zvláště v posledním případě, protože jde o zboží, které je běžně dostupné a podle příslušných statistik jej vlastní a tedy i dobře zná značné procento obyvatel, lze počítat se zcela všeobecnou znalostí těchto pojmů. V tomto okruhu však vznikají velmi rychle další nové předměty a pojmy, které se ještě příliš nerozšířily, v mnoha případech proto, že jde zatím o nedostatečné zboží; proto se termíny jako „elektrická bubnová sušička prádla“, „elektrický žehlič prádla“ ukázaly jako zcela nesrozumitelné. Ani „elektrická mraznička“ ještě není běžným pojmem. V těchto případech evidentně velkou roli hraje bezprostřední zkušenost s daným předmětem. Pokud je znalost příslušných pojmů odvozena pouze z tendenčně zaměřených informací masové komunikačních prostředků, vytváří se specifická dočasná významová variabilita.

I tato empirická zjištění mají samozřejmě sama o sobě informační hodnotu i bez znalosti počtu či procenta vlastníků uvedených předmětů. Podobné záměny, i když méně časté, ovšem vznikají i u dalších z hlediska výzkumu so-

ciální struktury podstatnějších pojmů. Lidé například příliš nediferencují mezi „osobním“ a „soukromým“ vlastnictvím domku a někdy špatně rozeznají i „člena“ a „zaměstnance“ družstva. Poslední příklady dokumentují určité stírání rozdílů ve vědomí lidí mezi formami vlastnictví vyskytujícími se v socialistickém státě jako jeho nové adekvátní podoby. Zároveň potvrzují nezbytnost „přímého spojení“ mezi teorií a výzkumným terénem, mezi sociologem a jeho respondentem.

3. Praktické závěry

Zkoumání variantních poloh nosných a frekventovaných pojmů z výzkumu sociální struktury ve vazbě na analýzu přirozeného jazyka přináší ve stručném shrnutí následující relativně obecné praktické poznatky a doporučení:

a) Řada termínů i slovních spojení, s nimiž se běžně a tradičně pracuje v technikách terénního sociologického šetření, je významově mnohoznačná, což samo o sobě není chybou metodiky, ale vyplývá to z variabilní sociálně třídní a věkové optiky, z toho, že způsob vyjadřování lidí je sociálně a historicky podmíněn. Tuto skutečnost je třeba respektovat nejen tím, že se v pilotážích snažíme nalézt jednoznačné termíny na bázi společného obsahového jádra, které minimálně variuje v čase a v sociálním prostoru, ale i informačním využitím různých jazykových variant v metodologickém i teoretickém plánu výzkumu.

b) Z metodického hlediska s tím souvisí požadavek, aby celá sémantika komunikace mezi výzkumníkem a respondentem, která je dána jazykovým plánem dotazníku či interview, byla koncipována i s ohledem na dopad komunikace. Jazyková výpověď v podstatě definuje komunikační situaci a navozuje i určitý informační efekt. Je známou skutečností, že nezáleží pouze na tom, na co se ptáme, ale jak se na to ptáme. Způsob vyjadřování, který odráží způsob myšlení, evokuje v respondentech nějaký vztah k výzkumné tematice i situaci, který je v podstatě vztahem sociálním a váže se na řadu dalších sociálních indikací. Proto například každé zablokování rozhovoru, nevyplnění otázky v dotazníku, nebo naopak hypertrofie nevyžádaných, nadbytečných sdělení, uhýbání od tématu apod. jsou samy o sobě důležitými sociologickými výpověďmi, ne tedy pouze chybou, kterou je třeba za každou cenu eliminovat.

c) Specifickým informačním přínosem nejsou ovšem pouze tyto většinou nepředvídané momenty, ale může jím být i analýza jazykového projevu respondenta vůbec, protože se do něj promítá jeho sociální zkušenost, ta odráží problémy anticipace, sociální distance apod., na něž se přímo neumíme zeptat. Přitom existuje řada použitelných i běžně používaných silně expresivně variantních pojmů, vzbuzujících úctu, despekt nebo jiný afekt, jehož projev se může stát výraznou sociální indikací právě proto, že představuje „krátké spojení“ mezi vědomím respondenta a výzkumnou situací. Rozbor určitých jazykových aspektů může tedy obohatit sociologii o relativně jemné poznatky o sociální realitě a může také přispět ke konstrukci citlivějších technik zejména projekčního charakteru.

d) Samo uvědomění si těchto jazykových možností a samozřejmě také problémů v celém jejich sociologickém spektru — od vymýšlení konkrétních detailů výzkumných pomůcek až po obecné teoretické závěry — je určitou formou obsahové validizace výsledků empirického šetření, protože představuje svébytný systém sociální kontroly a verifikace, která by měla být sociologickému přístupu vlastní.

e) Při výzkumu sociální struktury je kognitivní význam analýzy jazyka ve všech uvedených praktických souvislostech jasně patrný. Ale tato výzkumná

область navíc skýtá možnost přímého zkoumání sociální struktury pomocí jejich jazykových reflexí, což by pomohlo odhalit jemnější sociální difference a distance i nové projevy sociálního „sblížování“. Například rozbor označování jednotlivých sociálních skupin, zaměřený i na vývojové jazykové varianty, by mohl být značným metodologickým i teoretickým přínosem. Představoval by zároveň speciální indukční metodu výzkumu vztahu mezi jazykem a sociální sférou, která by byla komplementární sociolingvistickému zjišťování sociální podmíněnosti vzniku jazykových variant.

Literatura

- Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti.* Praha, Academia 1979.
Bertil M.: *Les nouvelles tendances de la linguistique.* Paris, Presses universitaires de France 1968.
Census 1980 (Sčítání arch Z). Praha, FSÚ 1980.
Filosofie, metodologie, věda. Praha, Svoboda 1969.
Hrůza J.: *Vedoucí úloha dělnické třídy v socialistické společnosti a sociální určitost jejího subjektu.* In: Sociologický časopis 1983, 19, č. 1.
K marxistické metodologii v jazykovědě. Praha, Ústav pro jazyk český ČSAV, Jazykovědný ústav L. Stůra SAV 1979.
Marx K. — Engels B.: *Německá ideologie. Spisy, sv. 3.* Praha, SNPL 1957.
Metodika výzkumu třídní a sociální struktury ČSSR. I. II. Praha, ÚFS ČSAV 1979.
Petr J.: *Filosofie jazyka v díle K. Marxe a B. Engelse.* Praha, Academia 1980.
Problemy strukturnoj lingvistiky. Moskva, Izdatel'stvo akademii nauk 1963.
Sociolingvistika. Warszawa-Krakow-Katowice, Uniwersytet Śląski 1979.
Švejcer A. D. — Nikolskij L. B.: *Úvod do sociolingvistiky.* Praha, Svoboda 1983.

Резюме

А. Водакова: Социальная обусловленность варируемости содержания понятий, используемых при исследовании социальной структуры

Автор статьи исходит из объяснения двойственной функции естественного языка в социологическом исследовании, из его роли в построении теории и из его роли как инструмента эмпирических исследований. Обе функции вытекают из социального характера естественного языка, своеобразно отовражающего социальную, демографическую и географическую дифференциацию общества. С этим связаны и тот факт, что процесс «сближения» классов, групп и отдельных лиц в социалистическом обществе, находящийся в центре внимания целого ряда исследователей, занимающихся вопросами социальной структуры, имеет аналогию с линией отстоящего по времени развития языка, что подтверждается некоторыми конкретными примерами.

Поэтому изучение вариантных позиций основополагающих и часто встречающихся понятий по исследованиям социальной структуры в связи с анализом естественного языка имеет свое методологическое и теоретическое значение. С практической точки зрения это выливается в требование информационного использования языковых вариантов в теоретическом и методологическом планах исследований и одновременно в требование составления концепций анкет и интервью с учетом влияния коммуникативности между исследователем и анкетиремым.

Анализ конкретных языковых аспектов социологических исследований может обогатить социологию познаниями с относительно тонкими нюансами, касающимися социальной действительности, и может способствовать разработке более тонкой техники, особенно проектного характера. Более того. Он представляет собой специфическую систему социального контроля и проверки правильности эмпирических методов. Познавательное значение вариантного использования элементов естественного языка можно использовать в особенности при исследованиях социальной структуры, когда с помощью языкового отражения можно раскрыть малозаметные проявления социальной дифференциации и социального сближения. Социологический анализ языка по отношению к социальной структуре дополняет метод социолингвистического изучения социальной обусловленности возникновения языковых вариантов.

Summary

A. Vodáková: The Socially Conditioned Character of the Semantic Variability of Concepts Used in Social-structure Research

The paper proceeds from an explication of the double function of natural language in sociological research, from its role in the elaboration of a theory and from its role as a tool of empirical examination. Both of them are based on the social character of the natural language which, in a typical manner, reflects the society's social, demographic and geographic differentiation. This is also in connection with the fact that the process of the homogenization of classes, groups and individuals in the socialist society which is in the focus of attention in a great number of social-structure research has its own analogical level, shifted in time, in the area of language development. This can be supported by a number of concrete examples.

It is for this reason that the examination of variant levels of bearing and frequented concepts applied in social-structure research, relating to the analysis of the natural language, is of particular methodological and theoretical significance. From the practical point of view this leads to the claim for an informative utilization of language variants in the theoretical and methodological research plan, and simultaneously to the claim for conceiving questionnaires and interviews in view of the impact of the researcher-respondent communication.

The analysis of concrete linguistic aspects of sociological research can enrich sociology by relatively subtle pieces of knowledge of social reality, and can contribute to the construction of more sensitive techniques, especially of a projective character; moreover, it represents a specific system of social control and verification of empirical approaches. The cognitive significance of a variant application of the elements of natural language can be put to use especially in social-structure research where, with the help of linguistic reflections, subtler manifestations of social differentiation and social homogenization can be brought to light. The sociological analysis of language in relation to the social structure is complementary to the method of sociolinguistic research of social conditioning in connection with the emergence of new language variants.

K teoretickým a metodologickým problémům výzkumu zájmových činností ve volném čase

MILAN BARTOŠ
filozofická fakulta UK, Praha

1. Úvodem

S vývojem socialistické společnosti nabývají zájmové činnosti stále větší význam.

Nejde ovšem o jev nový — některé zájmové činnosti byly u nás bohatě rozvinuty již za kapitalismu a v nových podmínkách socialistické společnosti se staly výrazem i prostředkem zvyšování role pracujících při vytváření hmotného a duchovně kulturního bohatství.

Avšak v etapě budování rozvinuté socialistické společnosti, v níž zákonitě narůstá úloha subjektivního faktoru, se — jako výraz široce chápané lidové tvořivosti a kulturní iniciativy mas — stávají stále významnější komponentou formování socialistického způsobu života. Vedle pracovního procesu, sociálně politických aktivit a nutných činností mimopracovní doby představují zájmové činnosti další významnou součást životních činností člověka, tedy jeho zpředměťování, seberealizace, kultury jako osvojování světa. Rozšíření a valorizace volného času (zkrácením pracovní doby a zavedením dvou volných dnů v týdnu) nejen umožnily kvantitativní nárůst zájmových činností v časových rozpočtech, ale i zvýšení jejich kvalitativní úrovně a tím také (zejména v některých oborech) zvýšení možnosti veřejného společenského uplatnění.

Rozpracovávání konceptuálních otázek se zatím realizovalo po jednotlivých oborech (v kontextu s problematikou příslušné profesionální oblasti) — na různých kvalitativních úrovních. Do popředí však vystupuje i nutnost *komplexního teoretického uchopení této sféry společenských činností jako celku* — tím spíše, že v životní realitě se stále více vyhraňuje oblast zájmových činností jako specifický subsystém volného času a kultury i jako relativně vyhraněný rys životního způsobu socialistického člověka.

Komunistická strana ve svých dokumentech a v praxi řízení společnosti vyjadřuje podporu všem ušlechtilým zájmovým činnostem. Nejen proto, že v řadě oborů přinášejí bezprostředně užité hodnoty (pěstitelství a chovatelství, vědeckotechnické aktivity, veřejné aktivity, zájmová umělecká činnost, sportovní výkony aj.), ale také a především proto, že jsou velmi účinným prostředkem rozvoje tvořivých schopností, rozšiřování znalostí a dovedností, třibení mravních kvalit a kultivace celého životního způsobu socialistického člověka — nemluvě o účinném podílu na ideologickém boji (úspěchy některých těchto činností na mezinárodním fóru). Lze říci, že až v socialismu se zájmová činnost rozvíjí v souladu se svou podstatou. Platí zde zákonitá tendence, že zájmová činnost „vrací“ pracovnímu procesu člověka nejen s obnovenými fyzickými a psychickými silami a s všestrannějším rozhledem, ale především s tvořivějším vztahem k životu, se zvýšenou zvědavostí a smyslem pro nové.^[1]

(1) V těchto podmínkách nabývají svého nejvlastnějšího významu Marxova slova; „Volný čas — který je i dobou oddechu i dobou pro vyšší činnost — samozřejmě přeměnil toho, kdo jím disponuje, v jiný subjekt, takže tento jiný subjekt pak také vstupuje do bezprostředního výrobního procesu.“ [Marx 1974: 344].

Zájmová činnost ve své *podstatě* je tedy v plném souladu se zákonitostmi vývoje socialistické společnosti. Na tom nic nemění skutečnost, že v rovině konkrétních *jevů* se vyskytují i zájmové činnosti společensky nežádoucí — buď z hlediska předmětu činnosti (popíjení a hraní karet v hospodě, intenzivní náboženský život, nekritické sbírání fotografických aktů apod.), nebo z hlediska metod a úrovně činnosti (kteroukoli zájmovou činnost lze realizovat dobře i špatně, společensky žádoucím, ale i nežádoucím způsobem) — nehledě na to, že v některých případech může být zájmová činnost živnou půdou pro přežívání buržoazní morálky, často v nových podobách, jež cizopasí na naší relativně vysoké životní úrovni (například v souvislosti s chatařením, motorismem, zahraniční turistikou aj.).

Rostoucí význam zájmové kulturní aktivity širokých lidových vrstev se odrazil i v tematice a metodice některých sociologických výzkumů. Lze říci, že současná věda (a zejména sociologie) se této problematice v posledních 15 letech blížila z několika stran:

- a) ze strany výzkumu *volného času*, především *činnosti* ve volném čase,
- b) ze strany výzkumu *kulturních zájmů* a *potřeb* pracujících a mládeže,
- c) ze strany výzkumu různých podob *sebevzdělávání*, především v institucionalizované podobě zájmových sebevzdělávacích kroužků mládeže,
- d) ze strany výzkumu *formování socialistického člověka* a jeho *životního způsobu* v široké škále jeho tvořivého vztahu ke světu,
- e) ze strany hlubšího propracování teorie zájmové činnosti v některých jejích společensky preferovaných *oborech* (např. zájmová umělecká činnost, sportovní zájmová činnost).

Nicméně žádné z těchto „přibližování“ nemůže nahradit vytvoření *obecné teorie zájmové činnosti ve volném čase* na bázi vědeckého komunismu a marxisticko-leninské teorie kultury.[2] To je nejen předpokladem pro konfrontaci s poznatky dalších vědních disciplín a praxe, ale i nezbytným východiskem pro *operacionalizaci*, podmiňující co nejadekvátnější uchopení tohoto jevu v empirických sociologických výzkumech.

2. Metodologické problémy vymezení jevu a pojmu „zájmová činnost ve volném čase“

V dané situaci nepřekvapí, že v teoretických analýzách a zejména v terénních výzkumech existuje značná *terminologická nejednotnost*. Nemáme ani tak na mysli paralelní užívání termínů „činnost“ a „aktivita“ či „zájmová“ a „amatérská“ činnost prakticky v identických významech. Důležitější je rozlišení, kdy je a kdy není *záměr* v paralelním užívání termínů „amatérská aktivita“ a „amatérská tvořivost“, které by rozhodně jako synonyma používány být neměly. Snaha po exaktnosti nutí například v umělecké sféře rozlišovat mezi jevy a pojmy „aktivita v oblasti umění“, „tvůrčí aktivita v oblasti umění“, „umělecká aktivita“ a „umělecká tvůrčí aktivita“.[3] Rozhodně se neosvědčuje plýtvat v podobných označeních termíny „tvůrčí“ a „tvořivost“, [4]

(2) Autor této stati se o to pokusil v první verzi [Bartoš 1980] a v rozpracovanější verzi [Bartoš 1983].

(3) Viz [Bartoš 1980: 15–16]. V této práci je také analyzováno někdejší ztotožnění a dnešní rozlišení jevů a pojmů „lidová umělecká tvořivost“ a „zájmová umělecká činnost“, včetně vztahů mezi nimi (s. 18–20).

(4) Je-li veškerá kulturní práce v klubu označována a priori za tvořivou, vzniká problém, jak přilehavě označit skutečné tvůrčí činnost; V. V. Saveljev je v tomto případě [Saveljev 1977] nucen zavádět pro zájmovou kreativní činnost nadnesený pojem „sozidatělnoje samodějatělnoje tvorčestvo“, kde je moment tvořivosti vyjádřen trojnásobně.

i když je zřejmé, že tu dochází k označování metodou „pars pro toto“ — k označování jevu pomocí určité jeho výrazné či žádoucí kvality. O vztahu zájmové činnosti a „koníčků“ (hobby) budeme podrobněji hovořit dále.

Skutečnost, že v empirických výzkumech se zatím autoři většinou vyhýbali souhrnnému označování námi sledovaného jevu a dávali přednost konkrétní enumeraci jeho hlavních komponent, má ovšem různé příčiny. Vedle teoretické nerozpracovanosti této problematiky jsou to i specifické konkrétní cíle příslušného výzkumu, pro něž může být několik vybraných aktivit nejpřípadnějšími indikátory. Nicméně k vytvoření souhrnného označení směřuje sama praxe — a vědecký výzkum se s touto potřebou zatím vyrovnával dosti rozpačitě jak u nás, tak v dalších socialistických státech. Tak například ve známé knize Gordona a Klopova *Člověk po práci* [Gordon—Klopov 1975] se střídají termíny „amatérská tvorba [sběratelství, zlepšovatelská činnost, kutilství, umělecká tvorba atd.]“ (5) jako činnost nezahrnující sebevzdělávání a diváckou kulturní spotřebu, dále „neprofesionální kulturní tvorba“, „tvůrčí a amatérská činnost“, „lidová tvořivost a amatérská činnost“, „neprofesionální tvorba a amatérská činnost“ i další, odvozené termíny; přitom není vždy zřejmé, kdy jde o záměrné odlišení jemných rozdílů mezi uvažovanými jevy a kdy jde o synonyma. Totéž lze říci o další práci těchto autorů [Gordon—Klopov—Onikov 1977], kde se objevují i další termíny „neprofesionální tvořivost a zájmová činnost“, „vyšší formy kulturních činností ve volném čase a neprofesionální tvořivost“, „zájmová tvořivost“, „neprofesionální tvořivost a kulturní zájmová činnost“, „kulturní amatérská činnost“. „amatérská a zájmová činnost a jiné druhy neprofesionální tvořivosti“ — což je velmi nepřehledné.

Připomeňme si, že je zákonité a nezbytné diferencovat i pojmoslovně jevy uvažované v různé šíři vymezení, v různých kontextech, po různých stránkách apod. Z metodologického i z gnozeologického hlediska je však nutné jasně vymezit základní jev, který je předmětem analýzy, a dodržovat čistotu pojmoslovné práce s touto komplexní kategorií, zejména v procesech její dezagregace. Pojem je výsledkem, ale i nástrojem analýzy, proto je třeba v nutných případech postupovat iterativně. Značnou nevýhodu má i opačný extrém, kdy autoři užívají jediného pojmu „zájmová činnost“ a pracují s ním jednoznačně, spoléhají však na vyhraněnost jeho významu v běžném užívání a blíže jej nevymezují.

Musíme ovšem vzít v úvahu dvě významné okolnosti. *Za první* — jako zatím neexistují teoretické konceptuální práce o zájmových činnostech, neexistují (až na výjimky — Randlíková 1980) ani empirické výzkumy speciálně zájmových činností; ty jsou v dostupných výzkumech zpravidla jen aspektem zkoumání širších jevů, většinou činností volného času. *Za druhé* — v kontextech příslušných operacionalizací obsažené pojetí zájmové činnosti nelze ztotožňovat s bazální teoretickou koncepcí zájmové činnosti. Z nerespektování těchto dvou skutečností mohou vznikat nepříjemná nedorozumění, zejména v těchto případech:

a) Autoři užívají termínu „zájmová činnost“, ale v konkrétním výčtu položek volného času uvádějí *vedle ní* paralelně další činnosti, které rovněž patří (nebo v některých koncepcích tohoto jevu mohou patřit) mezi zájmové činnosti. Setkáváme se zejména často s tím, že samostatnou položkou je zájmová činnost sportovní, někdy však i zahrádkářství, technická tvořivost aj.

b) Autoři se vyhýbají jakémukoli souhrnnému označení (zájmová činnost, koníček, hobby apod.), protože uvádějí jako samostatné položky aktivit volného času přímo jednotlivé zájmové činnosti. Nevýhodou je zde velké množ-

(5) S. 59; převzato z práce [Grušin 1967].

ství indikátorů — činností volného času vcelku i jednotlivých zájmových činností, které se stávají pro respondenta nepřehledné. Kromě toho tu fakticky dochází (často proti vůli výzkumných pracovníků) k preferenci jmenovitě uvedených oborů, což může ovlivnit hodnotové orientace respondentů. Soustředěním se na určité konkrétní zájmové činnosti vzniká dojem, že další obory a typy zájmových činností buď neexistují, nebo mají nižší hodnotu. Dochází zde nepřímě k vymezení jevu „zájmová činnost“ v nevhodně zúžené podobě.

c) Vedle položek, které výslovně poukazují na charakter zájmové činnosti, obsahují výzkumy i řadu položek, v nichž je zájmová činnost „schována“ — buď je jednou ze součástí této aktivity, nebo tato aktivita může nabýt i charakteru zájmové činnosti. Takový postup má své oprávnění, jestliže výzkum sleduje především širší či jiné aspekty než zastoupení a korelace zájmových aktivit. Typickým příkladem může být známý výzkum *Volný čas Ostrava* [Filipcová a kol. 1967—1970: I 18; II 19—23; Filipcová a kol. 1974: 49]. Vedle položek „aktivity manuální“ (včetně háčkování, pěstování květin, zahrádkářství, kutilství, radioamatérství, modelářství, vyvolávání fotografií apod.), „aktivity kulturně umělecké typu interpretačního a tvořivého“ (v podstatě zájmová umělecká činnost) jsou zde položky, které zčásti zahrnují i zájmové činnosti: jak autoři uvádějí — v aktivitách fyzických je zahrnuta i turistika, tramping, houbaření, výlety na kole či autem, sport, lov, rybolov aj., v aktivitách kulturně uměleckých typu receptivního je obsažena i soustavná četba či soustavná návštěva uměleckých produkcí, v aktivitách kulturně racionálních je zahrnuto veškeré zájmové sebevzdělávání, luštění křížovek a hádanek aj., ve společenských aktivitách formálních je i vykonávání nejrůznějších funkcí, v položce „hry, podívaná, sběratelství“ je i soustavné sportovní diváctví, šachové a jiné společenské hry a celé sběratelství. S podobnou skutečností se setkáváme i v řadě dalších výzkumů, např. Cejp [1974].

Uvedli jsme v tomto příkladu podrobnější výčet a obsah položek především proto, že nám naznačují, které obory a typy činností jsou do jevu „zájmová činnost“ nejčastěji zahrnovány — na což navážeme v dalším oddílu. Na tomto místě je však nutno upozornit na jiný problém, který spočívá ve značně rozdílných (a někdy velmi diskutabilních) názorech na vnější vymezení i vnitřní strukturaci zájmových činností. Tak například těžko můžeme souhlasit se striktním rozdělováním zájmové umělecké činnosti na „tvorbu“ (jen individuální autorská práce) a pouhou „činnost“ (výkonná umění). Nelze souhlasit ani s redukcí kulturních aktivit pouze na aktivity umělecké; problematické je také zařazování tak typicky technických zájmových činností, jako je radioamatérství či modelářství, mezi aktivity manuální apod. K různým nepřesnostem a redukcím dochází i v oficiálním statistickém výkaznictví, neboť zejména ve společenských organizacích není vytvořen odpovídající systém evidence; je přitom samozřejmé, že i v optimálním případě jsou zde evidovány pouze *zřizovatelsky organizované* formy zájmové činnosti.(6)

Neklademe si za úkol provést analýzu zastoupení zájmových činností v našich sociologických výzkumech. Chtěli jsme jen dokumentovat, že pro smysluplnou vědeckou analýzu, zvláště má-li být podkladem pro operacionalizaci

(6) Další optický klam vzniká tím, že ve státním statistickém výkaznictví nejsou patrně mezi kulturní aktivity počítány zájmové činnosti sportovní a branné (organizované ČSTV a Svazarmem), do r. 1978 byly dokonce evidovány (oficiálně — v praxi však ne!) pouze skupiny organizované při státních kulturních institucích. Nelze se proto divit, že v oddílu 24-13 mezi „jiné kroužky a kolektivy“ (vedle kolektivů uměleckého směru) jsou počítány pouze kroužky vlastivědné, přírodovědné, astronomické, technické, zemědělské a názorné agitace [Statistická 1981: 501].

problémových jevů a základních faktorů, je třeba respektovat požadavek objektové komplexnosti, tj. principiálně vymezit jev a pojem „zájmová činnost ve volném čase“, a to v mnoha směrech: *které obory lidské činnosti zahrnuje, jaká je základní společenská charakteristika této činnosti jako dobrovolné aktivity volného času i jaký je „práh jevu“ z hlediska*

- frekvence činnosti (včetně otázky sezónnosti, činnosti vykonávané přerušovaně, příležitostně apod.),
 - intenzity činnosti (související s intenzitou zájmu rozhodně ne přímočaře — a proto včetně otázky vztahu různých sociologických indikátorů),^[7]
 - role společenské organizovanosti (zda či do jaké míry do tohoto jevu zahrnovat i činnost spontánní, společensky neorganizovanou),
 - míry zájmového charakteru — v případě, že tato činnost objektivně plní ve společnosti významnou funkci ekonomickou či sociálně politickou,
 - „ohraničenosti“ činnosti v životním způsobu člověka
- a v některých dalších směrech. K většině těchto hledisek se vrátíme v dalších oddílech.

V této stati si neklademe za cíl historicky či systematicky zkoumat dosa-
vadní přístupy, ale podat *návrh komplexního modelu* tohoto jevu k diskusi.

3. Typologie zájmových činností ve volném čase

Zájmovou činnost lze různě strukturovat — podle toho, kterou z jejích kvalit považujeme za určující a systémotvornou. V tomto smyslu lze také vymezit tento jev v různě širokých hranicích. Zmínili jsme se již, že utváření socialistického způsobu života a formování socialistické osobnosti ve volném čase si v současné době vyžaduje rozpracování *širšího pojetí* zájmové činnosti, které nečiní podstatný rozdíl mezi tím, jde-li o produkci převážně materiální či převážně duchovní, nebo převážně intelektuální či emocionální či fyzickou. Je známo, že téměř cokoli lze vykonávat jako zájmovou činnost. Rozdílnost obsahu, materiálu, způsobu utváření, fungování apod. se ovšem promítá do *vnitřní struktury* tohoto jevu.

V literatuře uváděné typologie nejbližše obecnějšího jevu — činností volného času — nerespektují specifiky zájmových činností. Jejich malá adekvátnost vyplývá i z toho, že se v nich většinou neorganicky kříží několik hledisek třídění. Exaktní analýza zájmové činnosti si vynucuje *multidimenzionální typologický model*, v němž je respektována struktura uvažovaného jevu ale-
spoň v několika jeho hlavních dimenzích. Autor se domnívá, že třídění je třeba provádět především *v těchto dimenzích*:

I. Podle *bezprostředního cíle* činnosti (který ovšem nemusí být totožný s jejím hlavním cílem a s objektivním působením činnosti ve společnosti):

1. vytváření produktů (vnějších hodnot), ať již převážně materiální nebo převážně duchovní povahy,
2. sebereprodukce a sebeprodukce člověka-amatéra — ať již ve směru rozšiřování znalostí a dovedností, nebo estetického a etického obohacování osobnosti, nebo ve směru fyzického rozvoje a péče o zdraví,

(7) V této souvislosti upozorňujeme na další metodologické úskalí: ne dosti přesné rozlišení (již v projektu, dále v otázkách, v preformulovaných odpovědích, v explikaci) mezi čtyřmi rozdílnými jevy: skutečně vykonávanou činností, zájmem o tuto vykonávanou činnost, zájmem o vykonávání této činnosti (kdyby byla možnost) a zájmem o tento obor lidské činnosti (například zájem o hudbu jako součást duchovní kultury).

3. požitek z činnosti samé — v různých podobách a vazbách: jako „spotřeba“ hodnot duchovní kultury, jako rekreace, zábava, kompenzace, jako shromažďování a třídění specifických kompletů materiálních či duchovních hodnot i jako sdružování za účelem kultivace mezilidských vztahů.

II. Podle *oboru* lidské činnosti, tedy podle historicky se vytvořivších okruhů životní reality: široká škála činností, které se konstituovaly

1. ve vztahu k přírodě (v užším slova smyslu),
2. v oblasti ostatní materiální produkce,
3. v oblasti duchovní produkce.

III. Podle *složky lidské osobnosti*, která je bezprostředním *nositelem* či *realizátorem* zájmové činnosti:

1. aktivity fyzické,
2. aktivity manuální,
3. aktivity duchovní (převážně intelektuální či převážně emocionální, zejména estetické) s možností nejrůznějších kombinací: aktivity manuálně intelektuální, fyzicko-estetické aj.

IV. Podle *dominující funkce* činnosti, jak je třídíme v posledním oddílu.

V. Podle *způsobu uplatnění* v kulturně výchovné činnosti a podle dalších hledisek, která evokují potřeby praxe i potřeby různých vědních disciplín.

Ve vědeckém výzkumu je třeba tuto mnohorozměrnost respektovat, pro běžnou praxi je ovšem výhodný redukováný *jednorozměrný* typologický model, získaný taxonomickou procedurou. Následující jeho podoba vznikla tak, že k třídění *oborového* jakožto základu přistoupila specifikace podle některých dalších hledisek, aby vynikly rysy, které jsou pro uskupení zájmových činností nejcharakterističtější a vytvářejí praxi adekvátní subsystémy. S vědomím existence řady hraničních a syntetických jevů (některé zde výslovně uvádíme) a s vědomím modelového zjednodušení můžeme s úspěchem uplatnit tento verbální model, toto *pracovní třídění zájmových činností*:

1. *vědecké a vědeckotechnické* (heuristická činnost, odhalování či prověřování znalostí přírodních a společenských zákonitostí a jejich praktického využívání) — ve všech oborech, včetně amatérů zabývajících se videotechnikou, piko-vlášky aj.; z hraničních se sportem například amatérská speleologie, modelářství, z hraničních s uměním, např. činnost fonoamatérů;

2. *pěstitelské a chovatelské* (poznávání a kultivace vybraných objektů živé, biologicky aktivní přírody ve sféře rostlinné a živočišné);

3. *technicko-praktické* (aplikace znalostí a dovedností praktického přetváření nebiologické materiální skutečnosti, včetně činnosti ve sféře materiální výroby a údržby) — v nejrůznějších oborech, včetně činnosti v kroužcích dovedných rukou, tvůrců miniatur, „domácího kutilství“ i ženských ručních prací, kulinářství, značné části komplexu činností na chatě apod.;

4. *sběratelské* (shromažďování a třídění ucelených kompletů reálných předmětů podle zvolených znaků o hodnotě historické, poznávací, estetické, symbolické aj.) — včetně nejrůznějších kuriozit;

5. *řešitelské — intelektuální* (řešení většinou modelových situací a úkolů na základě jednak vědeckých zákonitostí, jednak konvencí určených pravidel) — včetně řešení úloh kompozičního šachu, „rekreační matematiky“ apod.; hraniční se sportem: hra v šachy a další deskové a obdobné společenské hry;

6. *sebevzdělávací a receptivní* (aktivní osvojování duchovních hodnot racionální, ideologické, etické či estetické povahy) — včetně činnosti esperantistů, soustavné (to podtrhujeme!) návštěvy přednášek či uměleckých akcí, soustavného budování knihovny či diskotéky (hraniční se sběratelstvím) apod.;

7. *umělecké* — v podobě tvorby a šíření uměleckých hodnot (zájmová umělecká činnost), nebo v podobě aktivní recepce a šíření uměleckých hodnot (činnost v klubech přátel umění prezenčního typu);

8. *tělovýchovné* (rozvíjení fyzické kultury člověka, někdy spojené s řešením modelových herních situací) — včetně branných sportů, trampingu, dálkových pochodů aj.; hraniční s uměním: krasobruslení, moderní gymnastika, džezgymnastika; hraniční s technickými zájmovými činnostmi: letecký sport, potápěčský sport, některé typy železničního a leteckého modelářství, speleoalpinismus aj.; jiné hraniční: některé typy cestování apod.;

9. *veřejné* (činnost pro společnost jako základní, konstitutivní rys této zájmové činnosti) do jisté míry profesionalizace a často jako hraniční jev s vedlejším zaměstnáním a se sociálně politickou životní činností jedince: vykonávání funkcí v zájmových organizacích, činnost členů Červeného kříže, členů dobrovolných záchranných a pořádkových služeb, činnost v kroužku nástěnných novin apod.;

10. *některé speciální aktivity společensko-sdružovací* (cílevědomé utváření či organické upevňování mezilidských vztahů, soudržnosti společenských skupin či širších pospolitostí) s různou dominující funkcí: činnost v klubech rodáků, přátel staré Prahy apod., v klubech přátel jiných států a národů, v klubech či společnostech sociálně zdravotních, v „klubech aktivního stáří“ apod.; patří sem však i sportovní diváctví — od určitého stupně soustavnosti a cílevědomosti, některé podoby cestování v menších skupinách, dopisování si se zahraničními „korespondenčními přáteli“ apod.

Nic nebrání tomu, aby v případě potřeby bylo zvoleno další hledisko třídění [například zájmové činnosti estetické] a příslušné aktivity vyčleněny z výše uvedených skupin. Vedle hraničních jevů respektujeme i existenci nejrůznějších *syntéz* zájmových činností, jež vytvářejí někdy spojení velmi přitažlivá a společensky vysoce žádoucí (např. kombinace umělecké, technické a veřejné aktivity).

Z hlediska Kaganova členění lidských činností [Kagan 1974] je třeba konstatovat, že v každé z uvedených skupin zájmových činností se prolínají — ovšem v různé míře — všechny hlavní typy: činnost poznávací, hodnotově orientační, přetvářecí i komunikační.

Důležitou otázkou terminologickou i meritorní je otázka *kulturních* aktivit, tj. otázka, které ze zájmových činností lze označit jako zájmové kulturní aktivity. Odpověď závisí na tom, v jakém vymezení zde chápeme adjektivum „kulturní“. Vycházíme-li z odvětvového (či dokonce resortního) vymezení kultury, pak budou vyslovené kulturními zájmovými činnostmi jen aktivity umělecké, sebevzdělávací-receptivní a řešitelské-intelektuální, zčásti aktivity sběratelské, vědecké a vědecko-technické, společensko-sdružovací a některé veřejné aktivity. Současná marxisticko-leninská teorie kultury však vypracovala širší pojetí kultury jako specifiky lidského způsobu osvojování a přetváření světa člověkem [Základy 1979; Brůžek 1980]. V tom případě všechny námi uvažované zájmové činnosti volného času jsou ve své podstatě kulturními aktivitami, nebo přinejmenším mají výraznou kulturní dimenzi. Marxisticko-leninská teorie kultury prochází v současné době rychlým vývojem, v jehož rámci usiluje mimo jiné i o řešení vztahů mezi společenskými subsystémy: ekonomickým, sociálně politickým a kulturním.

4. Vymezení zájmové činnosti podle jejího sociálního charakteru

Naše konceptualizace zájmové činnosti jako určitého společenského subsystému vyžaduje, aby byla dovršena základní operace systémové analýzy — určeny *hranice systému*. Marxisticko-leninský přístup chápe ovšem tento úkol v plně společensko-historické konkrétnosti — na bázi všech složitých konsekvencí vládnoucího způsobu výroby a na něm se rozvíjející dělby práce, která ve svých důsledcích určuje difference ve způsobu života různých tříd a sociálních vrstev v různých etapách jejich vývoje. Tento směr úvah, zahrnující i složitý problém vztahů mezi sférou práce a sférou volného času v různých společensko-ekonomických formacích, však v této stati sledovat nebudeme, neboť soustřeďujeme pozornost na současnou etapu vývoje socialistické společnosti.

Uvedli jsme již, že praxe si patrně vynutí v různých vědních disciplínách a v různých výzkumných kontextech poněkud rozdílné varianty vymezení jevu a pojmu „zájmová činnost“. Námi sledované širší, komplexní pojetí, které vyžaduje zejména marxisticko-leninská teorie kultury, lze ve stručnosti vyjádřit touto *pracovní definicí*: Zájmová činnost volného času je amatérská, neprofesionální činnost v nejrůznějších oborech, jíž se lidé věnují ve svém volném čase na základě svých (společensky podmíněných) kulturních zájmů a potřeb, z vlastní iniciativy a víceméně soustavně, ať již v kolektivu nebo individuálně, v institucionalizované skupině nebo samostatně (neorganizovaně). Ve svých cílech slučuje v různých proporcích a na různé odborné úrovni vytváření užitečných hodnot s rozvojem a formováním osobnosti amatéra samého, prospěšnost pro užší či širší společenské okolí s radostí z činnosti samé. V socialistické společnosti představuje (jako projev tvořivosti lidových mas) vedle práce v zaměstnání a sociálně politických aktivit další výraznou sféru objektivace (zpředměťňování) a seberealizace člověka, formování jeho životního způsobu a lidského přetváření světa. V podmínkách socialismu je tedy ve své podstatě kulturní aktivitou, sloužící jak uspokojování poznávacích a tvořivých zájmů jednotlivce, tak ekonomických, sociálně politických a zejména kulturních zájmů a potřeb socialistické společnosti.

Do popředí vystupuje zejména nutnost vymezit zájmovou činnost ve čtyřech hlavních směrech: vůči pracovnímu procesu, vůči primárním sociálně politickým aktivitám, vůči nutným činnostem mimopracovní doby a vůči ostatním činnostem ve volném čase.

Ve všech těchto směrech uznáváme zákonitou existenci *hraničních jevů*. Hraniční charakter nic neubírá na společenské významnosti příslušné zájmové činnosti; často naopak její význam zvyšuje tím, že kombinuje přednosti obou kategorií činnosti — např. vysokou profesionální kvalifikaci a hmotné zabezpečení s amatérským entuziasmem a obětavostí. Jsme si vědomi toho, že „legalizace“ hraničních a syntetických jevů vytváří značné obtíže pro operacionalizaci a vytvoření adekvátního systému indikátorů sledovaného jevu v empirických výzkumech. Nicméně teorie se nemůže zastavit před metodologicko-technickými obtížemi, jde-li o dosažení žádoucího stupně souhlasu modelu s životní realitou; hraniční a syntetické jevy je třeba analyzovat ne jako výjimku, ale v jejich specifice jako plnoprávnou součást systému.

Srovnávání zájmové činnosti s *pracovní činností* vychází především z široce rozvětvených úvah o určující a podmiňující úloze charakteru práce ve vztahu ke způsobu trávení volného času, a tím i o kvalitativně rozdílných podmínkách pro zájmovou činnost v kapitalistické a v socialistické společnosti. Na tomto místě nám jde však především o konstatování, že zájmová činnost je

na pracovním procesu bezprostředně nezávislá, založená na individuálním kulturním zájmu, vykonávaná dobrovolně a z vlastní iniciativy amatérů ve volném čase, tedy činnost ne nutná a ne povinná (což ovšem nevylučuje povinnost plnit dobrovolně přijaté úkoly např. v zájmovém kolektivu, často i pod hrozbou sankcí různého charakteru) a v zásadě až na výjimky nehonorovaná, spíše vyžadující od amatérů hmotné oběti.

Hraniční jevy jsou v této dimenzi společensky velmi významné: Například kroužky zlepšovatelů a vynálezců, kluby předních pracovníků apod., které výrazně reprezentují samu podstatu socialismu a jeho kultury, vyrůstají sice z potřeb profese, avšak čas k objektivaci této iniciativy a tvořivosti je čerpán z velké části z fondu volného času těchto pracovníků. Podobně je tomu v případě různých oborových soutěží (traktoristů, kadeřníků, matematické olympiády studentů) či u vzdělávání pro profesi mimo řádné dálkové studium. Povahu hraničního jevu (s vedlejším zaměstnáním) má vykonávání některých činností ze skupiny veřejných aktivit (např. činnost dobrovolných požárníků, členů Horské služby aj.) a různé podoby poloprofessionalismu v umění, ve sportu apod.

Srovnání zájmové činnosti s *nutnými činnostmi mimopracovní doby* podtrhuje rovněž moment dobrovolnosti, nepovinnosti, zájmu a vlastní iniciativy. I když se některé zájmové činnosti vyvinuly z biologicky a sociálně nutných činností jedince v mimopracovní době a na ně i navazují, jako zájmové činnosti jdou nad tuto existenční nutnost a z ní vyplývající povinnost.⁽⁸⁾ Nejde se zmást existencí případů, kdy i týž člověk vykonává touž odbornou činnost v několika subsystémech životní činnosti: například vaření jako profesi, pak doma pro rodinu jako nutnou činnost mimopracovní doby, a konečně ve volných chvílích jako kulinářskou činnost zájmovou.

I zde existují společensky významné hraniční jevy. Někdy nelze ani přesně určit, nakolik je zájmovou činností v konkrétních případech například pletení svetrů, motorismus, práce na chatě, práce domácího kutila, účast na brigádě, sebevzdělávání pro mimopracovní činnost (např. účast v kursu vaření) apod. Některé další hraniční případy (hraní s dětmi, vyřizování korespondence aj.) se někteří autoři pokoušejí vyložit pomocí zavedení kategorie tzv. polovolného času.

Srovnání zájmové činnosti s *sociálně politickými aktivitami* překračuje rámec členění činností podle časových rozpočtů, neboť tyto aktivity zčásti zasahují i do pracovního procesu (zejména v jeho podobě vedlejšího zaměstnání) a do sféry volného času. Další zvláštností je v našem případě, že jde sice o samostatnou oblast životních činností člověka a jeho politické kultury, současně však o žádanou dimenzi a kvalitu každé zájmové činnosti. Nicméně je třeba konstatovat, že zájmová činnost obecně není činností bezprostředně sociálně nezbytnou z hlediska aktivity každého konkrétního jedince, mezi její dominující funkce patří uspokojování kulturních zájmů, relaxace a rozvoj schopností. Povahu hraničního jevu zde má například vykonávání některých časově méně náročných politických a veřejných funkcí a některých činností ze sféry veřejných aktivit.

Srovnání zájmové činnosti s *ostatními činnostmi volného času* vede ke zjištění, že zájmová činnost se vyznačuje značně soustředěným, vyhraněným (někdy i velmi specializovaným) a většinou trvalým zájmem, vyšší a uvědo-

(8) Srovnej: „... dělicí čára mezi časem nutným a časem vynakládaným svobodnou volbou nevede vně různých obsahové i formálně odlišných činností, ale uvnitř velké části aktivit, v nichž jsou složky a časové náklady reprodukcí nutné doplněny ve větší či menší míře časem vynakládaným svobodně...“ [Vítečková 1976: 493].

mělejší aktivitou člověka, bývá zaměřována k dlouhodobým cílům, je v životě amatéra dostatečně frekventována a vykonávána víceméně systematicky. Má v životě amatéra jistou ohraničenost, tvoří jistou enklávu, kterou si amatér zpravidla střeží a chrání před narušením ve shonu práce a denního života. Zájmová činnost ozvláštňuje životní způsob člověka ve volném čase, zpravidla je i cestou jeho socializace a navazování nových sociálních kontaktů na různých stupních institucionalizace. V naší koncepci však nevážeme zájmovou činnost na společenskou organizovanost v zájmových kroužcích, svazech apod., ale zahrnujeme do tohoto jevu zásadně i činnost zřizovatelsky neorganizovanou — což ovšem ztěžuje přesnou formulaci obecných charakteristik tohoto jevu.

Také v tomto směru existuje řada hraničních jevů. Rozhodně však *nezahrnujeme* do našeho modelu zájmové činnosti tzv. „pasívní aktivity“ (zakouřit si, popít kávu apod.), individuálně receptivní aktivity nepřesahující běžnou orientaci člověka ve světě (běžná četba knih, běžný poslech rozhlasu, běžné sportovní diváctví apod.) či běžnou interpersonální komunikaci (návštěvy u přátel apod.). Z jiného důvodu sem zpravidla nezahrnujeme aktivity sexuálního života.

Jiný případ představují zájmové činnosti v *socialistické společnosti nežádoucí*, které mají všechny vnější znaky zájmové činnosti (např. v kapitalistických státech sbírání starých nacistických odznaků a vyznamenání, u nás např. aktivity spjaté s náboženstvím apod., jak jsme naznačili v úvodu): V rovině *jevu* bezpochyby patří mezi zájmové činnosti, jsou však v rozporu s *podstatou* zájmových činností v *socialistické* společnosti — proto je v obecných charakteristikách i v operacionalizacích platných pouze pro socialistickou společnost někdy do tohoto jevu a pojmu nezahrnujeme.

Z hlediska empirických výzkumů je obtížnou otázkou zařazení případů hraničních z hlediska „prahu jevu“ ve směru četnosti a periodicity dané aktivity. Je nesporné, že zájmová činnost je zájmovou činností i tehdy, je-li realizována *sezónně* (lyžaření, houbaření aj.) nebo z jiných důvodů *přerušovaně*, ale systematicky. Avšak případy *příležitostné* či jen krátce až *jednorázově* vykonávané zájmové činnosti je třeba posuzovat jako hraniční jevy a ve výzkumech s nimi pracovat odděleně, podobně jako s případy *zanechání* zájmové činnosti, dříve vykonávané i velmi intenzivně.

„Koníčky“ („hobby“) považujeme za součást jevu „zájmová činnost“, vymezenou jednak užším okruhem obsahů a oborů činnosti (nezahrnuje např. veřejné aktivity). jednak a především užším okruhem funkcí se zvýrazněním funkce relaxační a funkce činnosti pro činnost samu [srovnej: Janek 1971]: v řadě vymezení se hobby až programově distancuje od souvislosti s povoláním člověka a od vnější společenské užitnosti, veřejného uplatnění.

I když zdůrazňujeme, že součástí systému zájmových činností jsou i činnosti realizované neorganizovaně, spontánně, a i když výzkumy ukázaly v posledních letech nárůst kvantity i intenzity zájmových činností vykonávaných doma, jde o odlišný proces od tzv. privatizace hobby, k níž zákonitě dochází v podmínkách soudobé kapitalistické společnosti. Složitější je stanovisko k tzv. teorii náhradních kariér, podle níž je hnací silou amatérského hnutí (a podle názoru některých buržoazních autorů prý právě v socialismu) nemožnost člověka uplatnit svou podnikavost v pracovním procesu a ve společnosti mu přisouzených sociálních rolích. [9] Víme ovšem, že i v socialismu někteří lidé dosahují

(9) V kapitalistické společnosti je tento jev běžný. Tak např. v hamburském výzkumu hobby-skupin mládeže charakterizovala většina respondentů svůj „svět práce“ jako nepřijemnou povinnost, která přináší jen povrchní vztah k věci, jako záležitost nařízenou a vynucenou — zatímco koníčky prý může člověk dělat svobodně, tvořivě, konstruktivně, jako „něco pořádného“. [Joachim 1963: 27].

vyššího společenského statusu ve svých zájmových činnostech než ve svém zaměstnání — což za jistých podmínek a v jistých hranicích považujeme za jev přirozený (společenské kontexty tohoto jevu jsou jistě vhodným tématem pro sociologický výzkum). Teoretickou bází jeho postižení bude pro nás ovšem určující role charakteru práce nejen obecně, ale i ve své současné konkrétní diferencovanosti, se všemi odtud vyplývajícími důsledky pro činnost volného času, dále zákonitost kompenzační funkce zájmové činnosti, a zejména prostor, který dává socialistická společnost všestrannému rozvoji každého člověka, včetně stimulace jeho podílu na tvorbě hodnot ve *všech* jeho životních činnostech.

Po terminologické stránce nevidíme důvod zásadně rozlišovat „*amatérský*“ a „*zájmový*“ a respektujeme jen existující uzance, zejména při práci s polaritami (amatérský — profesionální apod.). Naproti tomu termín „*diletantský*“ se v úvahách o zájmových činnostech užívá téměř výhradně s pejorativním přízvukem, tedy ve významu činnosti neumělé, nezdařilé apod., i když vykonávané s velkým nadšením a obětavostí; podstata diletantismu a jeho společenská nebezpečnost netkví ani tak v nedostatku odbornosti (vždyť některé diletantské výtvary — například básně — jsou po formálně technické stránce na dobré úrovni), ale v nedostatku tvořivosti. A právě *tvořivost* je jak jedním z výchozích předpokladů, tak také jedním z hlavních cílů rozvoje zájmových činností v socialistické společnosti.

5. Společenské funkce zájmové činnosti

Zájmová činnost plní řadu společenských funkcí, které se ovšem navzájem prolínají, každá se zrcadlí v ostatních. Obecně vzato, je těchto funkcí nekonečně mnoho, protože každý vztah mezi zkoumaným jevem a vnější skutečností si vymezuje „svoji“ funkci. Volíme proto model, v němž jsou nejvýznamnější funkce uskupeny do organicky spjatých skupin.[10]

Nejobecnější funkcí zájmové činnosti je nepochybně osvojování světa člověkem, předmětná seberealizace člověka, vedoucí současně k přetváření skutečnosti i k rozvoji osobnosti člověka-amatéra. Její konkretizací jsou především funkce sdružené kolem uspokojování daného zájmu a kulturní potřeby jakožto funkce konstitutivní, vedoucí zákonitě k formování nových, vyšších potřeb. Dále je to významný trs funkcí uskupených kolem funkce poznávací, včetně jedné z jejích konkretizací — funkce sebevzdělávací. Mimořádný význam mají dvě komplementární skupiny funkcí, sdružené kolem funkce kreativní — jednak ve směru přetváření vnějšího světa (včetně užité funkce v různých jejích podobách), jednak ve směru rozvoje kreativních sil člověka. Tato skupina úzce souvisí s funkcemi sdruženými kolem funkce socializační, formativní a výchovné (resp. sebevýchovné), a to se všemi jejich stránkami. Pro obsah zájmové činnosti má určující význam její funkce v třídním boji (včetně funkce politické a ideologické). Ta je organicky spjata se skupinou funkcí kolem funkce sociálně diferenciační, sociálně integrační a dalších funkcí sociálně stimulačního charakteru; mezi nimi má mimořádný význam funkce zájmové činnosti v překonávání staré dělby práce, zejména v překonávání podstatných rozdílů mezi prací fyzickou a duševní — v nejrůznějších svých vazbách, a funkce zájmové činnosti v rozvoji dělnické třídy a v procesech sociálně třídní integrace způsobu života tříd a sociálních skupin v socialistické společnosti. V širokých souvislostech je třeba chápat i skupinu funkcí zájmové činnosti ve

(10) Jde tu v podstatě o model explanační, má však i některé rysy normativního modelu — zejména v tom smyslu, že nezahrnuje některé netypické a nežádoucí funkce zájmové činnosti (např. získání hmotného prospěchu).

vztahu k práci v zaměstnání, včetně podílu na utváření komunistického vztahu k práci. Nelze však podceňovat trs funkcí kolem funkce relaxační, rekreační, kompenzační, zábavné a funkce hry. Specifické postavení má funkce objevování talentů pro jejich další rozvíjení a případný přechod do profesionální sféry. — Všechny tyto funkce, uvažované z hlediska společenské podstaty zájmové činnosti, se diferencovaně promítají do funkcí vlastních jednotlivým oborům činnosti, a naopak.

Analýza funkcí zájmové činnosti vede k úvahám o vnějších a vnitřních stránkách těchto funkcí, o hierarchii funkcí (a to jak z hlediska reality, tak z hlediska žádoucího společenského modelu) a o dominujících funkcích, jejichž zkoumání je vděčným polem pro empirické sociologické výzkumy. Nejde jen o to, že zájmová činnost i v témže speciálním oboru může mít různé dominující funkce (např. pěstitelský kroužek na základní škole a při JZD), ale především o souvislosti s dalšími sociologicky relevantními znaky populace, mezi něž patří především věk, pohlaví, vzdělání, profesní zařazení, míra a směry společenské aktivity apod. Například nemáme dosud dostatečně adekvátní obraz vztahu mezi věkem a zájmovými činnostmi z hlediska oboru, formy, intenzity, vzájemné návaznosti a dalších aspektů těchto činností či vztahu mezi zájmy a skutečně realizovanou činností v daném směru, přičemž do hry vstupují nové a nové konceptuální momenty, spjaté s „prahem jevu“, s vývojem motivace v průběhu činnosti (od původně často naivních představ k motivaci opřené o znalost oboru, praxe, nároků na čas, ale i lidí, kteří vedou kroužek atd.), s proměnami hierarchie motivů v návaznosti na změny hierarchie funkcí apod. K některým těmto otázkám viz [Bartoš 1983]. Analýza zde odkrývá i řadu dalších problémů spjatých například se situacemi, kdy začíná dominovat někdy i proti původnímu záměru amatéra) funkce ekonomická (dnes aktuální problém např. u některých zahrádkářů) či sociálně politická, což znovu nastoluje problematiku hranice systému. Přitom je nutné respektovat jak synchronní, tak diachronní průřez problematikou — tedy společensko-historické proměny zájmových činností, hierarchie jejich funkcí i těchto funkcí samých v závislosti na celkových proměnách společnosti a způsobu života.

Z hlediska úvah o *společenské prospěšnosti* zájmové činnosti je třeba podtrhnout, že ji nelze redukovat na bezprostřední užitnost, ať již ve sféře materiální nebo duchovní produkce. Vnější stránka společenské prospěšnosti zasahuje i do společenských makrojevů, včetně překonávání staré dělby práce (zejména třídní dělby práce fyzické a duševní). Neméně významná je i vnitřní stránka společenské prospěšnosti — podíl zájmové činnosti na rozvoji osobnosti amatéra, tedy osobnosti socialistického člověka v dialektické jednotě všech stránek osobnosti i všech stránek tohoto rozvoje (rozumová, ideologická, pracovní, etická, estetická, fyzická). V jevovém poli mezi těmito hlavními póly společenské prospěšnosti vystupuje i význam zájmové činnosti pro volbu povolání, pro obohacování kulturního života, pro účinnější diferenciaci kulturně výchovného působení i pro ideologický boj (*každá* zájmová činnost má svou stránku ideologickou a duchovně kulturní).

Z širších analýz [Bartoš 1983] lze vyvodit prognostický závěr: Je žádoucí, aby člověk rozvinuté socialistické společnosti měl jednu či dvě zájmové činnosti, jimž se bude věnovat hlouběji a soustavněji (vedle několika dalších, jen příležitostných a rekreačně orientovaných) *takového zaměření*, aby nejen doplňovaly charakter práce v zaměstnání, ale především spolu s ním vcelku *pokrývaly a harmonicky rozvíjely všechny hlavní sféry lidské osobnosti*. V tomto principu spatřujeme jednu z cest konkretizace zákonité potřeby všestranné a *harmonicky* rozvíjet osobnost socialistického člověka.

I proto je důležité, aby v empirických výzkumech měl respondent možnost

uvést *více* svých zájmových činností [popřípadě v pořadí intenzity či frekvence realizace], neboť omezení výpovědi jen na jeden obor zájmové činnosti může zkreslit jak informaci o zkoumané populaci (zvláště jde-li o mládež), tak informaci o kvantitativním rozložení systému zájmových aktivit v kultuře a v životním způsobu společnosti.

Uvedených cílů se dosahuje nejúčinněji *ve společensky (zřizovatelsky) organizované složce* zájmové činnosti. Prostřednictvím dialektických vazeb mezi celospolečenskými, skupinovými a individuálními zájmy lze na jedné straně *prosazovat zájmy společnosti do činnosti jednotlivých amatérů* a současně i v opačném směru umožňovat amatérům *organicky uplatňovat svou tvořivost a její výsledky na veřejnosti*, tedy v procesu vzájemného doplňování a obohacování profesionální a amatérské složky v příslušném oboru. Ze sociologického hlediska můžeme rozlišit institucionalizaci v malých nebo menších středních *prezenčních skupinách* s lokální působností (kroužky, soubory, kluby, oddíly aj.), které se někdy značně univerzalizují, a ve *velkých disperzních skupinách* (svazy, společnosti, federace aj.), přičemž nejčastějším případem je kombinace obou organizačních principů — jak ji představuje například ČSTV, Svazarm, Český ovocnářský a zahrádkářský svaz, Svaz českých filatelistů a jiné společenské organizace, jejichž činnost má těžiště v základních složkách — v místních organizacích, odbočkách, jednotách, oddílech apod. V těchto zájmových pospolitostech lze sledovat procesy zákonitě probíhající ve společenských skupinách a využívat jich k přímému a zejména k nepřímému *řízení* této společenské sféry.

Významné poznatky mohou přinést výzkumy zaměřené na *motivы*, jež vedou jednotlivé amatéry k jejich zapojení do společensky organizovaných skupin. Kolem odborného zájmu je zpravidla uskupena širší motivace, zahrnující především potřebu sociálních kontaktů a přátelských vztahů (hodnota „dobrá parta“), u mladých lidí často i snaha najít životního partnera. V některých oborech je to dále potřeba odborné pomoci, možnost využívat nákladnou aparaturu (např. fotoamatéři, speleologové) či jinak nedostupnou techniku (např. astronomie, závodní motorismus, střelba a jiné branné sporty), nebo nezbytnost získat kvalifikaci a povolení k činnosti (např. u myslivosti). Některé zájmové činnosti nelze realizovat jinak než v organizovaném kolektivu již proto, že buď vyžadují četné zajišťovací a podpůrné služby (například parašutismus, potápění), nebo proto, že objektivují a naplňují určité kulturní struktury s přesně vymezenými rolmi (divadelní hra, fotbalový tým aj.).

6. Závěrem

Objektivní růst zájmu o zájmové činnosti úzce souvisí se vzrůstající úlohou *socialistické kvality způsobu života* v naší společnosti jako specifického produktu jejího dosavadního vývoje i jako prostředku dalšího rozvoje této společnosti. Zájmová činnost představuje součást životní praxe člověka, v níž vyúsťuje jeho poznávání a hodnocení okolního světa a která je současně i součástí přetváření tohoto světa. Podílí se na reprodukci a současně na inovaci souboru lidských životních činností v intencích budování rozvinutého socialismu.

Zájmové činnosti by bylo třeba hlouběji analyzovat i z hlediska teorie zájmů (v psychologickém, ale i širším pojetí) a zejména v rámci analýzy *kulturních potřeb* v socialismu — tím spíše, že pro *kulturní* potřeby a pro podmínky *vyspělé* socialistické společnosti neplatí jen oblouk nedostatek něčeho — potřeba — zájem, ale i opačně směřující proces vzniku kulturní potřeby na základě společností stimulovaného zájmu. Tím také vyvstává před sociologií úkol nalézt a zdokonalit metodologické postupy zkoumání kulturních potřeb a zájmů

v souvislosti s jejich objektivací v činnostech, odpovídající nové složitosti těchto vztahů. Z hlediska teorie řízení je žádoucí také domyslet postřeh, že v socialistické společnosti „to, co je politicky a ekonomicky nevyhnutelné z hlediska společnosti jako celku, musí se promítat do vědomí každého jejího příslušníka ne jako nevyhnutelnost, ba ani ne jako povinnost, ale především jako potřeba, zájem, aspirace, jako chtění, přání, tužba“ [Brožík 1981 : 124]. Tento specifický rys socialistické společnosti vrhá další ostré světlo mimo jiné právě na zájmové činnosti realizované ve volném čase, v nichž se zpravidla slučují (formou přímé nebo nepřímé shody) intenzivní zájmy individuální se zájmy celospolečenskými.

Literatura

- Bartoš, M.: *Zájmová činnost ve volném čase*. Praha, Práce 1983.
 Bartoš, M.: *Zájmová umělecká činnost*. Praha, Panorama 1981.
 Bartoš, M.: *Zájmové kulturní aktivity volného času*. Praha, SPN 1980.
 Brožík, V.: *Kapitoly z marxistické teorie kultury*. Bratislava, Osvetový ústav 1981.
 Brůžek, M.: *Úvod k teorii kultury*. Praha, Práce 1980.
 Cejp, M.: *Postoje české veřejnosti k hodnotě, funkci a náplni volného času*. Praha, Ústav pro výzkum kultury 1974.
 Filipcová, B. a kol.: *Sociologický výzkum města Ostravy – výzkum volného času*. Praha, Sociologický ústav ČSAV 1967–1970.
 Filipcová, B. a kol.: *Volný čas a kultura v průmyslovém městě*. Praha, Ústav pro kulturně výchovnou činnost 1974.
 Gordon, L. A. – Klopov, E. V.: *Člověk po práci*. Praha, Svoboda 1975.
 Gordon, L. A. – Klopov, E. V. – Onikov, L. A.: *Rysy socialistického způsobu života: mimopracovní činnost městských dělníků včera, dnes a zítra*, přel. E. Bukovská. Praha, Ústav pro kulturně výchovnou činnost 1980.
 Grušin, B. A.: *Svobodnoje vremja*. Moskva 1967.
 Janek, M.: *Hobby na každý týden*. Praha, Merkur 1971.
 Joachim, Ch.: *Erhebung über Hobby-Gruppen in Hamburg*. Hamburg 1963.
 Kagan, M. S.: *Čelovečeskaja dejatel'nost'*. Moskva, Politizdat 1974.
 Linhart, J. – Vítečková, J.: *Vývoj pracovní, mimopracovní doby a volného času v socialistickém Československu*. Sociologický časopis, roč. 1975, č. 4.
 Marx, K.: *Rukopisy „Grundrisse“ II*. Praha, Svoboda 1974.
 Randlíková, A.: *Zájmové aktivity dělnické mládeže*. Praha, Ústav pro výzkum kultury 1980.
 Rotterová, B. – Čáp, J.: *Výchova aktivity mládeže ve volném čase*. Praha, Univerzita Karlova 1976.
 Saveljev, V. V.: *Samodějatel'noje tvorčestvo v klube*. Moskva, Moskovskij gosudarstvennyj institut kultury 1977.
Statistická ročenka ČSSR 1981. Praha, SNTL – Alfa 1981.
 Vítečková, J.: *Výzkum časových rozpočtů jako nástroj sociální analýzy*. Sociologický časopis 1976, č. 5.
Základní marxisticko-leninské teorie kultury. (A. I. Arnoldov a kolektiv) Praha, Svoboda 1979.

Резюме

М. Бартош: По поводу теоретических и методологических проблем изучения любительской деятельности

На этапе построения развитого социалистического общества возрастает объективная роль любительской деятельности как закономерная составная часть жизнедеятельности человека. Любительская деятельность связана с интересами людей, по существу представляет собой высокоактивную форму усвоения мира, самоопредмечивания и самутверждения человека, преобразующего в ходе этой деятельности окружающую его действительность и самого себя. Поэтому она принимает активное участие в формировании социалистического образа жизни.

До сих пор не разработана комплексная общая теория любительской деятельности. В этой статье автор предлагает модель этого явления в более широком понимании: любительская деятельность — это непрофессиональная деятельность в различных

областях, которой люди занимаются добровольно, в свое свободное время, более или менее систематически, исходя из своих интересов и культурных запросов, в коллективе или индивидуально, в группе при какой-либо организации (учреждении) или самостоятельно. Цели этой деятельности — объединение в разных пропорциях и на различном профессиональном уровне производства (создания) материальных или духовных потребительных ценностей с развитием и формированием личности самого непрофессионала, сочетание полезности для той или иной группы общественности с радостью от самой деятельности.

В статье определяется общественный характер любительской деятельности по четырем линиям: по отношению к рабочему процессу, по отношению к социально-политической деятельности, по отношению к общественно необходимым видам деятельности во вне-рабочее время и по отношению к остальным видам деятельности в свободное время. Во всех вышеуказанных направлениях имеются предельные и синтетические явления, весьма важные для общества, которые следует считать неотъемлемой составной частью этой системы. В связи с этим необходимо найти соответствующую этому последовательность проведения операций.

В статье указывается и на другие проблемы, связанные с ограничением предлагаемой системы, с «порогом явления» в различных направлениях и т. п.

Автор приводит типологическую многоразмерную модель (классификацию любительской деятельности с точки зрения непосредственной цели деятельности, области деятельности, доминирующей функции, компонента человеческой деятельности, являющегося непосредственным реализатором любительской деятельности и др.) и одноразмерную модель с рабочей формулировкой, в соответствии с которой любительская деятельность распределяется на 10 групп. Подобным же образом осуществляется подход к функциональной характеристике, в которой функции оперативно распределены на 9 главных групп. Вопросы иерархии функций и ее динамики в отношении к различным линиям расслоения общества представляют собой благодарную для эмпирических исследований тему.

Общественную полезность любительской деятельности можно охарактеризовать посредством двух главных критериев: непосредственной полезности (материальной или духовной) и значения для развития человека-непрофессионала как субъекта этой деятельности. С точки зрения институционализации модель автора включает так любительскую деятельность, реализованную в общественно организованных группах (сконцентрированных, рассеянных, комбинированных), являющихся главным носителем общественного значения любительской деятельности, так и неорганизованную деятельность, спонтанную деятельность отдельных лиц, которая может быть, хотя и не обязательно, предварительной ступенью коллективного институционализированного труда.

В заключение автор вносит предложения относительно некоторых направлений более глубоких анализов, например, изучения удовлетворения и формирования новых культурных потребностей посредством любительской деятельности, развития мотивировки и других аспектов и контекстов этой деятельности, важных с точки зрения формирования социалистического образа жизни.

Summary

M. Bartoš: On Theoretical and Methodological Problems of Interest Activities Research

In the epoch of building up an advanced socialist society, the objective role of interest activities during leisure, as a regular component of man's life activities, is of growing significance. In its substance, interest activity represents a highly active form of the appropriation of the world, of man's self-objectification and self-realization. Through this activity, man transforms the reality surrounding him, and himself as well. Hence he actively participates in the formation of the socialist way of life.

No complex general theory of interest activity has so far been worked out. The present paper offers for consideration a relatively broadly conceived draft of a model of this phenomenon: Interest activity is nonprofessional activity in most various branches, deliberately and more or less systematically pursued by people in their spare time on the strength of their interests and cultural needs, whether in a collective or individually, in an institutionalized group or on their own. In its aims it unites, in various proportions and at various levels of expertness, the production of material or spiritual utility values with the development and formation of the personality of the amateur himself, the advantages afforded to the narrower or broader social environment with the pleasure derived from activity itself.

The paper goes on to define the social character of interest activity primarily in four directions: in relation to the working process, to sociopolitical activities, to socially necessary activities pursued in spare time, and to other leisure activities. In all these directions there exist marginal and synthetic phenomena of great social importance which must be regarded as an inseparable part of this system, and corresponding operationalization procedures have to be found. The paper also points to further problems in connection with the delimitation of the considered system, with the "threshold of the phenomenon" in various directions, etc.

A typological multidimensional model is introduced (classification of interest activities from the aspect of the immediate goal of activity, the sphere of activity, the dominant function, the component of human personality representing the direct realizer of interest activity, etc.), and an operationally formulated unidimensional model classifying interest activities into ten groups. The approach to the functional characterization is similar; here functions are operationally arranged into nine main groups. Issues of the hierarchy of functions and its dynamics in relation to the society's various stratification levels represent a gratifying topic for empirical research.

The social advantageousness of interest activity can be characterized by two main aspects: that of immediate (material or spiritual) utility, and that of relevance for the development of man-amateur as the subject of this activity. From the point of view of institutionalization, the model referred to here covers interest activities realized in socially organized groups (attendant, dispersed, combined) which represent the main bearer of the social significance of interest activities on the one hand, and unorganized, spontaneous activities of individuals which can but need not be a preliminary stage of collective institutionalized work on the other.

In conclusion some trends of more thoroughgoing analyses are suggested, e. g. researches into the satisfaction and formation of new cultural needs through the mediation of interest activities, into the development of motivation and other aspects and contexts of this activity which are important from the viewpoint of the formation of the socialist way of life.

II. Statistické aspekty

V Sociologickém časopise č. 3/ 1984 byl podán přehled sociologicky a sociálně psychologicky zaměřené literatury pojednávající o selhání výběru, tedy o případě, kdy se nepodaří určitou osobu (obecně výběrovou jednotku) kontaktovat, nebo kdy tato osoba odmítne účast v prováděném sociologickém šetření, viz Herzmann [1984].

Příčiny selhání výběru jsou „společenské“, „nestatistické“ a také důsledky tohoto jevu jsou „společenské“, neboť selhání může nepříznivě ovlivnit interpretační fázi celého výzkumu a způsobit, že do společenské praxe vstoupí poznatky do určité míry zkreslující skutečný stav věcí. Výběry a výběrová šetření jsou však povýtce záležitostí statistickou a statistické metody jsou vlastně také cestičkou, po níž se vliv selhání do výsledků šetření vkrádá. Není proto divu, že právě statistikové vyvinuli nemalé úsilí o nalezení, odstranění nebo alespoň zmenšení nepříznivého vlivu selhání.

Většina publikací, které budou dále citovány, pochází od amerických autorů. Důvod je objektivní: ve Spojených státech mají výběrová šetření lidských populací největší tradici i frekvenci a jejich teorií se tam zabývá mnoho odborníků. V socialistických státech se mimořádně zřídka odhalují a analyzují systematické chyby vznikající v procesu výběru. Je nepochybné, že teoretická a metodologická východiska buržoazních vědců, o jejichž práce se přehled opírá, jsou pro nás nepřijatelná, nicméně je nezbytné pečlivě a kriticky studovat současný stav konkrétní metodiky a techniky výzkumů v kapitalistických státech, a především v USA. Při sestavování tohoto přehledu jsem se snažil k takovému kritickému studiu prací buržoazních autorů alespoň malým dílem přispět. Abych zachoval „historický“ ráz přehledu, ponechal jsem, pokud to bylo možné, původní značení jednotlivých citovaných prací.

Selhání jako zdroj vychýlení

Již v souvislosti se sociologickými aspekty selhání výběrových jednotek jsem se zmínil o tom, že toto selhání je jedním ze zdrojů nevýběrových chyb šetření. Vychýlení, k němuž vede, je důsledkem odlišnosti prošetřených a neprošetřených výběrových jednotek, o níž se zmiňují například Grušin [1972] nebo Linehan [1973]. Za klasický přístup k tomuto problému je dnes považován tzv. Cochranův model dvou strat, popsán poprvé Birnbaumem a Sirkenem [1950a] a později Cochranem [1963] (první vydání Cochranovy knihy vyšlo v roce 1953). Tento model předpokládá, že v základním souboru existují dvě strata:

stratum I — „respondenti“, tj. osoby, od nichž v případě, že budou vybrány, budou získány požadované údaje,

stratum II — „selhávající“, tj. osoby, od nichž v případě vybrání požadované údaje získány nebudou.

Označíme-li

n počet výběrových jednotek,

n_1, n_2 počet výběrových jednotek náležejících po řadě do strat I a II,

$\bar{y}$ (výběrový) průměr hodnot sledované proměnné za všech n výběrových jednotek,

$\bar{y}_1, \bar{y}_2$ (výběrové) průměry hodnot sledované proměnné po řadě za n_1 jednotek ze strata I a za n_2 jednotek ze strata II,

pak pro provedení výběrového šetření máme k dispozici místo „požadované“ hodnoty $\bar{y}$ pouze hodnotu $\bar{y}_1$. Tím ovšem dochází k vychýlení

$$(1) \quad \bar{y} - \bar{y}_1 = \frac{n_2}{n} (\bar{y}_2 - \bar{y}_1).$$

Je patrné, že vychýlení závisí jednak na relativní četnosti jednotek ze strata II ve výběru, tedy na podílu selhání, jednak na rozdílnosti obou strat z hlediska sledované proměnné. Šljapentoch [1976] doporučuje používat jako charakteristiky vychýlení, místo (1) tzv. *relativního zkreslení*

$$(2) \quad \frac{\bar{y} - \bar{y}_1}{\bar{y}} = \frac{n_2}{n} \frac{\bar{y}_2 - \bar{y}_1}{\bar{y}},$$

které lze pro nezáporné náhodné veličiny považovat za lepší ukazatel, neboť vyjadřuje míru zkreslení v jednotkách samotné měřené veličiny. Stejný názor zastávají Platek, Singh a Stremblay [1978].

Podle Šljapentocha byl prvním, kdo se zabýval vychýlením způsobeným selháním, Yulm. Ten v roce 1911 vymezil interval, v němž při daném procentu selhání leží skutečná hodnota. Takový výpočet je možný, víme-li, že hodnoty sledované proměnné se pohybují v nějakých mezích y_d až y_h . Pak totiž podle (1) leží vychýlení v intervalu

$$(3) \quad \left[\frac{n_2}{n} (y_d - \bar{y}_1), \frac{n_2}{n} (y_h - \bar{y}_1) \right]$$

a platí tedy

$$(4) \quad \bar{y}_1 + \frac{n_2}{n} (y_d - \bar{y}_1) \leq \bar{y} \leq \bar{y}_1 + \frac{n_2}{n} (y_h - \bar{y}_1),$$

neboli

$$(5) \quad \frac{n_1}{n} \bar{y}_1 + \frac{n_2}{n} y_d \leq \bar{y} \leq \frac{n_1}{n} \bar{y}_1 + \frac{n_2}{n} y_h.$$

Tento vztah je užitečný zejména při odhadování proporce P jednotek s určitou vlastností v základním souboru. V takovém případě se obvykle píše p, p_1, p_2 místo $\bar{y}, \bar{y}_1, \bar{y}_2$, a protože všechny proporce leží v intervalu $\langle 0, 1 \rangle$, dostaneme

$$(6) \quad \frac{n_1}{n} p_1 \leq p \leq \frac{n_1}{n} p_1 + \frac{n_2}{n}.$$

Vztahy (1) a (2) dobře charakterizují nevýběrovou chybu vzniklou selháním, řada autorů si však uvědomila, že tuto chybu je nutno vyhodnocovat ne izolovaně, ale společně s tzv. výběrovou chybou, vznikající v důsledku prošetření pouhé části (různorodého) základního souboru. Označíme-li $\bar{Y}$ odhadovaný průměr sledované veličiny v základním souboru, je výběrová chyba charakterizována v daném případě rozdílem $\bar{Y} - \bar{y}$.

První mně známou prací, v níž jsou výběrová a nevýběrová chyba dány do souvislosti, je stať Birnbauma a Sirkena [1950a]. Ti uvádějí explicitní vyjádření celkové chyby odhadu proporce P_y ve tvaru

$$(7) \quad H = S + b,$$

kde

$$(8) \quad b = P_{t,y} - P_y = P_n(P_{t,y} - P_{n,y})$$

je vychýlení způsobené selháním a

$$(9) \quad S = N_{t,y}/N_t - P_{t,y}$$

je výběrová chyba estimátoru $N_{t,y}/N_t$, přičemž značení je následující:

P_y podíl jedinců se sledovanou vlastností v základním souboru,

P_n podíl strata „selhávajících“ v základním souboru,

$P_{t,y}$, $P_{n,y}$ podíl jedinců se sledovanou vlastností po řadě ve stratu „respondentů“ a ve stratu „selhávajících“,

N_t počet skutečně prošetřených respondentů,

$N_{t,y}$ počet osob se sledovanou vlastností mezi prošetřenými.

Uvedený přístup lze zobecnit na případ odhadu libovolné náhodné veličiny s využitím cochránovské symboliky. Celková chyba $H = \bar{Y} - \bar{y}_1$ se zde rozkládá na výběrovou chybu $S = \bar{Y} - \bar{y}$ a vychýlení $b = \bar{y} - \bar{y}_1$. (V současné době se pojmem „vychýlení“ označuje obvykle střední hodnota náhodné veličiny b .)

Cochran sám však šel do ještě vyšší úrovně obecnosti a definoval celkovou chybu libovolného estimátoru y^* , kterým má být odhadnuta hodnota $\bar{Y}$, jako tzv. střední čtvercovou chybu,

$$(10) \quad MSE = E(y^* - \bar{Y})^2,$$

v níž střední hodnota je brána přes všechny možné výběry daného rozsahu. Kdyby tedy byla za estimátor y^* považována statistika $\bar{y}_1$, byl by základem pro výpočet střední čtvercové chyby rozdíl $\bar{y}_1 - \bar{Y}$, tedy celková chyba H ve smyslu Birnbaumově a Sirkenově. Rozkladem dostaneme

$$(11) \quad MSE = ES^2 + Eb^2 + 2E(Sb).$$

Zatímco Birnbaumova a Sirkenova formule přímo nabízí možnost vzájemného rušení výběrové chyby S a vychýlení b , ve vztahu (11) je tato možnost skryta v posledním členu: výběrová chyba a vychýlení se „v průměru“ vzájemně kompenzují, je-li jejich korelace záporná.

Ke vztahu (11) je nutno poznamenat, že je-li y^* nevychýleným estimátorem $\bar{Y}$, pak

$$(12) \quad ES^2 = \text{var } y^*.$$

Tato skutečnost má svůj význam, porovnáme-li uvedené přístupy s Demingovou [1953] prací. Tento autor v podstatě odmítá možnost vzájemné kompenzace obou složek celkové chyby. K vysvětlení jeho ideje doplníme používanou symboliku o $\bar{Y}_1$, což je průměr hodnot sledované proměnné ve stratu I. Za vychýlení považuje Deming hodnotu

$$(13) \quad B = Ey^* - \bar{Y}_1$$

a za celkovou chybu

$$(14) \quad MSE = \text{var } y^* + B^2.$$

Je patrné, že tento autor existenci strata II zanedbává, což ve své práci ostatně explicitně říká. To je jistě závažný nedostatek, který však Demingovu metodu měření chyby diskvalifikuje jen potud, pokud setrváme v klasickém modelu dvou strat. Jakmile si však uvědomíme, že selhání nemusí být deterministický jev (srovnej

Nargundkar—Joshi [1975]), že u určité osoby může vést část pokusů o získání údajů k responzi a část k selhání, nabytí Demingova metoda odhadování, o níž budu hovořit později, a s ní i Demingova charakteristika celkové chyby (14) na smyslnosti. Jak již však bylo řečeno, chybí v ní postižení té složky celkové chyby, která je způsobena absencí jednotek s „nulovou pravděpodobností poskytnutí responze“, a sporné je vyloučení možnosti vzájemné kompenzace jednotlivých složek celkové chyby.

Celkovou chybou estimátorů se zabývá také Kish [1965]. Obecně tuto chybu vyjádřil ve tvaru

$$(15) \quad \sqrt{VE^2 + B^2},$$

kde VE je „chyba proměnné“ (variable error) složená (opět „eukleidovsky“) z výběrové variability a „nevýběrové chyby“ chápané jako „nepřesnosti“ v terénní práci a zpracování dat,

B je vychýlení, do něhož jsou zahrnuty také chyby vzniklé selháním.

V subkapitole věnované vlivu vychýlení na pravděpodobnostní tvrzení pak Kish říká, že intervaly spolehlivosti by v praxi neměly být určovány pouze v závislosti na výběrové variabilitě (tedy úměrně hodnotě σ^2/n , kde σ^2 je rozptyl sledované proměnné), ale i s přihlédnutím k vychýlení B , tedy úměrně celkové chybě $\sqrt{\sigma^2/n + B^2}$. (V tomto případě Kish ztotožňuje „chybu proměnné“ s výběrovou variabilitou.) Současně však autor upozorňuje, že pečlivý odhad velikosti vychýlení může vést v konkrétním výzkumu k závěru, že vliv vychýlení na estimátor je zanedbatelný.

Pokračovatelem Kishova úsilí o vyjádření chyby vnesené do výsledků šetření prostřednictvím intervalů spolehlivosti je Rubin [1977]. Tento autor doporučuje využít ke konstrukci intervalů spolehlivosti kromě hodnot zjištěných samotným šetřením také apriorní informaci, kterou obvykle výzkumné pracoviště disponuje. Z hlediska statistické teorie vede toto úsilí k bayesovským přístupům. Rubin je konkrétně rozpracovává pro regresní model

$$(16) \quad \begin{cases} E(\bar{y}_R) = \alpha_R + \beta_R \bar{X}_R \\ E(\bar{y}_{NR}) = \alpha_{NR} + \beta_{NR} \bar{X}_{NR} \end{cases}$$

kde $\bar{y}_R$, $\bar{y}_{NR}$ jsou výběrové průměry sledované proměnné po řadě ve stratu respondentů a nonrespondentů,

$\bar{X}_R$, $\bar{X}_{NR}$ jsou (řádkové) vektory výběrových průměrů „vysvětlujících“ proměnných po řadě ve stratu respondentů a nonrespondentů,

α_R , α_{NR} , β_R , β_{NR} jsou příslušné regresní koeficienty, resp. jejich (řádkové) vektory.

Rubin předpokládá, že $\bar{X}_R$, $\bar{X}_{NR}$ jsou známá. Z výběru lze odhadnout $\bar{y}_R$ a tím i parametry α_R a β_R . Kdyby byly známy parametry α_{NR} a β_{NR} , bylo by možné odhadnout i $\bar{y}_{NR}$ a tím i celkový výběrový průměr $\bar{y}$. Apriorní, „subjektivní“ znalosti o daném problému lze vyjádřit prostřednictvím určitých koeficientů, například

- Θ_1 parametr vyjadřující míru podobnosti „sklonu“ regresních funkcí,
- Θ_2 parametr vyjadřující předpokládanou míru odlišnosti výběrového průměru sledované proměnné u respondentů a u nonrespondentů.

Meze intervalu spolehlivosti pro výběrový průměr $\bar{y}$ jsou pak v případě normálního rozdělení sledovaných proměnných dány výrazem

$$(17) \quad \bar{y}_R[1 + h_0 \pm z(\Theta_1^2 h_1^2 + \Theta_2^2 h_2^2 + h_3^2)^{1/2}],$$

kde h_0 , h_1 , h_2 , a h_3 jsou parametry odhadnuté z výběru.

Rubin kromě tohoto jednoduchého případu analyzuje i obecnou situaci, kdy hodnoty proměnných v jednotlivých stratech jsou vázány vektorovým parametrem Φ se známým (předpokládaným) apriorním rozdělením.

Měření vychýlení způsobeného selháním, popřípadě měření celkové chyby estimatoru, je ze statistického hlediska základem pro odstranění nebo alespoň zmenšení nepříznivého vlivu tohoto jevu na výsledky šetření. Postupy, které zde byly uvedeny, je možné obměňovat nebo modifikovat. Rozhodně však platí, že právě tak, jako by měla závěrečná zpráva výzkumu obsahovat informaci o podílu selhání, měla by obsahovat také alespoň orientační údaje o tom, jaké zkreslení vneslo selhání do použitých estimatorů. Nejvhodnější jsou k tomuto účelu pravděpodobně formule (5), (6), popřípadě (17), zatímco význam ostatních vzorců je spíše teoretický (srovnej Biggeri [1975]).

Úpravy vlivu selhání založené na klasické statistice

Prvním teoreticky podloženým přístupem k řešení problému selhání, přesněji řečeno problému selhání pokusů o kontakt, je tzv. Politz-Simmonsovo schéma, které v literatuře poprvé uvedl Hartley [1946] a později Politz a Simmons [1949], [1950]. Tuto metodu přehledně popsal také Cochran [1963]. Její hlavní ideou je snaha přisoudit velkou váhu údajům osob reprezentujících „těžko dostupné“ skupiny a malou naopak jedincům snadno kontaktovatelným. Tím se má odstranit vliv toho, že v souboru skutečně kontaktovaných osob jsou „těžko dostupné“ osoby zastoupeny nedostatečně a „lehko dostupné“ nadměrně. Statistickým vyjádřením takové ideje je vážení odpovědi jednotlivců vahami úměrnými převrácené hodnotě pravděpodobnosti kontaktování, které jsou při vlastním výzkumu odhadovány prostřednictvím údaje o tom, kolikrát byl dotazovaný v uplynulých dnech v určitou dobu na místě dotazování. Deming [1953] tuto metodu popsal s použitím estimatoru

$$(18) \quad x(P) = \frac{\sum_{t=0}^5 w_t R_t x_t}{\sum_{t=0}^5 w_t R_t},$$

kde R_t je počet responzí získaných od osob, které byly v uplynulých pěti dnech t -krát doma, $t = 0, 1, \dots, 5$,

x_t je výběrový průměr sledované proměnné v této skupině osob,

$$(19) \quad w_t = 6/(1 + t).$$

Ve stejné podobě převzal Politz-Simmonsovo schéma do své učebnice Cochran [1963].

Durbin a Stuart [1954] Politz-Simmonsovu metodu poněkud upravili tím, že zkoumané období rozšířili na 7 uplynulých dnů, takže do něj byl vždy zahrnut i víkend. Navíc Durbin [1954] a Simmons [1954] tvrdí, že není nutné provádět pokusy o kontakt v náhodně zvolených okamžicích ani zjišťovat přítomnost v náhodně zvolených okamžicích uplynulých dnů, jak původně Politz se Simonsem doporučovali. Za předpokladu, že dotazování probíhá večer v bytě dotázaného¹⁾, postačuje podle Durbina a Simmonse, aby každý večer po celé období sběru dat byl prováděn stejný počet rozhovorů.

Jedním z hlavních nedostatků Politz-Simmonsova schématu je, že odmítající jsou ztotožněni s nekontaktovanými jedinci a stratum „0“ je chápáno jako homogenní

(1) Většinou probíhá dotazování v bydlíšti respondentů, místo dotazování však není pro danou metodu podstatné, pokud je pro všechny osoby stejné.

skupina neprošetřených. V rovině statistické teorie na tuto skutečnost upozorňují Greenlees, Reece a Zieschang [1982], kteří správně zařadili Politz-Simonsovo schéma do skupiny metod založených na post-stratifikaci, při níž jsou chybějící údaje nahrazovány průměrem zjištěným v daném stratu. Na další nebezpečí aplikace této metody upozorňuje Kish [1965]: v určitých případech může být nekontaktování korelováno s předmětem výzkumu. V takovém případě pochopitelně vnáší Politz-Simonsovo schéma do výsledků šetření nové specifické zkreslení.

Proti Politzově a Simonsově metodě stojí postup založený na zdokonalení Leuvenem [1932] zavedené metody opakování pokusů: Hansen a Hurwitz [1946] navrhli vybrat z jednotek neprošetřených při prvním pokusu (jejich podíl značili p a předpokládali o něm, že je apriorně znám) podvýběr rozsahu n_2 , který navrhuji prošetřit účinnějšími postupy. Pro odhad populačního průměru použili estimátoru

$$(20) \quad \bar{y}' = (1 - p) \bar{y}_1 + p \bar{y}_2,$$

kde $\bar{y}_1$ je výběrový průměr zjišťované proměnné u jednotek prošetřených v prvním pokusu,

$\bar{y}_2$ je výběrový průměr této proměnné u jednotek prošetřených ve druhém pokusu.²⁾

Přitom se předpokládá, že počet neúspěšných druhých pokusů je zanedbatelný. Tento předpoklad je však, jak ukazují zkušenosti, neoprávněný. U poštovní ankety je dokonce znám případ, viz Cochran [1963], kdy po třech pokusech zůstalo 59 % vybraných osob nekontaktováno.³⁾ Navíc Dalenius [1955] poukazuje na to, že Hansenův a Hurwitzův postup je náročný na čas, neboť po první „vlně“ pokusů o získání údajů je nutné sestavit seznam neprošetřených jednotek, vybrat z něj soubor o rozsahu n_2 a poté provést druhou „vlnu“ dotazování. Je ovšem třeba poznamenat, že uvedená metoda vznikla jako prostředek zlepšení informací poskytovaných poštovní anketou, kdy bývá návratnost (podíl prošetřených jednotek) obvykle dosti nízká a může být účelné pokusit se od části neprošetřených osob získat údaje metodou interview, která má daleko větší procento úspěšných pokusů.⁴⁾ Možnost využití jiné metody sběru dat předurčuje Hansenův a Hurwitzův postup k redukci podílu odmítnutí, nikoli jen k redukci vlivu selhání pokusů o kontakt. To je nespornou předností tohoto postupu oproti Politz-Simonsově schématu.

Za přínos Hansenovy a Hurwitzovy práce z hlediska statistického lze v každém případě označit odvození optimálního výběrového podílu v „druhé vlně“ pokusů při daných nákladech. Uvedenou metodu dále zobecnil na postup s více opakováním pokusů El-Badry [1956]. Další modifikaci metody podvýběru v druhé a dalších vlnách navrhl Srinath [1971], jehož snahou bylo odstranit závislost rozptylu hansen-hurwitzovského estimátoru na (předem neznámém) podílu selhání.

Hansen-Hurwitzova metoda byla v minulosti srovnávána s Politz-Simonsovým schématem nejen co do nákladů časových i finančních, ale i co do výsledného efektu. Durbin a Stuart [1954] zjistili, že v případech, které prozkoumali, odpovídaly výsledky získané pomocí Politz-Simonsova vážení spíše údajům z prvního pokusu než výsledkům založeným na kombinaci údajů z více pokusů.

(2) Statisticky je Hansenova a Hurwitzova metoda založena na teorii dvojitého výběru, kterou popsal Neyman [1938].

(3) Různými metodami snižování podílu selhání při druhém a dalších pokusech se zabývali např. Durbin a Stuart [1954], Sudman [1966] a další. Otázka snižování podílu selhání viz také Herzmann [1984].

(4) S Cochranovým poznatkem lze srovnat práce Dillmana [1972] nebo Blumberga, Fullera a Harea [1974]. Za výjimku lze označit případ popsany Wisemanem [1972], který dosáhl u poštovní ankety s předchozím upozorněním 67 % úspěšných pokusů, zatímco u osobního interview pouze 60 %.

Z Cochranova [1963] srovnání vyplývá, že pokud

1. tazatelé nezvyšují pravděpodobnost kontaktování ve druhém a dalších pokusech využitím doplňkových informací o výběrových jednotkách,
2. výpovědi o přítomnosti nejsou zatíženy velkou výběrovou chybou,

je metoda s t pokusy o kontakt co do střední čtvercové chyby odhadu (10) rovnocenná Politz-Simmonsově schématu s otázkou na přítomnost v t uplynulých dnech. Protože však v praxi uvedené předpoklady (zejména první) nebývají splněny, je všude tam, kde to výběrová procedura, finanční prostředky a časový rozvrh dovolují, výhodnější používat metodu opakovaných pokusů. K tomuto doporučení je možno ještě připojit, že výhodou metody opakovaných pokusů je již zmíněná možnost získat responzi i od osob v dřívějších pokusech odmítnuvších.

Simmons [1954], pravděpodobně na základě provedených srovnání, navrhl kombinovat metodu vážení a opakování pokusů o kontakt.

„Statistické“ kritice podrobili Hansenova a Hurwitzova metoda Birnbaum a Sirken [1950a], kteří postřehli, že tato metoda nepostihuje obě složky celkové chyby šetření — výběrovou i nevýběrovou. Proto tito autoři navrhli pojem celkové chyby šetření, který jsem objasnil ve vzorcích (7), (8) a (9) a v následujícím textu. Navíc odvodili rozptyl estimátoru $U = N_{i,y}/N_i$ za předpokladu výskytu selhání

$$(21) \quad \sigma^2(U) = \frac{P_{i,y}(1 - P_{i,y})}{(N + 1) P_i}$$

a zjistili, že tento rozptyl je největší, právě když maximální možné vychýlení

$$(22) \quad B = \max \{P_n(1 - P_{i,y}), P_n P_{i,y}\}$$

je nejmenší, totiž při $P_{i,y} = 1/2$. Blíží-li se $P_{i,y}$ k nule nebo k jedné, rozptyl (21) klesá a maximální možné vychýlení (22) roste. Za předpokladu, že P_n je známé, odvodili Birnbaum a Sirken potřebný rozsah prostého náhodného výběru, který zabezpečuje pro $\delta > P_n$ splnění nerovnosti

$$(23) \quad P[|U - P_y| > \delta] \leq \alpha.$$

Potřebný rozsah výběru $n(\delta, \alpha, P_n)$ musí splňovat nerovnost

$$(24) \quad n(\delta, \alpha, P_n) \geq \frac{t_\alpha^2}{4\delta(1 - P_n)(\delta - P_n) - 1},$$

kde t_α je $(1 - \alpha/2)$ -kvantil normovaného normálního rozdělení. Ve své druhé práci zabývající se danou metodou Birnbaum a Sirken [1950b] uvádějí tabulky $n(\delta, \alpha, P_n)$ pro různé hodnoty parametru.

Nevýhodou navržené metody je, že všechny údaje, které se k určení rozsahu výběru používají, mají apriorní charakter, což při zvyšování požadované přesnosti (snižování δ) vede i při nevelkém P_n k prudkému růstu rozsahu výběru (viz Cochran [1963]). O vychýlení B se musí apriorně předpokládat, že je rovno P_n . Taková hodnota B pochopitelně často dominuje nad výběrovou chybou.

Kromě základního odvození pro výběr s jedním pokusem obsahuje citovaný článek rovněž odvození optimálního rozsahu výběrů v k po sobě jdoucích pokusech o kontakt při pevných celkových nákladech c a při známém podílu selhání v jednotlivých pokusech. Pro konkrétní výpočty však autoři neposkytli uspokojivý algoritmus, určení optimálního počtu pokusů se děje prakticky zkusmo. Navíc má Birnbaumova a Sirkenova „nákladová“ optimalizace ještě jednu slabinu, již si povšimli Stephan a McCarthy [1958]: v případě šetření prostřednictvím tazatelské sítě nejsou v praxi obvykle náklady na jednotlivá opakování pokusů o kontakt známy. Tato výhrada se

pochopitelně vztahuje také ke zmíněnému El-Badryho zobecnění Hansen-Hurwitzovy metody.

Počátkem padesátých let publikoval Deming [1953] stať, která je do jisté míry syntézou přístupu hansen-hurwitzovského a politz-simmonsovského v tom smyslu, že využívá jak opakování pokusů, tak pravděpodobnosti konstatování. Deming navrhuje roztrždit výběrové jednotky do tříd 0, 1, 2, 4, 6, 8 podle toho, kolik z u nich provedených pokusů by skončilo úspěchem — responzí. Hodnoty $\pi_i = 0, 1/8, 2/8, 4/8, 6/8, 1$ jsou vlastně aproximací pravděpodobností získání responze a Deming tvrdí, že zavedení většího počtu tříd (tj. jemnější aproximace) nepřináší významný zisk v přesnosti metody.

Svoji ideu autor přibližuje tak, že si každou výběrovou jednotku představí jako složenou z osmi buněk, z nichž pro jednotku ze třídy $i = 1, 2, 4, 6, 8$ je právě i typu R (responze) a zbylé typu NR (selhání, v originále „nonresponse“). Třidu „0“ podle Deminga tvoří osoby dlouhodobě nepřítomné, trvale odmítající, opilé, když jsou konečně nalezeny, nebo neschopné rozumných odpovědí. Podíl této třídy na výběrovém souboru je prý pod 5 % a o většině takových osob lze podle Deminga získat údaje od sousedů, takže „skutečný podíl této třídy bude bezpochyby pod 1 %“. S touto optimistickou tezí však, jak ukazují poznatky řady autorů i data citovaná samotným Demingem, nelze souhlasit. Kromě toho, například při výzkumu názorových struktur a vědomí, je možnost získání údajů „od sousedů nebo jiných osob“ prakticky vyloučena.⁵⁾

Pomíňme nepodloženost Demingových předpokladů a vraťme se k metodě samé. Ta předpokládá jakoby dvoustupňový výběr: v prvním stupni je vybrána jednotka a ve druhém v ní buňka. Pravděpodobnost responze při prostém náhodném výběru v obou krocích je pak $\pi_i p_i$, kde p_i je podíl třídy i na celé populaci. Dále Deming označil

- a_i průměr sledované proměnné ve třídě i ,
- R_i počet responzí ve třídě i skutečně získaný na první pokus,
- x_i výběrový průměr těchto R_i responzí

a zavedl estimátor

$$(25) \quad x(I) = \frac{\sum_{i=1}^8 R_i x_i}{\sum_{i=1}^8 R_i}.$$

Od estimátoru (18) používaného při Politz-Simmonsově schématu se liší vypuštěním vah π_i .

Za vychýlení při prvním pokusu Deming označuje hodnotu

$$(26) \quad B(I) = E(x(I) - a^*),$$

kde

$$(27) \quad a^* = \frac{\sum_{i=1}^8 p_i a_i}{\sum_{i=1}^8 p_i}.$$

V duchu předpokladů o třídě „0“ tuto skupinu osob Deming zcela zanedbává (srovnej vzorec (20) a související text).

(5) Mám na mysli údaje tvořící předmět výzkumu. Sociodemografické charakteristiky nekontaktovaných a odmítajících osob často zjistit lze.

Po provedení prvního pokusu pak mají následovat další na souboru výběrových jednotek, od nichž dosud nebyly požadované údaje získány. Konkrétní vzorec Deming uvádí pro tři pokusy.⁶⁾ Nevýhodou navrženého postupu je předpoklad apriorně známého rozdělení základního souboru do tříd 0, 1, 2, 4, 6 a 8. V tomto směru Demingova metoda nedosahuje úrovně praktické použitelnosti svého „vzoru“, Politz-Simmonsova schémata.

Mezi Politz-Simmonsovou, Hansen-Hurwitzovou, Birnbaum-Sirkenovou a Demingovou metodou je řada odlišností jak v přístupu autorů k problematice selhání, tak v aplikovatelnosti jednotlivých postupů, a především v konkrétních návodech a vzorcích. Přesto však mají všechny tyto práce, uveřejněné na přelomu čtyřicátých a padesátých let, určité společné rysy. Hlavním momentem spojujícím práce těchto autorů je, že všechny údaje, o nichž se předpokládá, že jsou známy předem, jsou využity jako koeficienty nebo váhy ve vážených průměrech. Výběry jsou výhradně prosté náhodné (popřípadě dvojité), v každém případě však se stejnou pravděpodobností. Složitější problémy se vlastně obcházejí — tak v Politz-Simmonsově schématu se výběrový charakter vah (převrácených hodnot počtů přítomnosti) zanedbává, Deming zase zanedbává skutečnost, že součin středních hodnot není roven střední hodnotě součinu příslušných veličin. Statistika je v uvedených postupech využita výhradně ve své deskriptivní funkci, a to pokud možno co nejjednodušeji. „Projekční“ schopnosti statistické teorie se projevují pouze v nákladových optimalizacích rozsahu výběru a u Birnbauma a Sirkena ve stanovení rozsahu výběru na základě „vyvážení“ výběrové a nevýběrové chyby. Pro svoji snadnou aplikovatelnost však jsou uvedené metody dodnes nejen používány, ale i dále rozvíjeny a modifikovány.

Mezi následovníky „klasiků“ statistické redukce vlivu selhání je třeba počítat především Bartholomewa. Ten se ve své práci (Bartholomew [1961]) zabývá možností využít ke zlepšení výsledků změny vah při jednom opakování pokusu o kontakt. Mírně modifikuje Cochranův model dvou strat a dělí populaci následovně:

- stratum 1 — osoby, u nichž vede první pokus o kontakt k responzi,
- stratum 2 — osoby, u nichž vede první pokus o kontakt k selhání nekontakto-
- vání nebo odmítnutí,
- substratum 2.1 strata 2 — osoby, u nichž vede druhý pokus o kontakt k res-
- ponzi,
- substratum 2.2 strata 2 — osoby, u nichž i druhý pokus o kontakt vede k selhání.

Jako estimátor populačního průměru $\bar{Y}$ pak Bartholomew doporučuje statistiku

$$(28) \quad \bar{y}_B = \frac{n_{11}}{n} h_{11} + \left(1 - \frac{n_{11}}{n}\right) \bar{y}_{21},$$

kde pro $i = 1, 2$ n_{i1} je počet jednotek, od nichž je při i -tém pokusu získána responze,
 $\bar{y}_{i1}$ je výběrový průměr sledované proměnné u těchto n_{i1} jednotek.

Kdybychom přijali Hansenův a Hurwitzův předpoklad, že stratum 2.2 je prázdné, splynuly by estimátor (28) s (20). Bartholomew ovšem takový předpoklad nečiní.

Estimátor $\bar{y}_B$ odstraňuje vychýlení způsobené diferencí $\bar{Y}_{11} - \bar{Y}_{21}$ (označíme je A') a ponechává pouze složku vychýlení závislou na rozdílu $\bar{Y}_{21} - \bar{Y}_{22}$ (tu označíme B'), kde $\bar{Y}_{21}$, $\bar{Y}_{22}$ jsou po řadě populační průměry ve stratech 2.1 a 2.2. Bartholomewova idea je shodná s ideou Hansena a Hurwitze „reprezentovat“ jednotky selhavší při prvním pokusu nějakou jejich podmnožinou prošetřenou při druhém pokusu. Autor tvrdí, že pokud tazatelé při neúspěšném prvním pokusu získá-

(6) $\times$ (II) a $\times$ (III) jsou definovány analogicky jako $\times$ (I).

vají informace o tom, kdy bývají vybrané osoby doma, lze získat často téměř nevychýlené estimátory založené pouze na jednom opakování pokusu. Platnost takového tvrzení však naráží na základní obsahový problém míry odlišnosti substrat 2.1 a 2.2. Hansen a Waksberg [1970] Bartholomewovi oponují: „Data získaná při opakovaných návštěvách nejsou pravděpodobně reprezentativní pro soubor selhavších jednotek a asi by vnesla větší vychýlení než současné úpravy dat“.⁷⁾

Formálně stejného efektu jako Bartholomew dosáhl o 12 let později Thomsen [1973], který také svoji metodu s Bartholomewovou porovnává (viz Thomsen [1975]). Jeho metoda je založena na předpokladu, že ve zkoumané populaci existuje L strat neznámých rozsahů N_i , $i = 1, \dots, L$, z nichž každé obsahuje cochránovské substratum respondentů (o rozsahu N_{i1}) a substratum „selhávajících“ (o rozsahu N_{i2}). Označíme-li $\bar{Y}_i'$ $\bar{Y}_i''$ populační průměry sledované proměnné po řadě v prvním a druhém substratu i -tého strata a $h_i = N_{i1}/N_i$ relativní četnost prvního substrata v i -tém stratu, pak estimátor $\bar{y}$ obvyklý při prostém náhodném výběru (průměr zjištěných hodnot) má střední vychýlení

$$(29) \quad E(\bar{y} - \bar{Y}) = \frac{1}{h} \sum_{i=1}^L \bar{Y}_i' W_i (h_i - \bar{h}) + \sum_{i=1}^L W_i (1 - h_i) (\bar{Y}_i' - \bar{Y}_i''),$$

kde W_i je relativní četnost i -tého strata v základním souboru a kde

$$(30) \quad \bar{h} = \sum_{i=1}^L W_i h_i$$

je podíl sjednocení prvních substrat v základním souboru. První sčítanec na pravé straně (29) označil Thomsen B , druhý A . Vychýlení B je velké, pokud se u velkých strat hodně liší h_i , lze ho však eliminovat použitím estimátoru

$$(31) \quad \bar{y}_n = \sum_{i=1}^L W_i \bar{y}_i,$$

pro nějž

$$(32) \quad E(\bar{y}_n - \bar{Y}) = A.$$

Nejsou-li váhy W_i známé, doporučuje Thomsen užít estimátoru

$$(33) \quad \bar{y}_n^* = \sum_{i=1}^L \frac{n_i}{n} \bar{y}_i,$$

kde n je rozsah výběru,

n_i je náhodný počet jednotek vybraných z i -tého strata.

O estimátoru $\bar{y}_n^*$ dokázal Kish [1965 : 360], že platí-li

$$(34) \quad P[\forall i \ n_i > 0] = 1,$$

má $\bar{y}_n^*$ stejnou střední hodnotu, a tedy i stejné vychýlení jako $\bar{y}_n$. Pokud však není n velmi velké, má $\bar{y}_n^*$ daleko větší variabilitu, neboť n_i/n je estimátorem W_i a je zatíženo výběrovou chybou.

Thomsen uvádí, za jakých okolností přináší uvedený postup zmenšení celkového vychýlení. K tomu dojde, pokud A a B mají stejné znaménko nebo pokud platí $2|A| < |B|$. Redukce vychýlení je v obou případech

$$(35) \quad ||B + A| - |A|| < |B|.$$

(7) Rozumí se vážení.

Dále autor uvádí nevychýlený estimátor hodnoty B :

$$(36) \quad \hat{B} = \frac{n}{n'} \sum \bar{y}_i \frac{n_i}{n} \left(\frac{n_i'}{n_i} - \frac{n'}{n} \right),$$

kde n_i' je počet skutečně prošetřených jednotek náležejících do i -tého strata, n' je celkový počet skutečně prošetřených jednotek.

Při srovnání své metody s Bartholomewovou Thomsen [1975] upozorňuje, že $|B|$ je podle zkušenosti Ústředního norského statistického úřadu značně menší než absolutní hodnota Bartholomewova B' a že až na jediné šetření (Výzkum spotřebitelských výdajů) byla vždy hodnota B (přesněji $\hat{B}$) zanedbatelná.

Aplikujeme-li Thomsenovu metodu na Bartholomewův model tak, že 1. skupina (v Thomsenově smyslu) odpovídá stratu jednotek v prvním pokusu selhávajících, máme $A = A'$, $B = B'$.

Na varšavském zasedání ISI v roce 1975 vystoupili Nargundkar a Joshi [1975] s modelem vycházejícím z chápání responze jako jevu, který má u i -té jednotky základního souboru pravděpodobnost výskytu u_i , $0 < u_i \leq 1$. Jde do jisté míry o rozvinutí a teoretické zdokonalení výše uvedeného Demingova přístupu. Je-li π_i pravděpodobnost zahrnutí i -té jednotky do výběru, má v daném modelu tzv. Horvitz-Thompsonův estimátor populačního úhrnu při jednostupňovém nestratifikovaném výběru tvar

$$(37) \quad \hat{x} = \sum_i \frac{x_i}{\pi_i u_i},$$

kde x_i je pozorování u i -té výběrové jednotky a sumace se provádí přes všechny výběrové jednotky. Autoři uvádějí i rozptyl tohoto estimátoru.

Kardinálním problémem zmíněného postupu je, že vyžaduje znalost pravděpodobností u_i nebo alespoň jejich odhad pro každou jednotku z výběrového souboru. V tomto smyslu se Nargundkarova a Joshiho práce blíží pojetí Politzovu a Simmonsovu a Demingovu. Pravděpodobnosti u_i postihují nejen „dostupnost“ jednotek (jako u Politze a Simmonse), ale i jejich ochotu poskytnout požadované informace (jako u Deminga). Návod na odhad těchto pravděpodobností práce bohužel neobsahuje, autoři pouze doporučují (v duchu Demingovy metody) vytvořit třídy výběrových jednotek se stejnou pravděpodobností u_i nějakým způsobem známou, tedy vycházející ze zkušenosti.

V jednom směru však práce Nargundkara a Joshiho překračuje rámec proudu statistického zacházení se selháním, který jsem označil za „klasický“ — nepředpokládá totiž nic o výběrovém postupu a připouští libovolné (nenulové) pravděpodobnosti zahrnutí π_i i π_{ij} .

Historie tohoto netriviálního zobecnění sahá až do poloviny padesátých let. Tehdy přišel se zcela novou technikou zacházení s problémem nekontaktování Dalenius [1955], který navrhl využít pro zmenšení vlivu selhání výběru s nestejnými pravděpodobnostmi. Jeho metoda předpokládá náhodný výběr rodin domácností a v nich výběr náhodné osoby (srv. Kish [1965]) tak, že přítomné osoby mají vyšší pravděpodobnost vybrání proti nepřítomným. Pokud je vybrána nepřítomná osoba, tazatel se vrátí týž den znovu a pokusí se o kontakt. Cílem zavedení nestejných pravděpodobností vybrání je stratifikace a zmenšení počtu „zbytečných“, tj. neúspěšných pokusů. Slabinou navrženého postupu je, že využívá estimátoru odvozeného pro dvojstupňový výběr a zbývající selhání v podstatě ignoruje. Proto se i na Daleniovu práci vztahují kritická slova řečená výše v souvislosti s Bartholomewovou úpravou estimátoru.

Nákladová optimalizace se zde netýká rozsahu výběru, ale pravděpodobnosti

zahrnutí ve druhém stupni výběru. I to je odlišnost ve srovnání s pracemi z přelomu čtyřicátých a padesátých let.

Všechny dosud uvedené postupy redukce vlivu selhání na výsledky výzkumu jsou založeny na „klasické“ statistice, „klasickém“ chápání výběrového postupu, při němž se předpokládá, že v základním souboru jsou pevně dané charakteristiky, tj. hodnoty všech zjišťovaných znaků, a odhady těchto pevných hodnot jsou založeny na znalosti rozdělení četností pro jednotlivé výběry. Údaje, které se nepodaří zjistit, jsou více či méně zpracovávány postupy nahrazované hodnotami vypočtenými ze zjištěných údajů. Použité výpočetní postupy jsou vesměs poměrně jednoduché a jsou založeny na doplnění poznatků, které byly předmětem výzkumu, o pomocná data (Politz-Simmonsovo schéma a obdobné postupy) nebo na dodatečném prošetření alespoň části jednotek, které v první vlně pokusů „selhaly“ (hansen-hurwitzovský směr). Aplikace uvedených postupů nevyžaduje žádné předběžné předpoklady teoretického rázu, i když někdy je požadována apriorní znalost některých charakteristik. Implicitně se však předpokládá, že chybějící data jsou „v podstatě stejná“ jako data zjištěná. Tento předpoklad může být v některých případech nesprávný, zjistit jeho oprávněnost či neoprávněnost však vyžaduje dlouhodobou pečlivou práci s empirickým materiálem a kombinování různých metod zjišťování předmětných údajů. Souhrnně však lze říci, že pro běžnou praxi lze mezi „klasickými“ postupy najít řadu takových, které při minimální náročnosti přinášejí nezanedbatelná zpřesnění výsledků šetření.

Úpravy vlivu selhání založené na bayesovské statistice

Dalenius a Nargundkar s Joshim zavedli modely založené na pravděpodobnostním modelu selhání a je možno říci, že se tím poněkud vymykají z „klasického“ proudu. Skutečný obrat však znamenala práce Ericsona [1967], který poprvé využil apriorních znalostí pomocí bayesovské statistiky. Teoreticky vychází Ericson z práce Raiffa-Schlaifer [1961], není však vyloučeno, že ho k novému přístupu inspirovala subkapitola Kishovy knihy [1965] věnovaná vlivu vychýlení na pravděpodobnostní tvrzení. Celý postup by z hlediska obecné teorie výběrových šetření bylo možno zařadit do třídy výběrových modelů založených na pojmu „superpopulace“ (viz například Hájek [1981]).

Základní ideou Ericsonovy práce je zdokonalení Hansen-Hurwitzovy metody v tom smyslu, že rozsah výběru pro první i pro druhý pokus (značí se po řadě n, m) jsou určovány na základě apriorního, hypotetického rozdělení pravděpodobností náhodného vektoru (μ_1, μ_2, π) , kde

- μ_1 je populační průměr sledované charakteristiky ve stratu „respondentů“, tj. osob, které poskytnou údaje při prvním pokusu,
- μ_2 je populační průměr této charakteristiky ve stratu ostatních osob,
- π je podíl prvního strata na populaci.

Označíme dále μ hodnotu sledované charakteristiky v celém základním souboru. Konstrukce jejího estimátoru $\hat{\mu}$ vychází rovněž z uvedeného apriorního rozdělení a z kvadratické ztrátové funkce

$$(38) \quad K(\hat{\mu} - \mu)^2 + c_1 n + c_2 r + c_3 m,$$

kde K je ocenění poměru mezi chybou odhadu a náklady,

- c_1 jsou náklady na vybrání a pokus o kontaktování jedné jednotky prošetřené v první „vlně“ pokusů,
- c_2 jsou náklady na zjištění a zpracování údajů od jednotky v první „vlně“ pokusů,

- c_3 jsou náklady na výběr jednotky pro druhou „vlnu“ pokusů a na zjištění a zpracování údajů od ní,
 n je rozsah výběrového souboru pro první „vlnu“,
 r je počet responzí v první „vlně“,
 m je počet jednotek vybraných a prošetřených ve druhé „vlně“.

Stejně jako Hansen a Hurwitz [1946] Ericson předpokládá, že všechny jednotky vybrané pro druhý pokus budou prošetřeny.

Uvedená ztrátová funkce vede k tomu, že optimálním estimátorem je střední hodnota aposteriorního rozdělení statistiky

$$(39) \quad \pi\mu_1 + (1 - \pi)\mu_2$$

po provedení obou „vln“ pokusů. Autoři předpokládají, že náhodná veličina π má apriorní rozdělení typu beta s parametry n' , r' (interpretovat je lze jako předpokládaný rozsah výběru a předpokládaný počet responzí v první „vlně“) a že náhodný vektor (μ_1, μ_2) je na π nezávislý a má známé normální rozdělení. Za těchto předpokladů lze odvodit optimální rozsah výběru v obou krocích (n, m) a dokázat, že estimátor (39) má tvar

$$(40) \quad \mu_0 = \frac{r + r'}{n + n'} \mu_1'' + \frac{n + n' - r - r'}{n + n'} \mu_2'',$$

kde μ_1'' a μ_2'' jsou aposteriorní střední hodnoty náhodných veličin μ_1, μ_2 po provedení obou „vln“ pokusů. Konkrétní vzorce a zejména postup určení optimálního n jsou velmi složité a jejich uvádění by si vyžádalo zavedení rozsáhlého aparátu, který by přesahoval meze tohoto přehledu. Pokud však změním předpoklad o apriorním rozdělení podílu „respondentů“ a budeme předpokládat, že π má v intervalu $\langle 0, 1 \rangle$ rovnoměrné rozdělení (odpovídá to nulové informaci o podílu selhání), a pokud μ_1 i μ_2 mají velmi velkou variabilitu, lze (39) aproximovat výrazem

$$(41) \quad \frac{n}{r} \bar{X}_r + \frac{n - r}{n} \bar{Y}_m,$$

kde $\bar{X}_r$ je výběrový průměr dat zjištěných v první „vlně“,
 $\bar{Y}_m$ je výběrový průměr dat zjištěných ve druhé „vlně“.

Vzorec (41) splývá s Hansenovým a Hurwitzovým estimátorem (20).

Ericson také zavádí model pro zacházení s vychýlením, které může vzniknout „přinucením“ vybraných osob k odpovědi ve druhé „vlně“ pokusů. Tato modifikace vede ke změně rozsahu výběrového souboru ve druhém kroku. Tím ovšem nelze vzniklé vychýlení odstranit, možné je pouze zmenšit celkovou chybu estimátoru.

V podstatě stejný přístup jako u Ericsona lze nalézt u Kaufmana a Kinga [1973], kteří ovšem opouštějí předpoklad normality a jako apriorní rozdělení všech složek uvažovaného náhodného vektoru zavádějí rozdělení typu beta. Omezují se přitom na jednodušší případ odhadu proporcí, tedy případ, kdy jednotlivá měření jsou nula-jedničkové náhodné veličiny.

Jiným směrem rozvíjejí Ericsonovu práci Singh-Sedransk [1978]. Ti si povšimli, že Ericsonův model je odvozen pro nekonečné základní soubory. Tuto nevýhodu odstranili⁸⁾ ve výběrovém postupu probíhající ve dvou krocích tak, že první výběr n' jednotek (pilotáž) se provádí z celého základního souboru rozsahu N a druhý (n jednotek) ze „zbývajících“ $N - n'$ jednotek. V prvním kroku je vybráno n_1' respondentů a u n_2' jednotek dojde k selhání, v druhém je n_1 respondentů a n_2

(8) Teoreticky je uvedený postup založen na práci Rao – Ghangurde [1972]

selhání. Při prvním výběru se podaří dodatečně získat údaje od m' z n_2' osob, ve druhém od m z n_2 osob.

Označíme-li

- p'' podíl jednotek poskytujících údaje na první pokus (tedy podíl $n_1 + n_1'$ na $n + n'$),
- $\bar{x}_{s1}''$ výběrový průměr sledované proměnné pro $n_1 + n_1'$ jednotek, které poskytly údaje na první pokus,
- $\bar{x}_{s2}''$ výběrový průměr sledované proměnné pro $m + m'$ jednotek, které se podařilo prošetřit teprve na druhý pokus,

pak aposteriorní střední hodnota pro populační průměr po provedení obou prostých náhodných výběrů je

$$(42) \quad \bar{x}_s'' = p'' \bar{x}_{s1}'' + (1 - p'') \bar{x}_{s2}'',$$

což je analogie Hansenova a Hurwitzova estimátoru (20). Výhodou uvedeného postupu však je, že rozptyl statistiky $\bar{x}_s''$ nezávisí na neznámém parametru π udávajícím hypotetický podíl responzí v celém základním souboru.⁹⁾ Za předpokladu normality odvozují Singh a Sedransk optimální hodnotu m a aproximaci pro optimální rozsah druhého výběru n při ztrátové funkci obdobné (38). Na první pohled se může zdát nevýznamné znát optimální počet úspěšných druhých pokusů v druhém výběru, je třeba si však uvědomit, že úspěšnost opakovaných pokusů lze ovlivnit vhodným postupem zjišťování údajů.

Z citované práce je třeba ještě upozornit na modifikaci celé procedury, která nepředpokládá provedení prvního výběru (pilotáže). Statistickou „kompenzací“ za informaci, která je tím ztracena, je předpoklad, že výběrový průměr sledované proměnné u selhavších jednotek $\bar{x}_{s2}$ se od stejné hodnoty u prošetřených jednotek $\bar{x}_{s1}$ liší pouze o aditivní konstantu γ :

$$(43) \quad \bar{x}_{s2} = \bar{x}_{s1} + \gamma.$$

Aposteriorní střední hodnota pro populační průměr má v daném modelu tvar

$$(44) \quad \bar{x}_s = \frac{n_1}{n} \bar{x}_{s1} + \left(1 - \frac{n_1}{n}\right) \bar{x}_{s2} + \frac{mn_1}{N} \frac{\bar{x}_{s2} - \bar{x}_{s1} - \gamma}{m + n_1},$$

kde význam jednotlivých symbolů je analogický vzorci (42). Uvedený postup lze srovnat s jednofázovou procedurou navrženou Rubinem [1977], v níž aposteriorní střední hodnota populačního průměru má přesně tvar Hansen-Hurwitzova estimátoru (20), tedy postrádá poslední sčítanec ve (44), který představuje „korekci“ původního předpokladu (43).

Modely Ericsona a jeho následovníků jsou velmi přínosné. Umožňují využít poznatků, jimiž výzkumné pracoviště disponuje ještě před provedením vlastního šetření, a zabezpečují teoreticky opodstatněné korekce zjištěných údajů s ohledem na podíl selhání, které je důsledně chápáno jako náhodný jev. Předpokládají však velmi zjednodušeně, že selhání nezávisí na zjišťované proměnné. Lze vůči nim tedy vznést výhradu, která již byla vyslovena ve vztahu ke „klasickým“ postupům. Na tuto skutečnost upozorňují Little [1982] a Greenlees s Reecem a Zieschangem [1982]. V článku prvního z nich lze kromě postupu využívajícího bayesovsky známou informaci o základním i výběrovém souboru nalézt i model založený na předpokladu, že responze je od i -té jednotky získána, pokud náhodná veličina λ_i nabyde hodnoty

(9) V tomto směru je poměr Singhovy a Sedranskovy práce k původnímu Ericsonovu modelu stejný jako vztah Srinathovy [1971] úpravy k původnímu Hansen – Hurwitzovu postupu.

menší než c (konstanta), přičemž λ_i má se zjišťovanou náhodnou veličinou v_i sdružené normální rozdělení s kovariancí β . Metodou maximální věrohodnosti je za tohoto předpokladu možno odvodit estimátor populačního průměru zjišťované proměnné ve tvaru

$$(45) \quad \hat{\mu} = \bar{v} + \left(\frac{n-m}{m} \right) \hat{\beta} \Phi(\hat{c}) (1 - \Phi(\hat{c}))^{-1},$$

kde n je rozsah výběru,

m je počet prošetřených jednotek,

$\bar{v}$ je výběrový průměr sledované proměnné pro m prošetřených jednotek,

$\hat{\beta}, \hat{c}$ jsou odhady pro β a c získané metodou maximální věrohodnosti.

V článku je uvedena i modifikace daného postupu pro simultánní odhad rozdělení četnosti pro kategorizovaná data.

Greenless, Reece a Zieschang navrhuji obdobný model, v němž se však předpokládá, že platí regresní vztah zjišťované proměnné Y vůči skupině proměnných $x_1, \dots, x_k$, jejichž hodnoty jsou pro všechny jednotky ve výběrovém souboru známy, a že pravděpodobnost responze je logistickou funkcí hodnoty zjišťované proměnné Y a dalších proměnných, jejichž hodnoty jsou pro všechny jednotky v základním souboru známy — $Z_1, \dots, Z_m$.¹⁰⁾

Parametry $\alpha, \beta_1, \dots, \beta_k, \gamma, \delta_1, \dots, \delta_m$ modelu mohou být odhadnuty metodou maximální věrohodnosti a pro jednotky, od nichž nejsou k dispozici údaje, může být určena „náhradní“ hodnota pomocí věty o podmíněné střední hodnotě. Celý postup je však výpočetně velmi pracný a jeho podrobnější uvedení by přesáhlo rámec této práce. Rozhodně se však jedná o postup, který velmi dobře odpovídá řadě reálných případů, s nimiž se v sociologických výzkumech můžeme setkat.

Bayesovské postupy, jejichž proniknutí do problematiky výběru koresponduje s velkým rozmachem teorie bayesovské statistiky v šedesátých letech, mají ze statistického hlediska nesporné přednosti, spočívající zejména v přesnějším a plnějším využití apriorních znalostí i v tom, že mají optimalizační povahu. Teprve Ericsonova práce přinesla efektivní algoritmus pro určování optimálního výběrového podílu v několika po sobě jdoucích „vlnách“ pokusů. Za přesnost a obsažnost modelu se však platí teoretickou i výpočetní složitostí, která proniknutí těchto postupů do praxe brzdí. Navíc nároky kladené na apriorní informace prakticky předurčují bayesovské postupy pouze pro ta výzkumná pracoviště, která disponují poměrně rozsáhlými znalostmi o zkoumané populaci. Domnívám se však, že přes uvedené obtíže je bayesovský přístup k problematice selhání velmi perspektivní, i když od něj pochopitelně nelze očekávat více než „umně vypočtené korekce“ zjištěných údajů.

Závěr

Zamyslíme-li se nad celou plejádou postupů „řešení“ problému selhání výběru, můžeme rozdělit uvedené metody do pěti skupin (prvé tři uvádějí Nargundkar a Joshi [1975], další dvě však, podle mého názoru, nelze do jimi vymezených kategorií zahrnout):

1. úpravy estimátorů s využitím vah úměrných podílu počtu výběrových jednotek k počtu responzí,
2. nahrazení chybějící informace informací získanou od respondentů se stejnými charakteristikami (popř. údaji od jinak určených respondentů),
3. Politz-Simmonsovo schéma,

(10) Podobný model navrhli Cassel, Särndal a Wretman [1979], kteří však uvažovali závislost responze pouze na $x_1, \dots, x_k$.

4. využití apriorních znalostí pomocí bayesovské statistiky,
5. opakované pokusy o získání responze.

Metody spadající do první až čtvrté skupiny implicitně předpokládají, že informace získaná od respondentů je co do charakteru stejná jako údaje, které zůstaly nedostupné (viz Nargundkar-Joshi [1975]). Výjimkou z tohoto pravidla jsou nejnovější bayesovsky orientované práce, v nichž se připouští závislost selhání na zjišťovaných údajích. Podle Thomsena [1973] jsou skupiny 1, 3 a 4 charakterizovány úsilím o zmenšení vlivu selhání ve fázi zpracování dat, skupina 5 soustřeďuje metody redukce podílu selhání. Do skupiny 2 by ovšem bylo možno zařadit vedle metod „úprav dat“ také jeden z postupů orientovaných na redukcii podílu selhání — metodu náhradníků, o níž jsem se zmínil v prvé části přehledu.

Jednotlivé postupy mohou být, jak bylo z některých citovaných prací patrné, vzájemně kombinovány, cílem kombinací bývá co největší redukce vychýlení při zachování organizační jednoduchosti terénní práce a minimalizaci nákladů. Považuji však za nutné znovu připomenout, že statistické korekční metody nemohou problém selhání vyřešit, neboť vždy upravují získané údaje zase jen na základě těchto údajů samotných, neberou ohled na příčiny selhání, strukturu skupiny neprošetřených osob a často ani na to, zda selhání vzniklo odmítnutím nebo nekontaktováním. V praxi by měla mít proto vždy hlavní slovo obsahová, sociologická analýza, na jejímž základě je pak možné aplikovat postupy ke zpřesnění numerických výsledků šetření.

Literatura

- Anderson, H.: *On nonresponse bias and response probabilities*. Scandinavian Journal of Statistics, Theory Appel 6 (1979), s. 107–112.
- Bailar, B. A. — Bailey, L. — Corby, C.: *A comparison of some adjustment and weighting procedures for survey data*. In: Namboodhi, N. K. ed.: *Survey sampling and measurement*. New York, Academic Press 1978, s. 175–198.
- Bartholomew, D. J.: *A method of allowing for "not-at-home" bias in sample survey*. Applied Statistics 10 (1961), s. 52–59.
- Biggeri, L.: *On the distinction between sampling and non-sampling errors and the use of mathematical models for their evaluation*. BISI/BIIS 46 (1975), book 3, s. 114–120.
- Birnbaum, Z. W. — Sirken, M. G.: *Bias due to non-availability in sampling surveys*. Journal of the American Statistical Association 45 (1950a), s. 98–111.
- Birnbaum, Z. W. — Sirken, M. G.: *On the total error due to noninterview and to random sampling*. International Journal of Opinion and Attitude Research 4 (1950b), s. 179–191.
- Blumberg, H. H. — Fuller, C. — Hare, A. P.: *Response rates in postal surveys*. Public Opinion Quarterly 38 (1974), s. 113–123.
- Cassel, C. M. — Särndal, C. E. — Wretman, J.: *Prediction theory for finite population when model-based and design-based principles are combined*. Scandinavian Journal of Statistics, Theory Appel 6 (1979), s. 97–106.
- Cochran, W. G.: *Sampling techniques*. 2nd edition, New York, Wiley 1963.
- Crossley, H. M. — Fink, R.: *Response and non-response in probability sample*. International Journal of Opinion and Attitude Research 5 (1951), s. 1–19.
- Dalenius, T.: *The problem of not-at-home*. Statistik Tidskrift 4 (1955), s. 208–211.
- Dalenius, T.: *Treatment of the non-response problem*. Journal of Advertising Research 9 (1961), s. 1–7.
- Dalenius, T.: *Automatic estimation of missing values in censuses and sample surveys*. Statistik Tidskrift 11 (1962), s. 359–400.
- Dalenius, T.: *Non-sampling errors in surveys*. Conference on mathematical methods in economic research, Prag 1966, s. 19–57.
- Dalenius, T.: *Bibliography on non-sampling errors in surveys*. International Statistical Review 45 (1977), s. 71–89, 181–197, 303–317.
- Deming, W. E.: *On errors in surveys*. American Sociological Review 9 (1944), s. 359–369.

- Deming, W. E.: *On a probability mechanism to attain economic balance between the resultant error of response and the bias of nonresponse*. Journal of the American Statistical Association 48 (1953), s. 743–772.
- Dillman, D. A.: *Increasing mail questionnaire response in large samples of the general public*. Public Opinion Quarterly 36 (1972), s. 254–257.
- Durbin, J.: *Non-response and call-backs in surveys*. BISI/BIIS 26 (1954), s. 72–86.
- Durbin, J. — Stuart, A.: *Callbacks and clustering in sample surveys: An experimental study*. Journal of the Royal Statistical Society, series A, 117 (1954), s. 388–428.
- El-Badry, M. A.: *A sampling procedure for mailed questionnaires*. Journal of the American Statistical Association 51 (1956), s. 209–227.
- Ericson, W. A.: *Optimal sample design with nonresponse*. Journal of the American Statistical Association 62 (1967), s. 63–67.
- Greenlees, W. S. — Reece, J. S. — Zieschang, K. D.: *Imputation of missing value when the probability of response depends upon the variable being imputed*. Journal of the American Statistical Association 77 (1982), s. 251–261.
- Grušin, V. A.: *Sociologický výskum*. Bratislava, Pravda 1972.
- Hájek, J.: *Sampling from a finite population*. New York, Dekker 1981.
- Hansen, M. H. — Hurwitz, W. N.: *The problem of non response in sample surveys*. Journal of the American Statistical Association 41 (1946), s. 517–529.
- Hansen, M. H. — Hurwitz, W. N. — Bershad, M.: *Measurement errors in censuses and surveys*. BISI/BIIS 33 (1963), s. 359–374.
- Hansen, M. H. — Waksberg, J.: *Research on non-sampling errors in censuses and surveys*. International Statistical Review 38 (1970), s. 317–332.
- Hartley, H. O.: *Discussion of paper by F. Yates*. Journal of the Royal Statistical Society, series A, 109 (1946), s. 44–46.
- Hawkins, D. F.: *Estimation of nonresponse bias*. Sociological Methods and Research 3 (1975), s. 462–485.
- Hendrics, W. A.: *Adjustment for bias by nonresponse in mailed surveys*. Agricultural Economics Research 1 (1949), s. 52–56.
- Herzmann, J.: *Přehled koncepcí a stanovisek k problematice selhání výběrových jednotek. I. Sociálně psychologické aspekty*. Sociologický časopis 3 (1984), s. 165.
- Herzmann, J. — Kábrt, J.: *K problematice odmítnutí rozhovoru v sociologických výběrových šetřeních*. Sociologický časopis 1 (1982), s. 74–90.
- Houseman, E. E.: *Statistical treatment of the nonresponse problem*. Agricultural Economics Research 5 (1953), s. 12–19.
- Kaufman, F. M. — King, B.: *A bayesian analysis of nonresponse in dichotomous process*. Journal of the American Statistical Association 68 (1973), s. 670–678.
- Kish, L.: *Survey Sampling*. New York, Wiley 1965.
- Leuven, M.: *The income of physicians*. Chicago, Chicago University Press 1932.
- Linehan, T. P.: *Problems of confidentiality with particular references to population censuses*. BISI/BIIS 45 (1973), Bok 3, s. 214–227.
- Little, R. J. A.: *Models for nonresponse in sample surveys*. Journal of the American Statistical Association 77 (1982), s. 237–249.
- Moser, C. A. — Kalton, G.: *Survey methods in social investigation*. 2nd edition, London, Heinemann 1971.
- Nargundkar, M. S. — Joshi, G. B.: *Non-response in sample surveys*. Contributed papers of the 40th session of the ISI, Warszawa 1975, s. 626–628.
- Neyman, J.: *Contribution to the theory of sampling human populations*. Journal of the American Statistical Association 33 (1938), s. 101–116.
- Neyman, J.: *Bias in surveys due to non-response*. In: Johanson, N. L. — Smith, H. ed.: *New development in survey sampling*. New York, Wiley 1969.
- Platek, R. — Singh, M. P. — Stremblay, V.: *Adjustment for nonresponse in surveys*. In: Nambodhi, N. K.: *Survey sampling and measurement*. New York, Academic Press 1978, s. 157–174.
- Politz, A. N. — Simmons, W. R.: *An attempt to get the "not at homes" into sample without callbacks*. Journal of the American Statistical Association 44 (1949), s. 9–31.
- Politz, A. N. — Simmons, W. R.: *Note on "An attempt to get the not-at-homes into the sample without callbacks"*. Journal of the American Statistical Association 45 (1950), s. 136–137.
- Raiffa, H. — Schlaifer, R. O.: *Applied statistical decision theory*. Boston, Harvard University 1961.
- Rao, J. N. K.: *Some nonresponse sampling theory when the frame contains an unknown amount of duplications*. Journal of the American Statistical Association 63 (1968), s. 41–63.

- Rao, J. N. K. — Ghangurde, P. D.: *Bayesian optimization in sampling finite populations*. Journal of the American Statistical Association 67 (1972), s. 439—443.
- Rubin, D. B.: *Formalizing subjective notions about the effect of nonrespondents in sample surveys*. Journal of the American Statistical Association 72 (1977), s. 538—543.
- Rubin, D. B.: *Using multivariate matched sampling and regression adjustment to control bias in observational studies*. Journal of the American Statistical Association 74 (1979), s. 318—327.
- Sethi, I. C. — Singh, D.: *A study of nonresponse in "repeated survey"*. Abstract. Journal of the Indian Society of Agricultural Statistics 23 (1971), s. 95.
- Simmons, W. R.: *A plan to account for "not-at-homes" by combining weighting and callbacks*. The Journal of Marketing 11 (1954), s. 42—54.
- Singh, B. — Sedransk, J.: *A two-phase sample design for estimating the finite population mean when there is nonresponse*. In: Namboodhi, N. K. ed.: *Survey sampling and measurement*. New York, Academic Press 1978, s. 143—155.
- Srinath, K. P.: *Multiphase sampling in nonresponse problem*. Journal of the American Statistical Association 66 (1971), s. 583—586.
- Stephan, F. — McCarthy, P.: *Sampling opinions*. New York, Wiley 1958.
- Sudman, S.: *Probability sampling with quotas*. Journal of the American Statistical Association 61 (1966), s. 749—771.
- Šljapentoch, V. E.: *Problemy reprezentativnosti sociologičeskoj informacii*. Moskva, Statistika 1976.
- Thomsen, J.: *A note on the efficiency of weighting subclass means to reduce the effect of non-response when analysing survey data*. Statistik Tidskrift 11 (1973), s. 278—283.
- Thomsen, J. B.: *Evaluating the efficiency of two weighting procedures to reduce non-response bias: an application of Cochran's non-response stratum approach*. Contributed papers of the 40th session of the ISI, Warszawa 1975, s. 826—831.
- Wiesman, F.: *Methodological bias in public opinion surveys*. Public Opinion Quarterly 36 (1972), str. 105—108.

Резюме

Я. Герцманн: Обзор концепций и позиций по проблематике неудачи в использовании выборочных единиц. II. Статистические аспекты

В «Социологическом журнале» № 3 за 1984 год был опубликован перечень работ, посвященных социологическим и социально-психологическим аспектам неудачи выбора при проведении социологического обследования. Эта статья исходит из вышеприведенной статьи. В ней ведется речь о статистических методах, служащих для оценки и уменьшения отклонения результатов обследований (анкетирования), вызванных неудачей выбора. При подготовке этой статьи автор ставил своей целью дать в распоряжение читателей исторически упорядоченный обзор, дополненный небольшими примечаниями и сравнением. Поэтому отдельные методы не представлены в деталях — подчеркиваются прежде всего их главные идеи. Автор стремился оказать помощь читателям, интересующимся данной проблематикой, в поисках целесообразных статистических методов в случае неудачи в выборе единиц при проведении социологических обследований.

Во введении к статье можно найти образцы, описывающие величину отклонения, возникшего при неудаче выбора, выведенную как с помощью классических, так и с помощью статистических методов Байеса. В этой связи приводятся также различные методы подсчета так называемой «общей ошибки», первым компонентом которой является выборочная ошибка, а второй — отклонение, возникшее вследствие неудачи (осечки).

Во второй части статьи говорится о методах редуцирования отклонения, вызванного неудачей в выборе, основанных на классической статистике.

Байесовские модели решения неудачи в выборе подытожены в последней части статьи. При упрощенных предпосылках байесовский метод сопоставляется с классическим, причем обнаруживается, что байесовские оценки в определенном смысле являются обобщением оценок, предложенных в 50-е и в начале 60-х годов.

Статья дополнена обширным перечнем литературы.

Summary

J. Herzmann: Survey of Conceptions and Standpoints Relating to the Problem Area of Non-response. II. Statistical Aspects

In the Sociological Review No. 3/1984, a survey of works dealing with the sociological and social psychological aspects of nonresponse was published. The present paper discusses statistical methods applied in the estimation and reduction of the nonresponse bias. Its aim was not to give methods in full detail but merely to bring forward the author's ideas, and perhaps to encourage the interested reader to look for an adequate statistical treatment of nonresponse in a social survey.

In the first part the nonresponse bias is studied both in the classical and in the bayesian form. Some methods combining the nonresponse bias with the sampling error into a "total error" are mentioned here.

The second part of the paper deals with methods of reducing the nonresponse bias based on classical statistics.

Bayesian models of nonresponse may be found in the last part of the paper. Some simplifying assumption allow us to compare bayesian approaches with classical ones, and in this way bayesian estimates are shown to be a kind of generalization of classical estimates.

The paper is supplemented by a large list of references.

Josef Hrabě: Antikomunismus a soudobá buržoazní sociologie armády

Praha, Naše vojsko 1983, 176 s.

Kniha *Antikomunismus a soudobá buržoazní sociologie armády* je významným příspěvkem do naší původní, ale zatím nepříliš početné literatury z oblasti sociologie armády a vojenství.

Její autor Josef Hrabě přistoupil ke zpracování daného tématu na základě dlouholetého, systematického studia a důkladné znalosti autentické buržoazní vojenskoso-
sociologické literatury. Čtenářské veřejnosti se představuje již druhou prací — před
šesti lety mu vydavatelství Naše vojsko vydalo knihu *Armády soudobého imperialismu*, (1) obsahující sociální charakteristiku armád hlavních kapitalistických států.

J. Hrabě věnoval svou novou knihu marxisticko-leninské kritice antikomunismu v buržoazní sociologii armády. Její obsah rozčlenil do tří částí, z nichž první pojedná-
vá o *obecných otázkách kritiky v buržoazním vojenskoso-
sociologickém myšlení*. Druhá
část tvoří těžiště celé knihy a zabývá se *charakteristikou soudobé buržoazní sociologie
armády a jejím antikomunistickým profilem*. Třetí část se zabývá *kritikou hlavních
antikomunistických vojenskoso-
sociologických teorií, zejména teorií "industriální spo-
lečnosti" a teorií "totalitarismu"*.

Autor přistupuje ke kritice antikomunismu v buržoazní sociologii armády na zá-
kladě hluboce ujasněných teoretických a metodologických přístupů. Přesvědčivě
prokazuje, že buržoazní sociologie armády, stejně jako další odvětvové sociologie,
jsou v zajetí empirismu a že postrádají svůj teoretický základ. Proto zpravidla pa-
razitují na velkých sociologických systémech a školách a s nimi přejímají rovněž
idealistické a metafyzické vstupy, jakož i sociální funkce (s. 19).

Velmi přehledně uvádí funkce buržoazní armády a vymezuje zejména kritéria,
podle nichž lze realizaci jednotlivých funkcí hodnotit (s. 23—26). Je na místě dodat,
že tato kritéria tvoří základní vodítko nejen při posuzování funkcí buržoazní socio-
logie armády, ale že mají důležité místo i při přípravě marxistických vojenskoso-
sociologických výzkumů.

Za hlavní předpoklad účinné kritiky buržoazních vojenskoso-
sociologických teorií považuje J. Hrabě rozvoj marxisticko-leninského učení o válce a armádě. Toto učení,
vycházející z dialekticko-materialistického přístupu k problematice ozbrojeného ná-
silí, zkoumá válku, armádu a vojenskou praxi jako sociální, třídně podmíněné histo-
rické jevy. Při jejich studiu jsou uplatňovány obecné sociologické kategorie a zákony,
v nichž je v koncentrované podobě vyjádřeno materialistické pojetí dějin (s. 33).

V souvislosti s tím se autor kriticky vyjadřuje k těm pravicově orientovaným pub-
licistům, kteří v krizovém období koncem šedesátých let zaútočili na marxisticko-le-
ninské učení o válce a armádě. Jejich útoky vyvrcholily až ve vyslovené popírání
marxisticko-leninské teorie války, dělicí války na spravedlivé a nespravedlivé. Re-
vizionisté zde postupovali obdobně jako v jiných oblastech — prohlásili marxisticko-
leninskou teorii válek za „schéma“ a její aplikaci na historii a současnost hodnotili
jako málo efektivní až „scestnou“. Tím se snažili vyklidit pole pro vypracování ta-
kové vojenské doktriny, která by nerespektovala třídní principy socialistického stá-
tu a jeho internacionální obrany (s. 33—34). Další rozvoj sociologie vojenství pak
podmiňovali negací všeho pozitivního a revolučního, čím marxisticko-leninské učení
o válce a armádě obohatilo vojensko-teoretické poznání.

Autor dodává, že v obecné rovině neexistují dnes kolem uvedených otázek nejas-
nosti. Současně uvádí, že o vzájemném vztahu marxisticko-leninského učení o válce
a armádě a sociologie armády se diskutuje, a to obdobně, jako je tomu u vztahu
historického materialismu a obecné sociologie. Tato diskuse je však vedena z mar-
xisticko-leninských pozic.

Shodně s autory sovětské publikace *Marxismus-leninismus o válce a armádě* (2)
charakterizuje J. Hrabě marxisticko-leninské učení o válce a armádě jako obecnou
filozoficko-sociologickou teorii vojenství, zahrnující také soustavu specifických vo-
jenskoso-
sociologických poznatků. Toto učení tvoří nezastupitelnou teoreticko-metodo-
logickou základnu pro všechny typy konkrétních vojenskoso-
sociologických výzkumů.

(1) Hrabě, J.: *Armády soudobého imperialismu*. Praha, Naše vojsko 1977, 152 s.

(2) Kolektiv autorů: *Marxismus-leninismus o válce a armádě*. Praha, Naše vojsko
1974.

Ve druhé, nejobsažnější části recenzované knihy podává J. Hrabě charakteristiku soudobé buržoazní sociologie armády.

Zabývá se především jejími teoretickými zdroji a posuzuje je podle určujícího a hlavního kritéria, tj. kritéria třídního. Dospívá k závěru, že uvedené teoretické zdroje lze rozdělit na dva základní směry. První zahrnuje teorie, které se snaží *ospravedlnit* třídní a sociální útlak, válku a ozbrojené násilí a *prokázat* jejich údajně věčný, absolutní charakter (s. 40). Tyto teorie zpravidla navazují na naturalistickou sociologii, zejména sociální darwinismus a jeho zákony „boje o život“ a „přirozeného výběru“. Názory tohoto typu dokumentuje autor nejen na přístupech buržoazních sociologů starší generace (např. rakouští sociologové L. Gumplowicz a G. Ratzenhofer a holandský sociolog R. Steinmetze), ale i na názorech publikovaných v padesátých letech západoněmeckým teoretikem W. Pichtem a anglickým sociologem polského původu S. Andrzejewskim.

Uvedeným teoriím je společný názor, podle něhož je násilí považováno za lidský osud. Lidská přirozenost prý činí válku nevyhnutelnou, válka prý je jednou z forem boje národů o existenci, v němž slabé a přežitě prvky hynou a prvky pevné, se silnější kulturou vítězí, aby dovršily své kulturní poslání. J. Hrabě správně zdůrazňuje, že bez ohledu na to, zda uvedené teorie akcentují biologické, psychologické či kulturní determinanty násilí, společným rysem je především jejich subjektivně idealistický, pseudovědecký charakter, opírající se o metafyzickou absolutizaci dílčích a často jevových stránek ozbrojeného zápasu a války. Jsou hluboce proimperialistické a protilidové, protože ospravedlňují imperialistickou agresi, osočují lidové masy, jsou vysoce antihumánní, vštěpují národům fatalistickou víru v osudovost dějin a propagují nezbytnost smířit se s nevyhnutelností válek (s. 43). Proto také tyto teorie válek a ozbrojeného násilí patří k nejnebezpečnějším nástrojům ideologické diverze a antikomunismu.

Druhý směr reprezentují teorie *zastírající* třídní a sociální konflikty kapitalistické společensko-ekonomické formace a snažící se zobrazit kapitalistickou společnost jako ztělesnění harmonie, jež nevyhnutelně povede k zabezpečení míru a odstranění válek. Autor uvádí zejména industriální teorii válek, nejdůslednější propracovanou v díle anglického sociologa H. Spencera, zakladatele sociologického organicismu a evolucionismu. Snahy o zastření třídního antagonismu kapitalistické společensko-ekonomické formace a o propagaci tzv. „věčné a mírumilovné“ kapitalistické společnosti vedou k ožívování těchto teorií, zejména spencerismu. Po druhé světové válce byl dokonce učiněn pokus o znovuvzkříšení industrialismu v podobě tzv. „industriální společnosti“, která ovlivnila i soudobou buržoazní sociologii armády.

V souvislosti s charakteristikou teoretického profilu soudobé buržoazní sociologie armády poukazuje J. Hrabě na skutečnost, že každé buržoazní vojenskoso sociologické dílo vzniká na průsečíku tolika teoretických a metodologických vlivů, že jen stěží může uplatňovat nárok na vědeckou originalitu; ve skutečnosti je eklektickou, bezzásadovou směsicí často protichůdných principů a východisek (s. 48). Proto je také neobyčejně obtížný každý pokus o kategorizaci teoretických principů současné buržoazní sociologie armády.

Při rozboru teoretických vlivů se autor podrobněji zabývá vlivem neopozitivismu, pluralistického behaviorismu, psychologismu a teorie lidských vztahů, jakož i vlivem strukturního funkcionalismu. Lze přitom ocenit, že nezůstává jen u výstižně podané obecné charakteristiky těchto teoretických vlivů, ale že naznačuje jejich vliv na vývoj buržoazního vojenskoso sociologického myšlení. Domnívám se, že v oblasti kritické analýzy teoretických zdrojů a východisek buržoazní sociologie armády je celkový přínos autorovy práce obzvláště podnětný a významný. Přitom právě v této oblasti zůstává široké pole působnosti pro další rozvoj marxisticko-leninské kritiky základních zdrojů buržoazní sociologie armády.

Značnou pozornost věnuje autor empirismu a označuje jej za typický rys soudobé buržoazní sociologie armády. Na základě rozboru charakteristických rysů empirismu dospívá k závěru, že jeho vliv ohrožuje uvedenou disciplínu jako vědu a způsobuje degeneraci vědeckovýkumné činnosti na pouhou technickou expertizu (s. 71).

J. Hrabě neopomíná ani tak složitou otázku, jakou je pojetí předmětu soudobé buržoazní sociologie armády. Její složitost je vyvolávána teoretickou různorodostí panujících v buržoazní obecné sociologii, vedoucích k rozdílnému pojetí jejího předmětu u jednotlivých sociologických škol a autorů. Na základě hodnocení přístupů C. E. Hutchinsona, R. Zieglera, W. Fuchse, K. Langa, R. Hasenböhlera, R. Viala a M. Janowitzke dospívá autor ke zcela jednoznačnému závěru: že totiž pokusy buržoazních sociologů o vymezení předmětu sociologie armády většinou končí u popisu jejího referenčního rámce, tj. u precizace objektu výzkumu. A dodává, že ve vědě rozlišujeme

objekt a předmět zkoumání a že právě to, co buržoazní sociologové vydávají za předmět sociologie armády, je ve skutečnosti objekt vědy (s. 75).

Jak známo, vymezení předmětu daného vědního oboru je jedním ze základních předpokladů jeho existence jako vědy. Neschopnost soudobé buržoazní sociologie armády specifikovat svůj předmět nepřekvapuje. Spíše to vede k potřebě hlubšího zamyšlení nad fililogickými a metodologickými kořeny této skutečnosti. J. Hrabě proto zcela oprávněně konstatuje, že se jedná o krizi teorie a krizi hodnot, jejichž příčiny spočívají v samotné sociální struktuře kapitalistické společnosti a promítají se do nadstavbové, institucionální sféry i do sféry vědeckého poznání.

V této souvislosti se byt' stručně zabývá předmětem marxistické sociologie armády. Vychází z pojetí armády jako sociální instituce se sociálními funkcemi a rolmi, ovlivňující různé oblasti společenského života. Zdůrazňuje, že studium armád, včetně jejich sociální struktury a sociálních vztahů, má být uváděno do souvislosti s konkrétní třídni a sociální strukturou společnosti. Armáda tvoří významný výtvor i činitel společenského vývoje, který je sociálně ekonomicky a politicky determinován. Autorovo pojetí je blízké stanovisku K. Rychtaříka, prezentovanému na počátku sedmdesátých let v jeho knize *Sociální svět armády*. Lze snad jen dodat, že od té doby se bohužel problematikou marxistické sociologie armády u nás nikdo hlouběji nezabývá. Vzhledem k značnému rozvoji vojenskoso sociologického myšlení, výzkumů i publikací v rámci armád socialistických států by bylo potřebné věnovat rozvoji marxistické sociologie armády větší pozornost, a to v úzkém sepětí s rozvojem historického materialismu a marxisticko-leninského učení o válce a armádě, které tvoří její základní teoretický zdroj a východisko.

V závěru druhé části knihy věnuje J. Hrabě značnou pozornost třem základním funkcím soudobé buržoazní sociologie armády, tj. funkci ideologické, sociotechnické a poznávací. I když rozebírá tyto jednotlivé funkce postupně, přesto je důsledně chápe ve vzájemném dialektickém vztahu, v jejich podmíněnosti i rozpornosti.

Ideologická funkce soudobé buržoazní sociologie armády spočívá dle autora v obhajování imperialistického politického systému a jeho vojenské politiky, politiky militarismu a války. To je markantně patrné z její snahy o zastírání a zatemňování třidního antagonismu kapitalistické společnosti, popírání třidní podstaty imperialistického státu a armády, jakož i ze snahy o zdůvodnění nevyhnutelnosti podílu armády na vnější i vnitřní politice buržoazních vlád. S tím úzce souvisí propagace iluzí o nadtřidním, údajně celonárodním poslání buržoazních armád, o jejich apolitickém charakteru, jakož i snaha o vytváření příznivého klimatu pro politiku agrese a válek. Proto se buržoazní sociologie armády stává nebezpečným ideologickým prostředkem kontrarevolučního násilí ve vnitropolitickém i mezinárodním měřítku a tím i jedním z nebezpečných nástrojů soudobého antikomunismu ve vojenskoteoretické oblasti (s. 86–87).

Sociotechnickou funkci buržoazní sociologie armády hodnotí J. Hrabě na základě stručného historického průřezu jejího vývoje, jakož i na základě hluboké analýzy buržoazní vojenskoso sociologické literatury. Dospívá k závěru, že proces militarizace buržoazní společnosti a proces výstavby a výcviku ozbrojených sil byl a je v hlavních kapitalistických státech doprovázen a podporován intenzivním vojenskoso sociologickým bádáním. Mnohá vojenskopolitická opatření v armádách USA, NSR, Francie, Velké Británie a dalších byla před uvedením do života ověřována pomocí sociologického výzkumu (s. 93).

Sociotechnická funkce buržoazní sociologie armády se podle autora realizuje ve dvou základních rovinách. Především jako přímá manipulace (výzkum je bezprostředně podřízen operativním potřebám běžného řízení ozbrojených sil a vojenské politiky) a dále jako nepřímá manipulace (snahou je především popularizace určité soustavy názorů a poznatků z výzkumu, spojená s dlouhodobým ovlivňováním mínění a postojů vojenských odborníků a laické veřejnosti). Podstata sociotechnické funkce soudobé buržoazní sociologie armády spočívá dle autora v její přímé účasti na realizaci vojenské politiky buržoazních vlád, na přípravě vojenských agresí a válek, na mobilizaci sil a prostředků k využití ozbrojeného násilí k antikomunistickým a kontrarevolučním cílům v celosvětovém měřítku. Buržoazní sociologie armády stojí tak plně ve službách buržoazních armádních institucí a svou sociotechnickou orientací patří k přímým nástrojům politiky militarismu a války (s. 96).

V souvislosti s analýzou poznávací funkce se autor zamýšlí nad některými širšími problémy kritiky buržoazního sociologického myšlení. Zdůrazňuje, že kritika buržoazní sociologie armády se musí hlouběji než doposud zabývat i její poznávací funkcí, a to v neoddelitelné souvislosti s její ideologickou a sociotechnickou funkcí. Správně připomíná, že právě v tomto směru docházelo u nás v krizovém období k největším nedostatkům. Málo rozvinutá a ve své podstatě nedostatečná kritika poznávacích

aspektů buržoazního sociologického myšlení byla ve druhé polovině šedesátých let jednou z příčin, proč se v našem sociologickém myšlení projevil marxismus cizí, nepřátelské vlivy, vedoucí ve svých důsledcích k revizionistickému překrucování marxismu-leninismu (s. 101).

Lze souhlasit s autorem, že kritika poznávacích možností buržoazní sociologie armády není nijak snadným úkolem. Je to ovlivněno například tím, že na její vývoj působí množství sociologických škol a proudů, že řadě buržoazních vojenskociologických prací chybí teoretická přesnost a projevují se v nich závažné nedostatky logiky myšlení, eklecticismus apod. Základní příčinu nezvládnutí vědecké metody poznání a prohlubující se gnozeologické krize vidí J. Hrabě oprávněně v odmítavém postoji buržoazních vojenských sociologů k historické metodě zkoumání a k uznání třídních, sociálně ekonomických determinant armádní instituce. Většina z nich totiž chápe ozbrojené síly jen jako strukturně a funkčně určený skelet, zbavený vazeb ke konkrétní společensko-ekonomické formaci a k politickým zájmům vládnoucích tříd (s. 104). Přitom je zřejmé, že není v jejich silách překonat teoretickou, metodologickou a axiologickou krizi, vyvěrající ze samotné podstaty buržoazních společenských věd.

Právem proto J. Hrabě uvádí, že se jedná o gnozeologickou krizi buržoazní sociologie armády, která je nejen produktem vlastního vývoje této vědní disciplíny, ale má také hluboké sociální, třídní příčiny, odrážející ve své podstatě základní charakteristiky třídního antagonismu buržoazní společnosti i vlivy všeobecné krize kapitalismu.

* * *

Ve třetí, poslední části své práce se J. Hrabě zabývá hlavními antikomunistickými vojenskociologickými teoriemi. Znovu se vrací k teorii „industriální společnosti“, vycházející z předpokladu, že základem společenského vývoje je věda, technika a technologie. Obhájcí této teorie se na základě změn ve vědě a technice snaží dokazovat, že kapitalismus ztrácí svou dřívější tvář a mění se v novou společnost, zbavenou vykořisťování a třídních rozporů. Tento proces má vést k postupnému stírání rozdílů mezi kapitalismem a socialismem, ke konvergenci obou protikladných systémů. Současně jsou rozvíjeny různé teorie „zániku ideologií“, je hlásán nástup epochy všeobecné deideologizace. Jedná se tedy o silně angažované antikomunistické teoretické konstrukce v soudobé buržoazní sociologii, promítající se i do sociologie armády.

Autor poukazuje na to, že vliv uvedených teorií se projevuje zejména v tzv. industriálním a manažerském pojetí vojenství. Analyzuje tyto přístupy na základě prací buržoazních vojenských sociologů, jako je například M. Janowitz, M. D. Feld, R. Kolkowicz, B. A. Abrahamson. Neomezuje se na pouhou reprodukci jejich přístupů, ale na základě věcné a konkrétní argumentace prokazuje jejich nevědeckou podstatu.

Velmi správně poukazuje dále na skutečnost, že ačkoli vědeckotechnická revoluce zasáhla určitým způsobem do sociální struktury buržoazních armád a ovlivnila především profesální složení a kvalifikační strukturu jejich důstojnického sboru a mužstva, neexistují důkazy o tom, že by tyto technologické přeměny měly minimální vliv na modifikaci třídní podstaty těchto armád a jejich společenských funkcí (s. 113). Soudobé imperialistické armády byly a nadále zůstávají třídními a mocenskými nástroji monopolistické buržoazie k uskutečňování agresivní a protilidové politiky v mezinárodním i vnitropolitickém měřítku.

Zajímavé a podnětné jsou vývoody autora o sociálních souvislostech vědeckotechnické revoluce v ozbrojených silách socialistických států, zejména z hlediska formování sboru vojáků z povolání. Poznatky z nedávných prognostických prací zabývajících se vývojem vojenské činnosti, kvalifikace a vzdělání vojáků z povolání potvrzují závěry autora o tom, že procesy vědeckotechnické revoluce vedou k posilování třídního, socialistického charakteru armády a jejího velitelského sboru (s. 121).

Autor věnuje podrobnou pozornost teorii „totalitarismu“, prohlašující kapitalistickou společnost za „normální, svobodnou a demokratickou“ a socialistickou společnost za společnost „totalitní“ s „nenormální cestou vývoje“. Nevědecká podstata této teorie, založené na jednostranné absolutizující, deformované a pseudovědeckém přístupu k realitě soudobého světa, na buržoazním subjektivismu, je zřejmá na první pohled. Stejně jako je zcela zjevné její vyhraněné antikomunistické poslání.

Obzvláště aktuální je autorova kritika buržoazních sociologických teorií militarismu, uvedená v závěru třetí části knihy, protože militaristické tendence ve světě a zejména v americké společnosti mimořádně zesílily po nástupu administrativy R. Reagana.

Autor nezůstává jen u rozboru podstaty a hlavních procesů soudobého militarismu. Na řadě příkladů z prací západoněmeckých sociologů W. Pichta, E. A. Nohna, G. L. Binze a amerického politologa S. P. Huntingtona názorně dokumentuje atraktivní podíl soudobé buržoazní sociologie armády na obhajobě militarismu.

Oprávněně přitom zdůrazňuje, že militarismus jako komplexní sociálně politický jev, bytostně spjatý s existencí imperialismu, je v současném třídním zápase mezi silami míru a války mimořádně nebezpečným faktorem. Je tomu tak zejména proto, že je neoddělitelně spjat s trvalým rizikem vzniku světové termojaderné války a že destruktivně působí na sociální a ekonomický vývoj imperialistických států, což se mimo jiné projevuje v posilování fašizujících tendencí v těchto zemích (s. 153).

Závěrem lze konstatovat, že nová kniha J. Hraběte se řadí mezi významné práce zabývající se systematickou kritikou buržoazních společenských věd, zejména pak soudobé buržoazní sociologie. Jádrem knihy tvoří její druhá část, v níž autor prokazuje nejen hlubokou a autentickou znalost buržoazní sociologické a vojenskociologické produkce, ale především schopnost tuto produkci z marxisticko-leninských pozic utřídit, posoudit a kriticky zhodnotit. Potřeba kritického zhodnocení buržoazní vojenskociologické produkce je aktuální již řadu let a o to více je autorova kniha přínosná a záslužná.

V souvislosti s tím je na místě zdůraznit, že buržoazní sociologie armády patří mezi důležitá pomocníky militaristických center a vojenskoprůmyslových komplexů při přípravě imperialistických agresí a válek. Prokazatelně se snaží ospravedlnit vojenskou politiku kapitalistických států, politiku militarismu a války, i když usiluje o zamaskování těchto snah pláštěm tzv. „objektivit“. Uvedenou skutečnost je potřebné mít při studiu a hodnocení buržoazní vojenskociologické produkce obzvláště na zřeteli a podle toho je nutné posuzovat její informační hodnotu a vědecký přínos.

J. Hrabě to velmi výstižně vyjádřil ve svém vystoupení na 7. světovém sociologickém kongresu ve Varně v roce 1970, když uvedl: „Pokud jde o vojenskou sociologii, domnívám se, že nezbyvá než uznat, že naše vědecké úsilí pomáhá našim armádám, přispívá k jejich bojeschopnosti a je pochopitelné, že v případě konfliktu, který si z nás nikdo nepřeje, bude každý stát na pozici své vlastní armády, na pozici obrany své vlastní země. Taková je realita a takové je i specifické dilema vojenských sociologů, které sice nemusí ovlivňovat vědeckou spolupráci a výměnu některých informací, ale které silně ovlivňuje samu podstatu a společenskou funkci naší vědy.“ (3) Třídní politická podstata společenského postavení a poslání marxisticko-leninských a buržoazních sociologů armády je výrazně antagonistická, což se promítá v celé řadě dalších souvislostí.

Přístup autora k charakteristice a kritice soudobé buržoazní sociologie armády lze z teoretického a metodologického hlediska hodnotit jako přínosný a podnětný, a to i pro jiné práce tohoto druhu. Zvláště přesvědčivé se to projevuje tam, kde autor přechází od popisu ke konkrétní a faktické diskusi s buržoazními vojenskociologickými teoriemi a názory.

Rovněž je potřebné ocenit snahu o dodržení zásady, že kritika různých nepřátelských koncepcí má být organickou součástí pozitivního, tvořivého rozvíjení marxismu-leninismu. Na řadě míst své knihy otevřel autor prostor pro hlubší analýzu a rozpracování zásadních vojenskociologických problémů spadajících do oblasti marxistické sociologie armády.

Ideově politický přínos knihy J. Hraběte *Antikomunismus a soudobá buržoazní sociologie armády* je zejména v současné mezinárodně politické situaci velmi aktuální. Proto by se tato kniha měla stát nedílnou součástí knižního fondu společenskovědních pracovníků, jakož i podnětným studijním pramenem pro příslušníky armády i širší veřejnost.

Antonín Stojan

Významná práce o technologii a efektivnosti sociálního řízení

Marko Markov: *Technologie i efektivnost sociálního upravení* (Technologie a efektivnost sociálního řízení)

Moskva, Progress 1982, 245 s.

Profesor Marko Markov je bulharským vědcem, mezinárodně proslulým svými pracemi z oblasti plánovitého řízení sociálních procesů. Jeho poslední publikace, vydaná v SSSR a věnovaná technologii a efektivnosti sociálního řízení, je podrobným rozpra-

(3) Hrabě, J.: *Poznámky z Varny (Sociologie vojenství na 7. světovém sociologickém kongresu)*. Bratislava, Vojenskopolitická fakulta VAAZ 1971, s. 138–139.

čováním jedné z nejdůležitějších oblastí teorie sociálního řízení, kterou Marko Markov nastínil ve své minulé práci.(1)

Již v tomto svém fundamentálním díle popsal a analyzoval abstraktní model řídicího cyklu a nastínil technologickou přípravu řídicího rozhodnutí a organizaci jeho realizace. Zároveň definoval technologii řízení jako proces reglementace a popisu závazných operací řízení.(2)

V recenzované knize si profesor Markov postavil cíl, jak „prostřednictvím technologie je možné učinit proces řízení racionálnější, ekonomičtější a efektivnější“ (s. 21). Dílo rozčlenil do úvodu a 5 hlav.

Východiskem jeho práce jsou usnesení XI. sjezdu BKS, který vytyčil strategický program rozvoje efektivnosti a vysoké kvality výroby. Autor se opírá o slova T. Živkova: „Období po XI. sjezdu strany... se stalo obdobím formování systému metod, prostředků a mechanismů řízení, které plně odpovídají boji za vysokou efektivnost a vysokou kvalitu.“(3)

Úvodem M. Markov konstatuje, že zdokonalení systému řízení jeho technologizací je jednou z podstatných podmínek aktivizace sociálních činností a zvýšení efektivnosti společenské výroby.

V *prvé hlavě*, nazvané *O podstatě a roli řídicích technologií*, přináší stručnou genezi problému od starořecké filozofie po současnost a charakterizuje historické proměny pojetí technologie v aspektu výrobním, sociálním a řídicím.

Technologie definuje jako „způsob realizace konkrétního složitého procesu cestou jeho rozčlenění na systém následných, vzájemně spjatých procedur a operací, které se vyplňují více či méně jednoznačně s cílem dosažení vysoké efektivnosti“ (s. 48). V současných společenských podmínkách nabývá technologie výrazně sociálního obsahu a stává se nezbytným metodologickým nástrojem systému sociálního řízení.

Technologie sociálního řízení představuje „odraz a uspořádání činnosti lidí“, který je „konkretizací a realizací teorie ve formě vhodné pro praktické využití“. Zároveň „proces rozpracování a zavádění sociální technologie otevírá principiálně nové možnosti před společenskými vědami“ (s. 66). Profesor Markov zde odhaluje a analyzuje vzájemnou *dialektickou vazbu mezi teorií a praxí*, v níž se postupně formuje tzv. „globální technologie“ v podobě modelu řídicího cyklu o třech procedurách: formování cíle, přijetí rozhodnutí, organizace sociální činnosti, analýza výsledku i první formulace nového cíle (s. 76–77).

Autorem předložená metodologie trpí dvěma nedostatky: nepřesným rozlišením technologie jako vědy a jako způsobu činnosti a určitou odtržeností od tradiční ekonomické teorie inovací, která zformovala inovační cyklus věda-technika (a technologie)-výroba-užití. Analogicky i v sociálních činnostech je řídicí cyklus završen realizací a rozhodovací proces se rozpadá v řadu následných rozhodnutí v každé fázi řídicího cyklu.

Základem všech rozhodnutí je proudění a zpracování informací, které je, jak autor správně konstatuje, „základem a nezbytným předpokladem všech procedur a operací globální technologie řízení“ (s. 77).

V *hlavě 2 a 3* jsou rozebírány jednotlivé fáze cyklu globální technologie, jejímž základem jsou základní druhy řídicí technologie: plánování, strategických rozhodnutí, kontroly a sociální činnosti, přičemž každá z nich má svůj vlastní technologický cyklus. V technologii plánování jsou zdůrazněny hlavní atributy a procedury socialistického plánu a jeho vazby na systém programů a dlouhodobé smlouvy mezi členy RVHP.

Technologický model přijetí *strategického rozhodnutí* autor člení do 4 následných procedur: vypracování strategie na základě cílové analýzy společenského systému, identifikace a analýza strategických problémů, výběr strategického rozhodnutí, příprava jeho splnění.

V soulase s obecným strategickým zaměřením je nutno orientovat *kontrolní činnost*, jejíž význam, pravidla i operace autor podrobně rozebírá nejen z hledisek teorie, ale i praxe jednotného systému státní a lidové kontroly BLR a shrnuje do modelové podoby.

Analýzu druhů řídicí technologie Markov završuje *modelem sociální činnosti* se 4 operacemi: vznik a formování motivací, transformace vzniklé sociální potřeby v systém cílů a motivů, vytváření předpokladů efektivní sociální činnosti, realizace této činnosti, globální analýza sociální přeměny a příprava další sociální činnosti. Pro

(1) Viz Markov, M.: *Teorija socialnogo upravlenija*. Moskva, Progress 1978.

(2) Viz cit. dílo s. 229–250.

(3) Živkov, T.: *Agrarnata politika na partijata-krovno delo na celija narod*. Sofija 1979, s. 7–8.

rozbor jednotlivých operací sociální činnosti je oproti modelu řízení charakteristická vyšší abstrakce, neboť technologie řízení je jen jedním ze zvláštních dílčích projevů technologie sociální činnosti. „Technologie sociální činnosti odhaluje logiku společenského života a zároveň ukazuje cestu, jak učinit život bohatším a plodnějším.“ (s. 125)

Hlava 3 je věnována *projektování a zavádění řídicích technologií*, přičemž se zdůrazňují 3 základní principy: technologická jednota řídicího procesu, jednota techniky a technologie, organizace a technologie.

Autor, který je představitelem širokého pojetí sociálního řízení, zahrnujícího všechny stránky společenské existence, zdůrazňuje jednotu řízení, technologie a organizace, odpovídající „integrálnímu charakteru sociálního řízení“ (s. 134). Tento obecný soud demonstrovuje popisem pronikání nejmodernější výpočetní techniky do všech operací globální technologie řízení a uzavírá, že počítače „vnikají v podstatu řízení, stávají se rozhodujícím faktorem optimalizace řídicího rozhodování a jeho vlivu“ (s. 156). Na tomto základě Marko Markov zdůrazňuje hlavní elementy informační základny sociálního projektování: modelování sociálních struktur a využití výpočetní techniky. Projektování řídicích technologií je založeno na principu hierarchičnosti a vnitřní homogenitě každého článku projektovaných struktur. Porušování principů integrity a hierarchičnosti vede k byrokratickým deformacím, proti nimž „makrostrukturu řízení je nutno doplnit racionální mikrostrukturou a vymezit status jejich vzájemných vazeb v organizacích a jejich částech“ (s. 159). Je třeba dodat, že v podstatě se tu jedná o dodržování principů demokratického centralismu, jehož porušování vede k tendencím centralismu byrokratického jako socialismu zcela cizího principu řízení.

Čtvrtou hlavu autor nazval *Technologie a subjekt řízení*. Vychází zde ze svérázného dialektického rozporu mezi těmito dvěma faktory. „Ve vztahu k subjektu řízení se technologie projevuje především ve svém reglementujícím aspektu. V tom případě její procedury a operace mají charakter zafixovaných nebo státněprávními orgány odsouhlasených pravidel jednání.“ (s. 166) Avšak vlastní řídicí činnost je ve své podstatě činností tvůrčí, vyžadující vysoký stupeň uvědomělosti, vzdělanosti a kultury všech pracujících. Se změnou objektivních podmínek je třeba cílevědomě a plánovitě zdokonalovat sociální technologii, což není myslitelné bez široké tvůrčí iniciativy pracujících. Marko Markov uzavírá své úvahy o technologii rozbořem faktorů kategorie „organizační kultura“: Vysoké vzdělání, kvalifikace a profesionalismus, znalost vědeckých principů řízení i praktické zkušenosti, schopnost synchronizovat různé druhy sociální činnosti, společenská a osobní disciplína a ostatní faktory organizační kultury jsou v souhrnu „výrazem bohaté duchovnosti, humanismu a socialistického stylu činnosti“ (s. 202).

Hlava pátá je věnována *problematicke efektivnosti sociálního řízení*. Autor, opíraje se o sovětské publikace, zastává hledisko sociálně ekonomické efektivnosti: „Čisté ekonomická kritéria se převrací v sociální; proplétajíce se navzájem, vytvářejí jediný systém kritérií a ukazatelů efektivnosti společenské výroby.“ (s. 211) Bohužel ani v části *Ekonomická efektivnost a sociální řízení* není jasně vymezen rozdíl mezi efektivností ekonomickou a sociální. Autor používá pojmu „ekonomický potenciál“ a opomíjí roli dalších společenských potenciálů (technického, energetického, surovinového, kádrového, intelektuálního, ekologického etc.), jejichž míra reprodukce a využití mají vliv na sociální efektivnost.

Název celé knihy vzbuzuje u čtenáře očekávání, že v ní najde konkretizaci velké řady ve světové literatuře obsažených metodologických námětů na konkrétní zjišťování a měření sociální efektivnosti. Místo toho přináší autor řadu abstraktních úvah o cílových funkcích socialismu, sociální aktivitě, ideologických procesech etc. a problém technologie měření sociální efektivnosti jak společenského rozvoje, tak sociálního řízení samého fakticky obchází.

V závěru knihy prof. Marko Markov vydává výzvu věd: „Věda musí splnit sociální objednávku, překonat zaostávání v rozpracování a praktickém zavádění řídicích technologií na všech úrovních řízení.“ Recenzovaná kniha v mnohém ohledu k tomuto úkolu přispívá. I přes uvedené kritické připomínky jde o původní, v literatuře ojedinelé, vysoce aktuální a inspirativní dílo, opírající se o teoretické výsledky i praktické zkušenosti dosažené jak v BLR, tak v Sovětském svazu. Kniha obrazy vysokou teoretickou fundovanost a praktickou zkušenost autora ve vytváření koncepce a realizaci plánovitě řízení společenských procesů v BLR. Obsahuje velkou řadu svěžích postřehů a nových námětů pro zdokonalení řídicích systémů, je mimořádně informacně bohatá a mnohostranná. Proto bude jistě přijata s pozorností i československou společenskovědní frontou.

František Kutta

Analýza společenského vědomí v USA

J. A. Zamoškin: Osobnost v USA

Bratislava, Pravda 1983, 272 s.

„V USA probíhá ostrý boj různých tříd, sociálně politických skupin a sil. Nastávají podstatné změny ve výrobních silách, sociální struktuře a formách organizace společnosti, v pracovních podmínkách a každodenním životě. Mění se postavení USA v systému mezinárodních vztahů i vzájemný poměr sil na světové scéně. Zároveň však ve Spojených státech ve vědomí lidí pevně zapustily kořeny zvyky a tradice vytvořené v předcházejících obdobích vývoje země“.

Úvodní slova sovětského vědce prof. J. A. Zamoškina, DrSc., z jeho knihy *Osobnost v USA (Ličnost v sovremennoj Amerike)*. Moskva, Mysl' 1980), kterou ve slovenském překladu vydala Pravda, potvrzují mimořádnou naléhavost a aktuálnost obsahu publikace. Zamoškin ve své analýze typizuje základní, určující sociálně politické vlivy a tendence, které utvářejí politickou a ideologickou orientaci osobnosti v nejvyspělejší kapitalistické zemi světa, v USA. Jeho konkrétně historický přístup dovoluje vysledovat genezi utváření základních hodnotových orientací jednotlivce, proces přetavování ideologie a politiky ve vědomí jednotlivce, a tudíž i základní zdroje jeho sociálního chování.

Zevrubnost Zamoškinova přístupu umožňuje, aby si všímavý čtenář vytvořil odpovídající paralely pro ostatní vyspělé kapitalistické země, aby našel základní hodnotové opory soudobého ideologického vlivu kapitalistických států na země světové socialistické soustavy a odvodil potřebná východiska pro ofenzivní boj s těmito ideologiemi.

Toto dílo je pokusem o analýzu složitých a protikladných procesů, k nimž dochází ve vědomí mas, v osobnosti řadového Američana pod vlivem událostí a procesů charakterizujících sociální a politický život společnosti. „Naše analýza je současně i analýzou sociálně psychologickou a sociologickou, protože sleduje osobnost jako dynamický systém v jeho živém, organickém vztahu ke společenskému systému, ke společnosti jako celku zkoumanému ve své dynamice. Je to tedy do určité míry i historický výzkum odhalující typy osobnosti, které vznikaly v dějinách země. Pro pochopení dialektiky evoluce hodnotových a politických orientací lidí v současných Spojených státech je nevyhnutelná analýza historických osudů osobnosti i společnosti jako celku.“ konstatuje Zamoškin.

První část knihy, *Osudy individualismu a hodnotové orientace osobnosti v USA*, se soustřeďuje zejména na vysledování historických tendencí v utváření osobnosti občana v USA.

Vychází ze snahy určit hlavní typ převládající hodnotové orientace. Za jádro orientace osobnosti pokládá Zamoškin, ve shodě s názory amerických sociologů, specifickou představu o životním úspěchu člověka a s ním spojená očekávání a sny, které jsou natolik běžné, zapustily tak hluboké historické kořeny, že dostaly název „americký sen“. Jeho podstatou je určitý model životního úspěchu, který se vytvořil v rámci individualistické ideologie, která je organickou součástí vývoje amerického kapitalismu. Jde o orientaci na uskutečnění individualistického, soukromého zájmu. Za hlavní a určující prvek je pokládán jednatel.

Individualismus sehrál svou objektivně progresivní sociální funkci při vzniku kapitalistické společensko-ekonomické formace. Umožňoval osvobodit osobnost z vazeb feudální závislosti. Americký výklad individualismu vychází pak ve své ideové politické rovině z názoru, že jednotlivci a nikoli společenské třídy jsou prvky, které spolu v životě soupeří, bojují. Základní hodnotou, o níž se opírá celý aparát ideologického zpracování společenského vědomí a chování člověka, je hodnota úspěchu, který je spojen především s majetkem a penězi. R. Merton tento stav charakterizuje slovy: „Koncepte úspěchu, chápáná jako získávání peněz a pokládáná za cíl, je zakotvena v americké kultuře.“ C. W. Mills konstatoval, že „peníze jsou jediným nesporným měřítkem úspěchu v životě a úspěch se v Americe dodnes pokládá za nejvyšší hodnotu“.

S peněží se spojují pojmy, jako nezávislost, svrchovanost osobnosti; zájmy estatních lidí jsou nepřátelské, proto jsou pro člověka charakteristické rysy jako agresivita, připravenost k útoku. Základním rysem individualistického modelu úspěchu je jasné rozlišení vítěze a poraženého, prezentace myšlenky „stejných možností“ pro všechny, s níž organicky souvisejí další pseudohodnoty — „svoboda konkurence, možnost pro všechny Američany účastnit se boje o úspěch“ atd. Široce se popularizuje idea, že zdrojem třídních výsad majetných jsou jejich schopnosti, úsilí, snahy, odříkání apod. Sociálně třídní struktura společnosti tedy vzniká jako výsle-

dek pracovitosti určité skupiny lidí a lenosti, neschopnosti ostatních. Americký příběh o „úspěchu“ se stal nedílnou součástí obsahu prostředků masové informace, organickou součástí kultury.

Individualistická orientace tehdy pronikla ve značné míře i do proletářského prostředí: dělnické třídy chyběla tradice třídního boje, nebyla organizovaná jako v nejvyspělejších kapitalistických zemích Evropy, podléhala tlaku mohutného ideologického aparátu, žila na relativně vysoké úrovni materiálního zajištění atd. Rozvoj imperialismu koncem devatenáctého a počátkem dvacátého století však začíná tyto podmínky měnit: Moccoby uvádí, že sociální struktura americké společnosti se velice dynamicky mění — začátkem devatenáctého století bylo nezávislými podnikateli 80 „o Američanů, v r. 1950 jen 18 „o, o deset let později již 14 „o a roku 1970 pouze 9 „o. D. Bell konstatoval, že v polovině sedmdesátých let představuje 85 „o pracovních Američanů námezdní sílu. Stát se výrazně byrokratizuje, jeho ekonomika se militarizuje, monopolizace zasahuje všechny sféry života země, vztahy mezi lidmi se formalizují.

Individualismus je v krizi, kterou osobnost vnímá jako krizi vlastních hodnot, životních cílů a nadějí. Lidé, kteří ve svém vlastním životě nemohou realizovat ideové hodnoty „amerického snu“, získávají pocit méněcennosti, neschopnosti, narůstají sociálně patologické jevy. Jde o výsledek konfliktu očekávání a skutečnosti. Ten, kdo neuspívá v nemilosrdném konkurenčním boji o úspěch, je objektem pohrdání. „Kryší závody“, tedy závody v boji o symboly úspěchu, oceňují jen vítěze. Ztotožňování úspěchu se štěstím a neúspěchu se zlem přirozeně vede k závěru, že není ani tak důležité, jakými prostředky je úspěch dosažen. Chování člověka tedy přesně nerozlišuje dobro a zlo, protože i normy chování jsou přizpůsobeny konkrétní potřebě dosažení úspěchu.

Tradiční individualistická orientace osobnosti se musí přizpůsobovat formám byrokratické organizace státně monopolistického kapitalismu. Výsledkem je kariérismus, chápaný jako individualismus specifického ražení. Byrokratická organizace se konstituje jako autoritativně hierarchický systém meziosobnostních vztahů, tedy vztahů lidí zastávajících různé pozice a funkce. Zamoškin podrobně analyzuje kariérismus, upozorňuje na jeho sociologické a sociálně psychologické charakteristiky. Západní sociologická literatura zde pracuje s termíny typologizace kariéristického člověka (voják v džungli, člověk—hrač, člověk společnosti). Zamoškin potvrzuje, že jediněc je v průsečíku dvou základních snah: jedna ho stimuluje k získání hodnot tradiční individualistické orientace, druhá ho vede k podřízení svých zájmů zájmům té organizace, v níž pracuje. Kariérista je tedy individualista nucený realizovat své osobní zájmy v rámci „byrokratické kolektivnosti“. Proto, aby byl zajištěn bezproblémový chod organizace, je byrokratická mašinerie nucena realizovat nejrůznější formy kontroly loyálnosti svých zaměstnanců. Ti trpí nedostatkem ideálů a životních cílů, konformismem chování, standardizací svých reakcí (připomeňme Riesmanův *Osamělý dav* a zevně řízenou osobnost).

Krise osobnosti, vyvolaná soustředěným komplexním tlakem okolí a vědomím vlastní nemohoucnosti, se trvale prohlubuje. Životní projevy osobnosti kolísají od snah vymáhat se z mechanismu byrokratické organizace života a prosadit vědomí vlastní hodnoty ke snahám o naprostou přizpůsobivost. Tato ostrá polarizace nevede ke skutečně vědeckému uchopení sociálně třídní problematiky, k její analýze a vyvození odpovídajících závěrů. Zamoškin zdůrazňuje, že „svoboda, svrchovanost, individuálnost se ve vědomí osobnosti začínají asociovat s činností, která ztělesňuje jen její vnitřní živelné a spontánné emocionální impulsy, „osvobozené“ od vlivu racionálnosti v jakýchkoli formách. Objevuje se zde dichotomie „společenského a soukromého života“.

Zamoškin cituje některé výzkumy hodnotových orientací amerických občanů a dokládá, že v určitých sociálních vrstvách nastává dlíší odklon od ideálů amerického snu — od vidiny majetku, peněz. Tyto jevy souvisejí s rozpadem tradičního modelu úspěchu a hodnot, které ho tvoří. Zmenšuje se vliv vyhraněné pragmatické orientace života a začínají se objevovat požadavky seberealizace jedince, včetně boje za spoluúčast na rozhodování o podmínkách a obsahu práce.

Druhá část knihy soustřeďuje pozornost na *vztahy osobnosti a politiky, na mechanismy formování a dynamiku politických orientací osobnosti v USA*. Pro období předmonopolistického kapitalismu byl politický liberalismus spolu s tradičním individualismem nejtypičtějším prvkem společenského vědomí. Klíčovou otázkou pro konzervativce byla otázka udržení a rozšíření soukromého vlastnictví, včetně hierarchie pozic, které se dědily. Proces rozvoje státně monopolistického kapitalismu v USA byl také procesem rozvoje a krize tradičních politických orientací osobnosti. Nový kurs F. Roosevelta přinesl nový typ politické orientace — novolibera-

lismus, který chtěl dát do souladu podmínky státní monopolistického státu a sociální konflikty s tradičním individualismem a liberalismem. „Liberální establishment“, který zde vzniká, chce zachovat stávající sociálně třídní diferenciaci chudých a bohatých: Stoupenci novoliberalismu prezentují vědeckotechnický rozvoj jako hlavní podmínku a prostředek k vyřešení základních, nejpálčivějších sociálních problémů země. Tento technologický fetišismus je samozřejmě falešným prvkem v řešení sociálně třídních konfliktů, i když v průběhu padesátých a šedesátých let se tyto orientace prezentují zejména v optimistických představách o budoucím rozvoji vědy a techniky, o jejich rozhodující roli v rozvoji společnosti a její harmonizaci. Ideologické zdůvodnění masové výroby a masové spotřeby vedly podle C. W. Millse k tomu, že hlavními životními cíli Američanů se stávaly ideály volného času a spotřeby. Zamoškin se věnuje rozboru spotřebitelské ideologie a podtrhuje zejména její manipulativní politickou funkci — podrženosť vůli vládnoucí třídy. S prohlubujícími se protiklady dochází k odklonu části vládnoucí třídy od hesel novoliberalismu a k příklonu k heslům pořádku a zákona. Hospodářská krize, její dlouhodobý charakter, změny v zahraničně politickém vývoji, v uspořádání světa, jednoznačně vedou ke vzniku takové politické orientace, která usiluje o uchování dosažených mocenských pozic — ke vzniku konzervativismu nového typu. Je pro něj typický militantní antikomunismus a antisovětlismus, vytváření ideologických mýtů a stereotypů, v nichž hlavní roli hraje „komunistické nebezpečí, jež hrozí smést tradiční kulturu USA“.

Vznikají teorie konvergence, deideologizace, postindustriální společnosti, představy o erozi socialismu atd. USA prožívají krizi nejen ekonomickou, ale i hodnotovou: po vlně maccartismu se na scéně objevuje znovuoživený rasismus, dochází k eskalaci studené války, USA se stávají iniciátory či účastníky nejkrvavějších lokálních válek, které vyústily ve válku ve Vietnamu. Reakci je vznik levicově radikálních tendencí, reagujících na tyto hluboké transformace společnosti kritikou daného stavu a požadujícími změny ve vnitropolitické i zahraničně politické orientaci země. Zamoškin dochází k závěru, že levicová radikálové „viděli svoji úlohu v obnovení všech prvků tvořících vnitřní strukturu osobnosti. Chtěli, aby se na všech úrovních duchovního a psychického života osobnosti uskutečňovala principiální změna, především na úrovni citů“. Levicový radikalismus je odmítnutím základních variant buržoazního individualismu, i když v podstatě zůstává individualistickou orientací. Zamítáním úlohy společenské organizace života (jako projevu byrokracie) se přiklání k prvkům anarchismu, absolutní kritikou techniky se staví na pozici antitechnicismu; ostře vystupuje proti spotřebitelské ideologii, aniž však dokáže odlišit potřeby umělé vytvářené pomocí reklamy od přirozených potřeb. Cílem kritiky není nerovnost ve spotřebě vyplývající z třídní diferenciace společnosti, ale předměty této spotřeby. Levicová radikálové se nedokázali spojit s proletariátem a spolu s ním usilovat o revoluční změnu společnosti. Spoléhali na krize ve společnosti, které automaticky vyvolají revoluční změnu. Prohlubování ekonomické krize v sedmdesátých letech zdiskreditovalo heslo „čím hůř, tím lépe“, protože řada Američanů pocítovala tíživé důsledky nikoli nadměrné spotřeby, ale nedostatečné spotřeby. Počátkem sedmdesátých let začala vzrůstat nedůvěra k levicovému radikalismu, která pramenila i z nesouhlasu s extrémistickými proudy uvnitř hnutí (narkomanie, hypertrofie sexuality apod.).

Sociologická literatura uvádí, že s poklesem pozice levicového radikalismu v politickém životě země začínají růst nálady nespokojenosti a kriticismu, které však nejsou soustředěny pouze do určitých intelektuálních vrstev, ale začínají se stávat vlastními řadovými Američanům. Zamoškin upozorňuje na některé konkrétní výsledky sociologických výzkumů veřejného mínění, které jednoznačně potvrzují masovou nespokojenost s určitými společenskými jevy, zaznamenávají růst nedůvěry k vládnoucí třídě, ke státním institucím. Objevují se názory, že oficiální osobnosti se nezajímají o problémy řadových občanů (politické odcizení). Zamoškin cituje L. Chenowethe zdůrazňujícího rostoucí frustraci: „Věříme, že jednotlivec má důležitý význam, ale cítíme, že jsme bezvýznamní. Předpokládáme, že jednotlivec může kontrolovat život v demokratické společnosti, ale cítíme se bezmocni ovlivňovat politické a ekonomické instituce.“

Psychologie blahobytu, typická pro šedesátá léta, dostává koncem sedmdesátých let hlubokou trhlinu. Veřejnost dochází k závěru, že stát je sociálně nespravedlivý, rostou postoje nespokojenosti, odcizenosti. Chybí důvěra k vládnoucí vrstvě stejně jako důvěra k politice, k lidem v okolí. Nespokojenost se pojí se strachem z budoucnosti. Přitom kritické výhrady nejsou adresovány vládnoucím institucím, ale jejich představitelům. Výzkumy zjišťují rozpory mezi hodnocením vlastního postavení a celkové situace v zemi. Jak dovozují samí američtí sociologové (např. J.

Gallup), tento rozdíl je způsoben neochotou přiznávat nemohoucnost při řešení vlastních problémů. Roztrpčení a nespokojenost konstatují i ti, jejichž ekonomická situace zatím zůstává zachována. V letech 1975–1976 se v americkém životě opět objevují silící projevy pravicové a konzervativní politiky. Zejména 200. výročí vzniku USA probíhá v duchu intenzivní rehabilitace všech tradičních amerických konzervativních hodnot, ideálů a směřování lidského vědomí a chování. Oficiální ideologie vyzývá řadové Američany ke skromnosti, ke zmírnění spotřeby, ke zřeknutí se nároků na lepší život; zároveň volá po zintenzivnění role takových institucí jako je FBI, CIA a Pentagon. Do popředí opět vystupují hesla o obnovení práv „individuální osobnosti“, o obnově „tradiční demokracie“, „lidských práv“. Zesilují tendence strachu z jaderné války, které oficiální propaganda usilovně podporuje. To vše má za následek, že dochází k opětovnému politickému odcizení veřejnosti, projevují se opět rasistické nálady atd. I když konzervativní síly aktivizují svou činnost, přesto se v USA pozvolna rozvíjí vědomí nezbytnosti skutečné demokratizace. Rostou například protimonopolistické nálady, objevují se požadavky znovurozdělení společenského bohatství, je kritizováno spojenectví vlády s bohatými Američany, růst bohatství bohatých a další pauperizace chudých. Víra v americkou výjimečnost stále slábne, což na jedné straně vede k chápání problémů jiných států a národů, na druhé straně se objevuje živná půda pro šovinistickou propagandu, pro živení nálad o komunistickém nebezpečí, o nezbytnosti zbrojení a vytvoření „silných USA“. Zároveň ovšem probíhá polarizace těchto názorů ve smyslu realistického přístupu k některým problémům a k pochopení nezbytnosti politického jednání ve vztazích mezi státy.

Po kolektivní práci *Krise buržoazního vědomí jako součást všeobecné krize kapitalismu* (Praha, Academia 1982) tak dostává naše společenskovědní fronta druhou knihu, která je cenným zdrojem poznání soudobé teorie a praxe utváření vědomí v buržoazních státech. Za výtečné považují, že zároveň tak získáváme i zdroj informací, které nám mohou pomoci při aktivním vytváření bariéry proti pronikání buržoazní ideologie do našeho sociálního prostředí a slouží i při úvahách o zaměření naší ideologické práce ve vztahu k zahraničí.

Zamoškinova kniha je svou strukturou, systémem výkladu, systematickou prací s původní literaturou a odkazováním na sociologické studie a výzkumy, svou snahou o komplexní přístup kvalitní pomůckou jak pro oblast poznávání společenského vědomí, tak i pro pracovníky ideologické fronty.

Dušan Pavlů

A. S. C. Ehrenberg: Analiz i interpretacija statističeskich dannyh (Analýza a interpretace statistických dat)

Moskva, Finansy i statistika 1981, 406 s.

Kniha A. Ehrenberga vyšla původně pod názvem *Data Reduction* (Redukce dat) v nakladatelství Wiley & Sons, London, 1975. Ruský překlad je zařazen jako 25. titul v ediční řadě *Knihovna zahraničních knih pro ekonomy a statistiky*, která existuje již od roku 1968 a v níž najdeme mnoho prací zásadní důležitosti pro praktické aplikace statistiky ve společenských vědách.

Redaktor překladu A. A. Ryvkin (jeden z šesti členů redakční rady edice) napsal ke knize obsáhlou předmluvu, která je průvodcem textu a zároveň odborně profesionální recenzí. Jeho předmluva vyzdvihuje to, co je v knize cenné (a tudíž zřejmě vedlo k rozhodnutí o překladu) a zároveň upozorňuje, nač je třeba dát pozor, kde se autorovy názory nedají beze zbytku přijímat.

V tomto příspěvku je kniha uvedena v kontextu vývoje statistické pedagogiky pro společenskovědní obory a je tu ukázáno na možnou roli v obohacování našeho výukového procesu. V posledních deseti letech vyšly ve světě desítky knih, jejichž cílem bylo přiblížit statistiku výzkumníkům různých oborů. Lze je zařadit zhruba do tří vývojových vln. V první etapě šlo především o knížky, které se snažily přiblížovat teorii matematické statistiky nestatistikům. V další etapě šlo o přechod k vysvětlování pojmů bez matematického aparátu, k praktickým modelům statistické teorie, přičemž diskuse abstraktních teoretických pojmů (včetně důkazového procesu) poněkud ustoupila do pozadí. V sedmdesátých letech přichází nová vlna učebnic, které se začínají soustřeďovat na analýzu dat, a to především na explorační postupy, a veškerou diskusi pojmů podřizují metodice analýzy, kterou vyvíjejí víceméně důsledně z konkrétních datových souborů. K tomuto poslednímu typu patří i recenzovaná kniha. Vývoj odpo-

vídá vývoji statistiky samotné a centru zájmu statistiků v různých obdobích vývoje: budování matematických základů statistiky, diskuse a rozvoj základních pojmů zapojení statistiky do poznávacího procesu, snaha o vytváření praktických postupů a metodik obzvláště pro společenskovědní disciplíny a pod tlakem jejich nejvládnějších potřeb.

Charakteristika: Kniha je učebnicí, která provází čtenáře (zcela nepoučeného o statistice) určitým zvoleným výsekem statistické metodologie. Jejím cílem je poskytnout nejzákladnější pohled na data, projít s čtenářem jednoduché ale praktické úkoly analýzy a tak u něj vypěstovat cit pro data a práci s nimi a ukázat jednoduché možnosti, jak s daty zacházet a jak z nich získat informaci. Způsob výkladu je založen na rozboru několika případů, z nichž jsou vyjmuty pojmy a metody. Příklady tak nemají ilustrační roli, ale jsou základem textu, z nich se odvíjí argumentace i metodika. Postup navádí čtenáře k porozumění pojmů, k osvojení si metodik i ke schopnosti interpretovat výsledky nenásilně a bezpečně.

Kniha nemá běžnou strukturu určenou klasickým statistickým obsahem, z běžných metod se čtenář dozví relativně málo, jde o analytický přístup, který si autor vytvořil v průběhu praktické aplikace, který nabízí k širšímu využití a v němž nalezneme celou řadu našemu čtenáři neběžných informací.

Jednotlivé kapitoly obsahují vždy nejzákladnější body zvoleného tématu, různé doplňky jsou zařazeny ve formě otázek a odpovědí ve cvičeních. Každá kapitola končí shrnutím, v němž autor v několika větách soustřeďuje nejdůležitější definice, postupy a praktické rady. Způsob výkladu vycházející z praktického datového materiálu má značné výhody v postupnosti jednotlivých kroků a v návaznosti při budování pojmového aparátu, jenž je tak dobře motivován a logicky včleňován do potřeb analytické práce. Na druhé straně však s sebou nese i nedostatky: vede k jednostrannému zobecňování a úzkému pohledu na problematiku analýzy dat, rámcovému relativně velmi nízkým počtem různých datových situací. Kniha názorně ilustruje oba aspekty přístupu – čtenář projde celou látkou velmi nenásilně a bez obtíží, ale kdekoli autor provádí zobecnění metodologického charakteru, chybí širší spektrum datových problémů a tak i rozsáhlejší základna pro obecný pojem a postup abstrakce.

Obsah: Autor úvodního kursu je vždy postaven před úkol vybrat pro výuku vhodnou část z nepřehledné široké palety postupů, technik, modelů statistické metodologie. Tento výběr je do značné míry vždy subjektivní a je veden zkušenostmi autora v oblasti, v níž sám pracuje. Jeho objektivizace je velmi obtížná, neboť zdaleka ještě nejsou (ve statistice samé ani v metodologiích aplikačních věd) vyvinuta kritéria výběru, preferencí, hodnocení vhodnosti ap. I tento fakt vede k velké rozmanitosti jednotlivých učebnic, což na jedné straně poskytuje uživatelům široký výběr, ale brzdí sjednocování metodiky a tím mnohdy i snižuje komparabilitu, dorozumění a někdy i porozumění publikacím. V dané knize vychází A. Ehrenberg z celé řady příkladů z výzkumu trhu a chování kupujících, na němž se sám podílil, a proto obsah i výběr metodiky je touto orientací silně poznamenán.

Kniha se člení na pět částí, jež jsou rozděleny ve dvacet kapitolách.

1. část, *Zpracování dat* (kap. 1. Průměry a uspořádání dat 2. Využití předchozí zkušenosti 3. Tabulky a grafy 4. S čím porovnávat), uvádí do procesu vytváření tabulek a grafů pro různé účely a ukazuje, jak z uspořádání údajů plynou rychlé závěry. Autor začíná tím, že nejprve analyzuje nepojmenovaná data, u nichž určí pouze situační aspekty (roky, období) a tím provede diskusi číselné statistické struktury a ukáže, že v této struktuře je informace, již lze zobecnit dříve, než je znám obsah. Tím ukazuje na důležitost odhalení číselné struktury a relací mezi údaji, jejichž interpretaci provádíme však pouze ve spojitosti s obsahem dat. Tak je čtenář naveden na metodu při rozboru nové datové informace, při němž první pohled na data abstrahuje od názvů proměnných a má za cíl najít nejvhodnější uspořádání dat, které odpovídá časovým relacím. Tento postup je nepřipustný pro konfirmační strategii, ale je výhodný pro exploraci a pro první seznámení se s daty, urychluje práci při odhalování nových analytických struktur a uspořádávání tabulek. Studium takové číselné řady je vedeno velmi názorně.

Jako ukázka praktičnosti knihy slouží resumé k 1. kap., v němž je uveden postup základního uspořádání údajů (průměrů) do přehledné tabulky: 1. snížit počet platných cifer, pokud je to možné, 2. data označit vhodnými mnemotechnickými zkratkami, 3. různé typy dat oddělit čarami, 4. využít průměrné hodnoty (i průměry průměrů), 5. porovnávané hodnoty umístit co nejbližší k sobě, 6. sloupce tabulky uspořádat tak, aby nepodstatné změny sousedily, 7. sloupce a řádky pokud možno reprezentovat graficky, 8. eliminovat všechny nepodstatné sloupce a řádky v tabulce, které nemají přímý informační význam, 9. vyloučit hodnoty, které se podstatně liší

od ostatních, 10. statisticky podchytil heterogenitu údajů v tabulce (odchylky od průměrů). Postup je ilustrován podrobně v textu kapitoly – zde však je v kostce návod na to, jak vhodně vytvářet tabulky průměrných hodnot jak pro interpretaci a zpracování, tak i pro publikaci.

Část II., *Vztahy, interpretované jako zákonitosti* (kap. 5. Popisné vztahy 6. Využití dříve zjištěných vztahů 7. Vyvození nového vztahu 8. Nelineární vztahy 9. Případ mnoha proměnných 10. Vznik teorie), se zabývá prokládáním křivek a funkcí charakterizujících vztah mezi daty a má netradiční charakter. Křivky nejsou určovány běžnou praxí metody nejmenších čtverců, ale metodou pokusů a omylů. To má, podle mého názoru, velmi důležitý pedagogický cíl – student (čtenář) v takovém procesu daleko lépe vnikne do podstaty dialogu, který vede výzkumník s daty. Autor provádí i metodologické zhodnocení svého postupu a argumentuje jeho výhody. Statistickou diskusí Ehrenbergova přístupu se zde zabývat nemusíme, neboť ji provedl A. A. Ryvkin v předmluvě, z níž je však vidět, jak stále ještě nedokonalá je metodika prokládání křivek. Ehrenbergův přístup má, podle mého názoru, především pedagogický význam ve výše zmíněném smyslu.

Část III., *Statistická variace* (kap. 11. Zobecňující ukazatele 12. Četnosti rozložení 13. Pravděpodobnostní modely 14. Korelace a regrese 15. Metody mnohorozměrné analýzy), zavádí základní míry a modely a ukazuje je v kontextu výzkumu. Není tu využíváno matematických formulací, vstup do statistiky (resp. do jejích běžných metod) je stručný, jednoduchý a je veden opět na příkladech z analytické praxe. V této části se ukazuje určitá konfliktnost mezi jednoduchostí a logikou vztahů mezi jednotlivými měrami: autor doporučuje používání průměrů (preferuje je před mediány) ale současně s tím i střední absolutní odchylku. To je možné, a dokonce i praktické, je však známo, že k průměru patří směrodatná odchylka a k medianu střední absolutní odchylka. Tím je za cenu snadnější „hry“ s daty, narušena zásada jednotnosti modelu pro systém měr.

Jako všude i v této části se projevuje Ehrenbergova pozice: statistika je pomocný aparát, pro závěry je podstatný rozbor zjištěné struktury a číselných výsledků. Tato část je velmi stručná a (obzvláště v metodice) spíše informativní.

Část IV., *Výběrové metody* (kap. 16. Procedura výběru 17. Výběrové rozložení 18. Statistické závěry) uvádí velmi stručně do problematiky výběrových dat, výběrových šetření a do problematiky testů statistických hypotéz.

Část V., *Empirické zobecnění* (kap. 19. Pozorování a experimenty 20. Popis a vysvětlení), má metodologické ambice, opouští pole statistických technik a snaží se diskutovat obecnější aspekty práce s daty: role experimentu při zobecňování, vztah teorie a empirie. Ne se všemi závěry autora bude náš čtenář souhlasit, neboť se zde projevuje vliv pozitivistických tradic západní vědy i určitá jednostrannost autorova zaměření.

Hodnocení knihy a její využitelnost: A. Ehrenberg jde ve své knize především za praktickým cílem analýzy dat, vyhledávání vlastností jejich struktury, praktických zobecnění a zákonitostí, které mohou být základem pro praktická opatření. Chce dovést čtenáře ke schopnosti v tomto smyslu s daty zacházet. Limity knihy jsou dány jednak jednostranností vyplývající z úzkého aplikačního pole, z něhož autor vychází, jednak Ehrenbergovými metodologickými a poznávacími hledisky.

Na jedné straně má většina textu významný pedagogický náboj, na druhé straně však je tu řada momentů, které vyznívají nepřesvědčivě. Například autor v podstatě zavrhuje metodu nejmenších čtverců v řešení lineárních modelů, ale jeho návrh není doprovázen přesvědčivým argumentem, že jeho vlastní alternativa práce s daty je univerzálně výhodnější a má méně metodologických nedostatků. Některá doporučení jsou sice praktická, ale z hlediska metodologického systematického zhodnocení snadno zpochybnitelná (viz např. poznámka k části III. výše). Autor vychází z ručního zpracování dat, nepředpokládá (kromě mnohorozměrných problémů) proces na počítači (kromě shrnujícího předpracování jehož provedení je už předpokládáno).

Je tu možno ocenit snahu o zapojení statistiky do všech kontextů poznávacího procesu i do širších souvislostí metodologie vědy. Vzhledem k úrovni výkladu a východiskům autora však nelze očekávat hluboký rozbor a je možno polemizovat jen v jednotlivých konkrétních případech. Na tento moment nutno upozornit proto, že kniha může sehrát značnou roli ve výuce, a to jako součást cvičení k úvodnímu kursu statistiky v prvním ročníku. Je velmi užitečné projít úlohy v textu v aktivní interakci se studenty a tak rozvíjet jejich cit pro data a schopnosti praktické analýzy. Je tu možno vytvářet z dat postupně platné modely, ověřovat je a rozvíjet byt elementární pohled na vztah teorie a empirie a interpretační závěry. Zároveň je možno vést ve cvičení polemickou diskusí o překonávání autorových názorů ve sféře metodologické a tak aktivně budovat dialekticko-materialistický marxistický pohled budoucích

sociologů. Takový proces předpokládá aktivitu učitele i studentů, překonávání tradičního empiristického pohledu a argumentaci daným datovým materiálem. To ovšem vyžaduje specifickou přípravu učitele a jeho hlubokou znalost metodologie i sociologické problematiky.

Kniha patří mezi ty učebnice, které uvádějí explorační přístupy v analýze dat, tj. postupy jež mají odpovědět na otázku: „Co vypovídají daná data o realitě?“ Není to jen výukový proces, v němž kniha může být prospěšná. Výzkumník zde najde postupy vhodné pro sekundární analýzu (práce s agregovanými daty v knize převládá) a zabývá-li se navíc výzkumem trhu a spotřebního chování, nalezne tu celou řadu zajímavých podnětů, které zkušený praktik, jako je Ehrenberg, vždy cestou příkladů poskytne. Zdroj poučení však tu nalezne i statistik. Kniha totiž nastavuje zrcadlo u nás tak zakořeněnému akademickému přístupu k datům, k rigoróznímu a často i nadřazenému pohledu na aplikace matematicko-statistických metod. Profesionální statistik v mnohém s autorem nebude souhlasit, ale bude se muset zamyslet nad zdrojem jeho skepse. Proč nedoporučuje regresní, faktorovou analýzu, korelace a podobné metody přesto, že je dnes tak široce a samozřejmě používáme? Proč hledá alternativy? Klasické matematicko-statistické modely ve valné většině nelze rigorózně ve společenských vědách asi vůbec aplikovat – jejich teoretické předpoklady nejsou zdaleka splněny a zdroje heterogenity v datech jsou natolik složité, že jsou ve veškeré své celistvosti nezachytitelné. Je známa celá řada protipříkladů ukazujících na mylné aplikace lineárních modelů a na nebezpečnost přijímání výsledků při nesplnění předpokladů. Přesto však tyto postupy dávají užitečné podklady pro závěry sociologické analýzy a interpretace. Soudobá statistika a metodologie se snaží vyvíjet modely, které by neměly tak striktní předpoklady a byly aplikovatelné na širší třídu situací a specifických podmínek společenskovedních dat. S tím se začíná objevovat i nový typ učebnic, které obsahují především explorační postupy, jako je multidimenzionální škálování, seskupovací analýza, robustní techniky, detekce interakcí atd. Statistik nemusí souhlasit se závěry A. Ehrenberga, ale pak je jeho úkolem vyvinout adekvátní alternativu.

Kniha je začínajícím statistikům užitečná i tím, že se tu seznámí s úkoly i postupy, které teoretická výuka neobsahuje; zkušený profesionál v analýze dat pak vždy rád prohlédne takovou publikaci, neboť v ní může nalézt zajímavou inspiraci.

Recenzovanou knihu je tedy možno (ve shodě s redaktorem překladu) doporučit nejširšímu okruhu zájemců, každý si z ní může odnést něco jiného. Je však nutno číst ji aktivně, v některých pasážích polemicky a jako podnět.

Jan Řehák

Mladá generace v programu Socialistické akademie ČSSR

Ke společenským organizacím, které se ve své činnosti orientují také na mládež a působí na ni z hlediska celospolečenských cílů, patří i Socialistická akademie ČSSR. Její členové i řídící pracovníci věnují svou pozornost této významné sociální skupině naší společnosti mnoho let, již od jejího založení. Rostoucí význam mladých lidí jako subjektu rozvoje celé společnosti, aktivního spolutvůrce rozvinutého socialismu se odráží i v obsahu, formách a metodách práce Socialistické akademie ČSSR s mládeží.

Předsednictvo ústředního výboru Socialistické akademie ČSSR schválilo v květnu 1975 zásady, podle nichž byla při předsednictvu jejího Českého ústředního výboru zřízena *komise pro práci s mládeží* a obdobné komise byly ustavovány při předsednictvech okresních a městských výborů Socialistické akademie ČSSR. Jejich posláním je rozvíjet a upevňovat v naší mladé generaci vědecký světový názor a osvětlovat závažné otázky budování rozvinuté socialistické společnosti v podmínkách třídně rozděleného světa.

Komise pro práci s mládeží předsednictva Českého ústředního výboru Socialistické akademie ČSSR ve spolupráci s dalšími jejími útvary realizuje různými formami politickovýchovnou činnost mezi mládeží, vyhodnocuje její průběh a účinnost. Dbá na to, aby ideově výchovná práce s mladými lidmi byla úzce spojena s potřebami celé naší společnosti a aby byla stále efektivnější. Pečuje o spojení marxisticko-leninské zásadovosti s metodicky bohatými, přesvědčivými a poutavými formami propagandy a výchovy. Okresním a městským komisím obsahově a metodicky pomáhá v prohlubování ideově politické úrovně jejich činnosti, svolává pravidelné porady jejich předsedů, organizuje celorepublikové a oblastní semináře, zobecňuje získané zkušenosti, vydává vzorové cykly Lidové univerzity a Lidové akademie pro lektory, kteří přednášejí mladým lidem, zpracovává jednotlivé vzorové přednášky a metodické materiály.

Ideově politické zaměření práce této komise v uplynulém období vycházelo z rozpracování závěrů XVI. sjezdu KSČ a 15. zasedání Ústředního výboru KSČ z roku 1980. Její činnost byla orientována na utváření všestranně se rozvíjející socialistické osobnosti mladého člověka, na formování způsobů jeho myšlení a citění v duchu socialistických ideálů, hodnot a norem. Toto obsahové zaměření předpokládá, že lektori naší mládeže seznamují se závěry závažných stranických a státních dokumentů, získávají ji pro aktivní podíl na jejich realizaci, průběžně objasňují aktuální témata vnitropolitického a mezinárodně politického života.

Komise pokládá za potřebné

- věnovat pozornost ekonomické propagandě a *Souboru opatření ke zdokonalování soustavy plánovitého řízení národního hospodářství po roce 1980*,
- účinně působit v ateistické výchově,
- objasňovat význam branné a bezpečnostní politiky v současných mezinárodních událostech,
- ovlivňovat mladou generaci v oblasti právního vědomí a působit na aktivní osvojování socialistického způsobu života,
- věnovat pozornost aktivní tvořivé pedagogické činnosti lektorů, kteří pracují s mládeží.

V oblasti metod práce a tvorby ročních plánů komise byla akcentována nutnost zdokonalovat formy spolupráce s vědeckometodickými radami Socialistické akademie ČSSR, zejména v organizaci spolupráce a v metodách sběru a přenosu informací.

Komise věnovala trvalou pozornost přípravě metodických materiálů. Byl zpracován tříletý cyklus vzorových přednášek pro lektory přednášející mládeži, cyklus vzorových přednášek na téma *Člověk a lidé kolem něho*, cyklus přednášek k zabezpečení informací o výsledcích XXVI. sjezdu KSSS a XVI. sjezdu KSČ a cyklus metodických materiálů z problematiky mezinárodních vztahů, které propagují některé nové formy besed, diskusí a aktivního dialogu s mladými lidmi.

Komise dále připravovala, realizovala a vyhodnocovala oblastní a republikové semináře, jež po stránce obsahové a metodické představují významnou pomoc lektorům přednášejícím mládeži v okresech a umožňují užitečnou výměnu zkušeností v lektorské a organizátorské činnosti. Velká pozornost a péče byla věnována při-

pravě a realizaci každoročních porad předsedů komisí pro práci s mládeží okresních a městských výborů Socialistické akademie ČSSR, které přinašejí cenné podněty a dávají potřebnou orientaci jak v obsahových okruzích jejich činnosti, tak i v metodice práce s mladými lidmi.

Komise pro práci s mládeží jsou postupně vytvářeny ve všech okresních a městských výborech Socialistické akademie v ČSR v počtu 5–20 členů. Většina těchto komisí pracuje podle ročních plánů činnosti, které jsou zpracovávány v souladu s celospolečenskými potřebami a současně vycházejí ze specifických podmínek okresu. V plánech je obsažena dlouhodobá koncepce činnosti vycházející ze závěrů XVI. sjezdu KSČ a jsou v nich respektovány záměry komise pro práci s mládeží předsednictva Českého ústředního výboru Socialistické akademie ČSSR.

Těžiště činnosti těchto komisí spočívá zejména ve vypracování a realizaci tematického plánu pro výchovu mládeže. Jsou vydávány samostatné nabídkové tematické plány, které jsou rozeslány všem organizacím SSM, učilištím, domovům mládeže a školám v okresech. Komise úzce spolupracují s Okresním kulturním střediskem při zavádění nových forem vzdělávací činnosti mládeže a s okresními a městskými výbory SSM, s vedením učilišť a internátů při realizaci neformální a cílevědomé práce s mladou generací.

Činnost okresních a městských komisí je zaměřena především na mládež v učňovských střediscích průmyslových závodů, na učňovských školách, v odborných učilištích, na středních všeobecně vzdělávacích školách, ve střediscích branců a v orgánech a organizacích okresních výborů SSM, závodních organizacích SSM a Pionýrské organizaci SSM (v rámci studijního programu kroužků politického vzdělávání SSM). Většina těchto komisí plní své poslání ve výchově funkcionářů a lektorů okresních výborů SSM, zejména zabezpečováním přednášejících na večerních školách SSM, při sestavování přednáškových cyklů, zejména ve společenskovědní oblasti. Poskytují okresním výborům SSM odbornou lektorskou pomoc, například při společenských maturitách, aktivně se účastní při pořádání společenských akcí a uplatňují přitom nové formy, organizují samostatné akce pro mládež, například pořádají cykly Lidové univerzity a Lidové akademie.

Při realizaci závěrů III. sjezdu Socialistické akademie ČSSR, který se konal v říjnu 1983, se členové komisí pro práci s mládeží předsednictva okresních a městských výborů Socialistické akademie ČSSR zamýšlejí nad volbou adekvátních metod a forem politickovýchovné práce, důsledněji uplatňují diferencovaný přístup k různým skupinám naší mládeže, dbají na výběr vhodných lektorů pro mládež a jejich další vzdělávání. V jejich práci se promítají rovněž akce, které jsou realizovány na základě konkrétních dohod uzavřených s okresními výbory SSM a dalšími organizacemi a podniky v okresech. Uvědomují si, že vyšší účinnosti může být dosaženo především neformální aktivitou všech pracovníků podílejících se na realizaci pracovních plánů těchto komisí.

Na základě stanovených cílů při výchově naší mladé generace k vědeckému světovému názoru a dosavadních zkušeností se pro další období předpokládá, že komise pro práci s mládeží předsednictva Českého ústředního výboru Socialistické akademie ČSSR ještě zesílí dosavadní spolupráci s komisemi okresních a městských výborů, bude i nadále v aktivní součinnosti s vědeckometodickými radami organizovat oblastní a republikové semináře k aktuální problematice, jež budou pro potřebu lektorů také obsahovat metodicko-didaktickou tematiku.

Při přípravě metodických materiálů pro komise v okresech se plánují další formy spolupráce s ústředním výborem SSM a ostatními společenskými organizacemi a institucemi.

V únoru t. r. se v Brně sešli členové vedení těchto komisí z České a Slovenské socialistické republiky. K výsledkům jejich jednání a výměny zkušeností z ideově výchovné práce s naší mladou generací patří mimo jiné poznání o vzájemné prospěšnosti a potřebě výměny zpracovaných a publikovaných materiálů, organizování společenských akcí, oboustranná maximální snaha při výchově naší mládeže spolupracovat.

Komise pokládá za součást své práce také rozvíjení zájmů v jednotlivých skupinách naší mladé generace, a proto chce rovněž úzce spolupracovat s vědecko-výzkumnými pracovišti, ministerstvy a příslušnými národními výbory.

Vladimír Dubský

Vědecká konference „Žena a rodina naší současnosti“

Ve dnech 25.–27. ledna 1984 se v Bratislavě konala vědecká konference, jejímž iniciátorem byl Ústřední výbor Slovenského svazu žen a spolupředatelem Ústav

filozofie a sociologie SAV v Bratislavě. Toto v pořadí již šesté setkání pracovníků vědecké fronty s funkcionářkami Slovenského svazu žen kontinálně navazovalo na dobrou tradici vzájemné spolupráce. Vzhledem k tomu, že v roce 1984 se bude konat sjezd Slovenského svazu žen, bylo hlavním záměrem konference zaostřit pozornost na aktuální problémy současnosti a na společné hledání optimálních cest k všestrannému rozvoji osobnosti ženy a upevňování socialistického charakteru rodiny.

Nespornou předností teoretické konference byla poměrně značná účast zahraničních delegátek. Jejich vystoupení umožňovala alespoň rámcové srovnání obecných tendencí i specifických odlišností jak v postavení ženy a rodiny, tak v teoretické reflexi těchto otázek v zemích socialistického tábora.

Konference měla výrazné pracovní ráz. V naprosté většině referátů i diskusních vystoupení byli účastníci informováni o nejnovějších teoretických poznatcích v této oblasti a seznámeni s hlavními směry, jimiž se výzkum rodiny bude v dalších letech ubírat. V tomto duchu také otevřela jednání s. Elena Litvajová, členka Předsednictva ÚV KSS a předsedkyně Ústředního výboru Slovenského svazu žen. Zdůraznila, že v současné fázi budování vyspělé socialistické společnosti je naprostou nezbytností spolupráce společenské praxe s vědeckým výzkumem. Prohloubení této spolupráce je předpokladem kvality řízeného procesu vyrovnávání životních podmínek i formování způsobu života ženy a rodiny. Velmi pozitivně hodnotila spolupráci se sociologickými disciplínami, přestože i zde stále ještě zůstává mnoho nepokrytých míst. Určitým problémem je však posílení spolupráce s ostatními společenskými vědami, především ekonomikou, sociální psychologií, pedagogikou, ale i s lékařskými vědami. Je třeba též prohloubit informovanost o vědeckém poznání v ostatních socialistických státech, zobecnit získané poznatky a vymezit základní problémy vývoje rodiny i změn v postavení ženy v socialistické společnosti. Tyto požadavky jsou významné především v současné době, kdy se úsilí jednotlivých článků řídicí sféry i společenskovědní fronty koncentruje na přípravu podkladů pro XVII. sjezd Komunistické strany Československa.

Akademik Vladimír Cirbes, místopředseda Slovenské akademie věd a ředitel Ústavu filozofie a sociologie SAV, se ve svém vystoupení zaměřil na *nejzávažnější úkoly výzkumu ženy a rodiny v současné době*. Zdůraznil, že prohloubení funkce společenských věd jako teoretického základu pro řízení společnosti neznamená slevovat z nároků teoretického poznání. Vyžaduje naopak vysokou teoretickou úroveň vědeckých poznatků, schopnost hlubších pohledů, postihujících podstatné tendence ve vývoji společnosti. Nejzávažnější společenskou potřebou současnosti je priorita kvalitativních kritérií, intenzifikace ekonomického i sociálního systému, posílení vnitřní jednoty vědeckotechnického rozvoje a předností socialistických výrobních vztahů. Tyto požadavky zvyšují náročnost na tvořivý přístup v každé oblasti společenské praxe i vědeckého zkoumání.

Také ve výzkumu ženy a rodiny je třeba dále odkrývat nové souvislosti, nové formy reprodukce v podmínkách objektivních změn. Uvedená problematika má v současné době poměrně příznivé podmínky rozvoje. V této pětiletce byla zařazena jako hlavní výzkumný úkol. Byla vybudována poměrně solidní základna pro šíření a aplikaci vědeckých poznatků v práci poraden, činnosti národních výborů, odborných i popularizačních časopisů i ostatních sdělovacích prostředků včetně rozhlasu a televize. Přes nesporná pozitiva však současná situace není zcela uspokojivá. Při přípravě 8. pětiletky bude třeba více propojit prioritní výzkumné úkoly, k nimž problematika ženy a rodiny patří. Také toto téma je ve velké míře poznamenáno obecnými problémy rozvoje společenských věd. Dnes jsme již sice schopni získávat faktografické údaje o celé řadě závažných společenských oblastí. Stále je však ještě nedostatečná formulace zákonitostí, což je primární funkce a fundamentální povinnost vědy. S těmito problémy je spojena i řada metodologických otázek.

Jednou z nich je spojení společenské praxe a vědeckého výzkumu. Jejich vzájemný vztah je mimo jiné poznamenán skutečností, že v praktické sféře dosud není vybudován účinný mechanismus spojení teorie a praxe, který by stimuloval a urychloval tento dialog. Vzájemnou spolupráci nelze chápat tak, že vědečtí pracovníci budou dodávat hotové recepty pro potřeby společenské praxe a pracovníci praxe naopak bezprostředně zasahovat do formulace vědeckých programů. Efektivní principy spolupráce je třeba ještě dobudovat, vzájemnou názorovou konfrontaci je třeba dosáhnout syntézy, pozitivní stimulace a inspirace obou sfér. V tomto úsilí má právě problematika ženy a rodiny mimořádně vhodné podmínky a široký prostor.

V plné míře se jí také týká další nezbytný požadavek doby — nutnost mezioborové spolupráce. Jedná se o nejprogresivnější, ale též organizačně nejnáročnější metodu ve vědě. Vlastním cílem mezioborové spolupráce není hromadění poznatků různých věd o společném předmětu zkoumání, ale jejich obsahová integrace, vybu-

dování jednotného systému poznatků na bázi jednotného teoreticko-metodologického aparátu. Jedná se o přístup neobyčejně náročný na konceptní práci, který vyžaduje široký mezioborový rozhled a překročení hranic úzkých specializací.

Dalším náročným a důležitým vstupem vědy do společenské praxe je vypracování prognóz. Předpokládá seriózní analýzy současnosti i minulosti. I pro problematiku rodiny a ženy to znamená propracovat se ke komplexnímu pohledu, více brát v úvahu celospolečenské cíle. Pro jejich naplnění je nutno hlouběji analyzovat a hodnotit vývojové tendence, rozlišovat jejich progresivní i zastaralé momenty. V závěru svého vystoupení upozornil V. Cirbes na to, že mezi potřebami doby, nároky výzkumu a připraveností vědecké fronty existují značné disproporce. Je třeba dále prohlubovat koncepci vědecké práce a cesty k jejímu zdokonalení vidět i ve zkvalitňování přípravy vědeckých kádrů. Podpořil výzvu s. Litvajové k hledání dalších možností spolupráce praxe a vědy. To je možné jednak rozšiřováním okruhu témat i vědeckých disciplín zabývajících se problematikou ženy a rodiny, jednak, a to především, posílením koordinace při koncepci a organizačním zabezpečení výzkumu v další pětiletce. Podstatné je i zvýšení aktivity na poli mezinárodní spolupráce.

S. Ladislav Pisca (Ústav filozofie a sociologie SAV, Bratislava, *Žena a rodina v socialistické společnosti*) se ve svém vystoupení zaměřil na *základní tendence v postavení ženy a rodiny*. Hovořil jak o objektivních změnách sociálně demografického charakteru rodiny, tak o měnící se kvalitě vzájemných vztahů. Pojem socialistická rodina označuje v současnosti stále ještě spíše soubor představ a postulátů než realitu. Její formování je dlouhodobý proces, který tvoří součást procesů uvnitř společnosti, přičemž jejich vliv na rodinu je zpravidla zprostředkovaný. V této souvislosti zdůraznil význam plánovaného rodičovství a stability rodiny pro zvyšování kvality populace a v neposlední řadě nutnost řešení otázek rovnoprávnosti žen v rodině a společnosti.

Vědeckou diskusi o problematice ženy v socialistické společnosti zahájila s. Miroslava Šolcová z Ústavu marxismu-leninismu ÚV KSČ v Praze. Věnovala se *marxisticko-leninskému pojetí rovnoprávnosti žen*. V této souvislosti upozornila na dva nejzávažnější omyly v jeho soudobé interpretaci. Prvním z nich je neoprávněné zužování rovnoprávnosti žen na otázku zaměstnanosti. Druhým je její zaměňování prostým rovnítkem mezi potřebami mužů a žen, které nerespektuje specifické rozdíly dané biologicky a koneckonců také sociálně. Vymezila pojem emancipace ženy u klasiků marxismu-leninismu, kteří v něm vždy spatřovali integrální součást revolučního boje a chápali je jako dlouhodobý a složitý proces. Naproti tomu v současných buržoazních společnostech nevybočuje řešení „ženské otázky“ z úzkých hranic třídního pojetí feministických hnutí. Dále zhodnotila stupeň rovnoprávnosti a způsoby jeho dalšího rozvoje v socialistické společnosti. Rozporná podoba současného výkonu rolí žen je historickým produktem. Nástrojem jejího překonávání je cílevědomá tvorba materiálních společenských podmínek i subjektivních předpokladů. V tomto procesu hraje významnou roli sociální politika, sféra ideologického působení i zvyšování politické aktivity žen. Přes řadu současných problémů se ženy stávají subjekty svého přerodu, více aktéry než pasívními diváky.

S. Olga Zukalová (Ústav filozofie a sociologie SAV v Bratislavě) se v návaznosti na postižení vývojové stránky společenského postavení ženy zaměřila na objasnění *současného stavu teorie i praxe* jejího řešení v podmínkách československé společnosti. V tomto kontextu zhodnotila přínos sociologických i ostatních výzkumů a především rozpracování sociálně politických opatření posledního desetiletí. Poukázala na nutnost sladit potřeby žen a s potřebami a možnostmi celé společnosti. Na úrovni makrospolečenské se jedná především o oblast práce, kvalifikace a odměňování, a to i s ohledem na potřeby biologické reprodukce obyvatelstva. Dále o vytváření podmínek, jež by ženám objektivně umožňovaly zvyšovat svoji účast na politickém a veřejném životě. Na úrovni mikrostruktur jde především o takové intervence, které oslabí časovou náročnost provozu domácnosti a umožní přesunout těžiště rodinných činností na výchovně socializační a emoční funkci.

S. Mária Schwarzová (Československý výzkumný ústav sociálního rozvoje a práce v Bratislavě) hovořila o *problémech profesionálních a mateřských funkcí ženy*. Na základě výzkumu konstatovala, že přes všestranné úsilí společnosti vytvářet optimální podmínky pro souběžný a vyvážený výkon obou základních funkcí ženy některá opatření v současné době již dostatečně neodrážejí demografické a sociálně ekonomické změny ve vývoji společnosti. Doporučila, aby v době, kdy je intenzita mateřských funkcí nejvyšší, byl respektován požadavek primárního významu mateřství před výkonem zaměstnání.

Také s. Weichertová z Ústavu pro sociologii a sociální politiku Akademie věd NDR hovořila o problémech *souladu mezi pracovní a mateřskou funkcí ženy v podmínkách vědeckotechnického rozvoje*. Informovala o nejzávažnějších výsledcích empirického výzkumu provedeného ve vybraných podnicích v NDR. Kladla důraz na posílení kvalitativních aspektů rovnoprávnosti žen, vytváření takových objektivních podmínek, aby ženy mohly ve větší míře své nové postavení ve společnosti realizovat. S. Nina Andejenková ze Sovětského svazu (Institut sociologických issledovanij AN SSSR, Moskva) se zabývala *zaměstnaností žen*. Vedle nesporných předností se i na makrospolečenské úrovni objevuje řada problémů, vyplývajících například z vysoké feminizace některých odvětví. Podrobně se zabývala motivací zaměstnanosti žen, která se — jak ukazují empirické výzkumy — mění s rychlým růstem vzdělanosti. Poukázala též na změnu sebehodnocení ekonomicky aktivních žen, jejich rostoucí potřebu kultivace osobnosti i růst prestiže v rodině. S. Liliana Spasovská z Ústavu filozofie a sociologie Akademie věd v Sofii se ve svém vystoupení věnovala *otázkám překlenutí objektivních rozporů postavení ženy v socialistické společnosti*. Vyšší vzdělanost a zapojení ženy do společenského pracovního procesu mění i její psychiku. Nutnost péče o děti a domácnost ji však vrací zpět do rodiny, k tradičnímu pojetí důsledků jejich biologických funkcí. Konfliktnost postavení ženy především v době péče o nejmenší děti, která je podporována přetrvávajícím modelem tradiční dělby domácích prací, ji poznamenává i pro další život a ztěžuje kultivaci její osobnosti i začleňování do veřejného a politického života.

Sociálně psychologický pohled byl zastoupen společným referátem Márie Bandžejové (Univerzita Komenského, Bratislava) a Veroniky Kovalíkové (Ústav psychologie a patopsychologie v Bratislavě). Autorky zdůraznily *dynamické pojetí osobnosti jako rezultátu neustálé interakce prostředí a biologické výbavy člověka*. Stručně charakterizovaly tradiční pojetí ženskosti, které vycházelo především z typických rysů osobnosti matky. Ženě byla přičítána větší pasivita, submisivnost, orientace na svět předmětů, malá schopnost abstrakce a transcendence. Současné empirické výzkumy ukazují, že v některých oblastech dochází ke sblížování postojevých struktur mužů a žen. Jedná se především o hodnoty práce u vysokoškolsky vzdělaných žen. V závěru autorky konstatovaly, že pro žádoucí vývoj osobnosti ženy je třeba zaměřit se především na vytváření komplexu vhodných podmínek a zpřístupnit jej ženě, naučit ji zmocnit se nových podmínek svého života.

Vědeckou rozpravu o aktuálních problémech současné rodiny zahájil svým vystoupením s. Dušan Provazník (Ústav filozofie a sociologie SAV v Bratislavě). Uvedl základní příčiny její *společenské významnosti* v etapě budování rozvinutého socialismu. Zvláštní pozornost věnoval sociálním důsledkům změn jejího postavení v třídní struktuře a rodině jako objektu ideologických konfrontací. Upozornil na fakt, že rodina v socialistických státech se v posledních letech stala ohniskem zájmu římskokatolické hierarchie, která v posilování vzájemných vazeb rodinného života a náboženského citění vidí účinnou strategii pro implantaci socialismu cizích ideologií. Dále se zabýval teoretickými problémy výzkumu rodiny, především kritikou funkcionalismu, který nebere dostatečně v úvahu vzájemný vztah funkce, struktury a aktivit. Překonávání stagnace ve výzkumu vidí v posílení jeho interdisciplinaritě a ve vybudování centrální databanky o ženě a rodině v ČSSR.

S. Jutta Gysiová z Ústavu pro sociologii a sociální politiku Akademie věd v Berlíně hovořila o *některých podstatných tendencích ve vývoji současné rodiny v NDR*. Výsledky reprezentativního výzkumu potvrdily, že přes postupné snižování rozdílů v podmínkách a způsobu života rodin jsou stále ještě velké difference mezi rodinami dělníků, rolníků, zaměstnanců a inteligence. Jsou do značné míry svázány s funkcemi muže a ženy v rodině. Ukazuje se například, že charakter heterogenní rodiny je určen sociálním postavením muže, který právě v těchto typech výrazněji uplatňuje svoji dominanci. Zčásti i proto, že dále přetrvává tradiční dělba prací v domácnosti a podíl mužů je obecně chápán jako „pomoc ženě“. V Německé demokratické republice v posledních letech vzrůstá „předmanželské“ rodinné soužití. Jedná se o určitou formu manželství na zkoušku, které je dodatečně právně legalizováno po narození prvního a mnohdy až druhého dítěte. Tento typ nové mladé rodiny je široce akceptován a je v současné době objektem sociologického zkoumání.

O *problémech mladých manželství v Maďarské lidové republice* hovořila s. Kosová (Ústav filozofie a sociologie v Budapešti). Pozornost věnovala především dvěma typům, které jsou závažné z hlediska reprodukce sociálních rozdílů i životní úrovně rodin. Jedná se o studentská manželství, jejichž materiální situace je velmi komplikovaná, neboť jsou prakticky v plné míře závislí na podpoře rodičů a dalších příbuzných. A dále o sňatky nezletilých nevěst. Tyto mladé ženy mají zpravidla velmi nízké

vzdělání a pro nezáměr o plánované rodičovství se stávají matkami mnohadětných rodin. Jejich manželství je často motivováno potřebou vyvázat se z orientační rodiny. Vzhledem k ekonomickým a sociálním podmínkám však fakticky dochází k reprodukci nízké životní úrovně, destabilizované rodiny a nízké schopnosti výchovy nové generace.

O *nových demografických rysech rodiny* a jejich sociálních důsledcích hovořil s. Vladimír Wynnyczuk (Československý výzkumný ústav sociálního rozvoje a práce v Praze). Jedná se především o snížení celkového počtu dětí při kumulaci porodů do relativně úzkého období fertility ženy. Tato skutečnost má řadu závažných sociálních důsledků (v souvislosti s rostoucí délkou života mimo jiné i omezení významu dítěte pro stabilitu rodiny). V budoucnosti je proto třeba věnovat větší pozornost druhým a dalším šňatkům a především postavení dětí v nové rodině, dále prevenci rozvodových krizí a péči o psychické zdraví dětí v době rozpadu manželství i některým problémům rodin, které zakládají jedinci mladší 18 let. S. Milada Bartošová (Ústřední úřad národohospodářského plánování, Praha) navázala *hodnocením účinnosti sociální politiky jako komplexu sociálního zabezpečení* a dalších opatření v oblasti práce, mezd, zásobování, služeb a bytové politiky. Zdůraznila skutečnost, že vstupujeme do nové etapy vyrovnávání životních podmínek, v níž je třeba více saturovat specifické potřeby jednotlivých typů rodin a fází rodinného cyklu. Také vystoupení s. Aleny Tonhauzerové (Československý výzkumný ústav sociálního rozvoje a práce v Bratislavě) se týkalo *účinnosti sociální politiky vůči rodinám s dětmi*, a to z hlediska problému racionálních potřeb dětí a nákladů na jejich výchovu. Ve svých doporučeních vycházela z výsledků výzkumu, který potvrdil celkový dynamický charakter vývoje racionálních nákladů na výživu a další potřeby i jejich značnou diferencovanost podle pohlaví a hlavní věku. Tyto změny však dosud nejsou dostatečně reflektovány, což se promítá například do stravovacích norem v zařízeních pro děti a v souvislosti s nediferencovanou výší přídatků také do materiální situace a životní úrovně rodin s více nezaopatřenými dětmi.

S. Eliška Rendlová (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha) se ve svém vystoupení zabývala *novými rysy ve vztazích rodin dospělých dětí a starých lidí*. Zdůraznila skutečnost, že současná rodina neplní zabezpečovací povinnosti pouze vůči členům domácnosti, ale vzájemná pomoc se odehrává i v kontextu širší rodiny. To je sice nesporně důkazem kvalitních mezigeneračních vztahů, avšak zvyšuje nároky provozních činností v obou generacích. Při rozvoji služeb je proto třeba více sledovat i zájmy specifických skupin obyvatelstva.

K *otázkám stability rodiny* hovořil s. Ján Gabura z Manželské a předmanželské poradny v Bratislavě. Seznámil účastníky se začleněním poradenství do soustavy sociálních služeb, s jeho základními orientacemi i přístupy. Zdůraznil rostoucí význam poraden pro preventivní výchovnou činnost a prohlubování forem spolupráce s ostatními institucemi.

V rozsáhlé diskusi, které se účastnili další pracovníci základního výzkumu, resortních výzkumných ústavů, Federálního ministerstva práce a sociálních věcí i dalších pracovišť se hovořilo o řadě konkrétních projevů obecných tendencí ve vývoji způsobu života ženy a rodiny. Konference splnila vytčený cíl. Byla příležitostí pro výměnu informací o stavu vědeckého výzkumu i jeho problémech u nás i v ostatních socialistických státech. Ukázala na některé dosud nedostatečně zmapované tematické oblasti i obecnější problémy spolupráce společenské praxe a vědeckého výzkumu. Jak bylo konstatováno závěrem, toto setkání se stalo dalším krokem k prohlubování vzájemné spolupráce a účinnějšímu prosazování vědeckých poznatků do života společnosti.

Eliška Rendlová

Pracovní diskuse o problematice sociologických výzkumných nástrojů

V září 1983 se v Praze-Písnici sešli pracovníci Institutu sociologie a sociální politiky Akademie věd NDR, katedry marxisticko-leninské sociologie Vysoké školy politické ÚV KSČ, Společenskovedného ústavu SAV v Košicích, Ústavu pro výzkum verejnej mienky pri SSÚ v Bratislavě a pražského Ústavu pro výzkum veřejného mínění při FSÚ. Tématem jejich třídních konzultací byly metodologické a metodické problémy konstrukce sociologických výzkumných nástrojů. Záměr uspořádat toto pracovní setkání vyplynul z objektivní potřeby systematicky prohlubovat „vě-

dění o sociologickém poznání“, z rostoucí složitosti výzkumných úkolů, které před jednotlivými pracovišti stojí. Čím komplikovanější jsou společenské procesy, které mají být probádány, tím většího významu totiž nabývá metodologická a metodická správnost a podloženost postupů použitých v poznávacím procesu.

Pracovní diskuse, o níž chceme čtenáře Sociologického časopisu informovat, byla první širší výměnou názorů a zkušeností pracovníků zúčastněných institucí. Proto byl první den jednání věnován vymezení diskutované problematiky a jejím nejobecnějším aspektům. Účastníci se shodovali v názoru, že pro empirické sociologické výzkumy je relevantní chápání pojmu „metoda šetření“ jako nástroje sloužícího sociologickému zobrazení (odrazu) skutečnosti, nástroje, který má v procesu sociologického poznání vlastní specifiku v tom, že bezprostředně využívá empirického materiálu.

Chápání metod šetření jako zvláštního případu metod odrazu implikuje závaznost aplikace obecných, filozofických principů poznání. Zároveň však určení podstaty metod šetření vyplývá z typicky sociologického obsahu – z předmětu sociologického zkoumání. Tento dialektický rozpor vyvolává některé otázky, na něž se, jak bylo při konzultacích konstatováno, dosud nepodařilo nalézt vyčerpávající odpovědi. Z diskuse vybereme nejpodstatnější příklady:

- které výpovědi marxisticko-leninské teorie poznání mají bezprostřední význam pro koncipování empirického sociologického výzkumu?
- Jaká specifika má metodologie a metodika sociologického výzkumu ve srovnání s ostatními společenskovědními disciplínami a odkud tato specifika plynou?
- V čem spočívají základní úkoly sociologického šetření jako jedné z fází sociologického poznání?
- Jakou strukturu by měla mít speciální metodologie sociologického šetření a jakými problémy by se měla zabývat?

Současně s tímto okruhem problémů se objevily úvahy nad tím, co vlastně je ono „sociální“, které nás při šetření zajímá, kdo je jeho „nosičem“, nakolik může informace o jednotlivci nést informaci o tomto „sociálním“ a jak je tedy vlastně „sociální“ empiricky poznatelné. Předpokládá se ovšem, že za pojmem „sociální“ stojí určitá specifická kvalita, která přesahuje sumu „individuálních“ jevů. Bylo zdůrazněno, že individuální jednání je sociologicky relevantní pouze a právě v sociálním kontextu. Jednotlivé zkoumané osoby nebo události musí být pojímány ve vztazích, v nichž v sociální realitě vystupují (tedy například osoby jako příslušníci tříd a sociálních skupin atd.) a poznatky o jednotlivostech mohou být smysluplně interpretovány pouze v rámci určité širší sociologické teorie.

Ve vystoupení soudruhů z NDR bylo navrženo rozdělení metod šetření do tří skupin, které respektují známé fáze empirického výzkumu a současně i převažující „sociální“ či „individuální“ prvky. Do první skupiny byly zařazeny metody vytváření předběžného odrazu objektu (například metody formulace problému, konstrukce hypotéz, definice pojmů, odvození indikátorů a další, které by bylo možno shrnout pod pojmem metody operacionalizace). Potřeba uvedených postupů vyplývá z nutnosti vytvořit teoretický odraz problémové situace, který je empiricky verifikovatelný, a současně vytvořit nástroje pro takovou verifikaci. Shoda panovala v názoru, že metody spadající do této skupiny nesmí být chápány čistě instrumentálně.

Druhou skupinu metod představuje využití zkonstruovaných indikátorů pro získání empirické informace. Zde se ukazuje, že indikátory hrají vlastně dvojí úlohu: jsou jednak prostředky odrazu určité problémové situace, jednak nástroji k „řešení“ této situace, respektive k empirické verifikaci. Odtud vyplývá „měřicí“ funkce indikátorů, která se realizuje prostřednictvím dotazování, pozorování nebo analýzy dokumentů.

Specifickou skupinu představují podle názoru berlínských kolegů metody testování kvality vypracovaných zobrazovacích prostředků a získaných dat.

Zatímco první den setkání byl věnován poměrně obecným problémům spojeným se sociologickým šetřením, druhý a třetí den byl zasvěcen výměně konkrétních zkušeností z provedených výzkumů a některým dalším dílčím otázkám. Diskuse byla rozdělena do následujících okruhů:

1. konstrukce indikátorů a tvorba otázek pro dotazování.
2. konstrukce modelů odpovědí,
3. metodika předvýzkumu.

Všimněme si nejdříve prvého z uvedených okruhů. Důležitým momentem konstrukce indikátorů je operacionalizace výchozích pojmů, která vlastně umožňuje empirické uchopení sociálních jevů. Bylo ukázáno, že základním úkolem této fáze operacionalizačního procesu je získání souboru teoreticky určených empirických znaků,

kteřé mohou být použity jako indikátory. Současné musí být vytvořeny předpoklady pro shrnutí jednotlivých získaných informací. Operacionalizace tedy nezahrnuje pouze analýzu problému, ale též potenciální syntézu zjištěných faktů. Jevovými formami syntetizačního procesu na empirické úrovni sociologického výzkumu jsou indexy, skóry, typologie, klasifikace apod. V diskusi bylo zdůrazněno, že v konkrétních výzkumech je nezbytné klást větší důraz na jednotu analytických a syntetických aspektů operacionalizace. Jednou z cest k tomuto cíli je vytváření ověřených standardizovaných empirických postupů, které obsahují oba zmíněné aspekty. V tomto směru by bylo možno více než dosud využívat zkušeností ze standardizace v psychologii.

S tvorbou otázek jako konkrétní podoby indikátorů při dotazování souvisí také formování dotazníku jako celku. Pro dramaturgii dotazníku jsou k dispozici zkušenosti založené na dlouholeté praktické výzkumné činnosti. Toto bohatství vědomostí je cennou pomocí při přípravě jednotlivých šetření. Při konzultacích se však zřejmě ukázala nutnost doplnit sumu dosavadních znalostí cílenými metodickými výzkumy vlivu uspořádání dotazníku na výsledky šetření. Bylo zdůrazněno, že vztah mezi vědou a uměním při tvorbě dotazníku platí zesíleně ve prospěch užívání vědeckých postupů a kritérií. V tomto směru existují první zkušenosti, v budoucnu však podobným snahám musí být věnováno více prostoru i pozornosti.

Dotazníky jsou v neposlední řadě komunikačním prostředkem. Odtud vyplývá, že by neměly být pouhým „seznamem otázek“, ale také prostředkem k navázání a udržení kontaktu s dotazovaným. K tomu by měl sloužit nejen úvodní text, ale i spojovací texty mezi otázkami, formulace otázek samotných atd. Účastníci setkání se shodli v názoru, že dotazník by měl mít za všech okolností „osobní“ dialogovou formu. Bylo také poukázáno na skutečnost, že vhodná „režie“ dotazníku zvyšuje ochotu i schopnost dotázaného odpovědět na jednotlivé otázky a brání vzniku únavy a efektu „nasyčení“. Zvláštní pozornost byla v diskusi věnována sugestivitě otázek a jejich chápání v kontextu celého dotazníku.

V průběhu jednání se ukázala určitá izolovanost nahlížení na obecně teoretické problémy operacionalizace na straně jedné a řešení konkrétních metodicko-instrumentálních otázek na straně druhé. Překlenutí této „mezery“ v poznatcích o procesu operacionalizace by se mělo stát předmětem budoucích diskusí i dalšího bádání.

Výměna zkušeností z konstrukce indikátorů a tvorby otázek přirozeně vyústila do druhého okruhu – modelů odpovědí. Stejně jako u celku dotazníku i zde bylo konstatováno, že intuitivní postupy jsou stále více potlačovány ve prospěch vědecky založených, to jest cíleně prozkoumaných strategií. V této oblasti však zůstává řada nezdopovězených otázek. Vybereme namátkou:

- Cím jsou vyvolávány „neutrální“, „indiferentní“ odpovědi typu „nevím“, „tak napůl“ apod.?
- Jaký vliv na odpovědi dotázaných má použití uzavřené, polouzavřené a otevřené otázky?
- Jaký vliv má počet nabídnutých odpovědí a jejich uspořádání?

Z diskuse vyplynulo, že na odpovědi má vliv jak logicko-obsahová stránka otázky (tj. jak jí dotázaný rozumí, zda má na zkoumaný problém názor, jak ho zkoumaný problém zajímá), tak její stránka technická (forma otázky, způsob záznamu odpovědi apod.). Na základě dosavadních zkušeností byla formulována hypotéza, že podíl „indiferentních“ odpovědí roste, pokud se zkoumaný problém vzdaluje běžným zkušenostem dotázaného nebo pokud vyjádření odpovědi klade na dotázaného velké nároky. Málo „indiferentních“ odpovědí je na druhé straně v případech, které sice nejsou pro dotázaného „běžné“, umožňují mu však snadno si vytvořit mínění (názor) nebo odpovídají jeho teoretickým vědomostem.

Obecně platí, že problém konstrukce modelů odpovědí nelze globalizovat, že je vždy třeba mít v prvé řadě na zřeteli meritum indikátoru, který má otázka spolu s modelem odpovědi vyjadřovat. Široce použitelným kritériem kvality modelu odpovědi však může být to, v jaké míře tento model (jako součást použitého postupu zkoumání) poskytuje adekvátní odraz zkoumaného problému.

Závěrečným obsahovým okruhem uskutečněného setkání byla metodika předvýzkumu. Ukázalo se, že předvýzkumy slouží k velmi rozmanitým účelům. Mohou například poskytovat první informace pro verifikaci hypotéz, mohou testovat plánovanou strategii výběru stejně jako samotný výzkumný nástroj, mohou sloužit k ověření zamýšlené organizace výzkumu atd. Účastníci si vyměnili názor zvláště na strategii výběru při předvýzkumu a shodli se v tom, že větší pozornost by měla být věnována testování kvality výzkumných nástrojů právě s využitím předvýzkumu. Cílem v tomto směru by mělo být nalezení obecně použitelného standardu, který by byl dostatečně teoreticky podložený a současně dosti jednoduchý. Z dosud zná-

mých postupů by pro vytvoření takového standardu mohlo být použito konstruktové validizace, mnohorozměrných statistických technik, retestu a v některých případech též validizace prostřednictvím „známých skupin“.

V závěru konzultací účastníci shodně konstatovali, že diskuse přispěla k vytvoření určitého přehledu o některých aktuálních problémech spojených s metodologií a metodikou empirických sociologických výzkumů a v určitých směrech i naznačila možné strategie řešení těchto problémů. Řada otázek pochopitelně zůstala nedotčena, předpokládá se však, že se stanou předmětem obdobných diskusí v dalších letech. První z navazujících setkání je plánováno již na podzim letošního roku do Drážďan a jeho klíčovým tématem by měla být operacionalizace.

Jan Herzmann

Michael Häder

Содержание № 4/1984

СТАТЬИ

Грэл Л. - Волек Н.: Характеристика современного мирового развития, революционного процесса и международного коммунистического и рабочего движения. Роль КПЧ	337
Гудечек Я.: Социально-классовая и профессиональная дифференциация в области труда между ЧСР и СССР	347
Бартова Э.: Субъективные и объективные детерминанты политической работы женщин	358
Водакова А.: Социальная обусловленность варируемости содержания понятий, используемых при исследовании социальной структуры	376

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ РАЗДЕЛ

Бартош М.: По поводу теоретических и методологических проблем изучения любительской деятельности	391
Герцманн Я.: Обзор концепций и позиций по проблематике неудачи в использовании выборочных единиц. II Статистические аспекты	407

РЕЦЕНЗИИ

Стоян А.: П. Грабе, Антикоммунизм и современная буржуазная социология армии (на чешском яз.)	426
Кутта Ф.: Важная работа по технологии и эффективности социального управления (М. Марков. Технология и эффективность социального управления)	430
Павлу Д.: Анализ общественного сознания в США: Ю. А. Замонский, Личность в США (на словацком языке)	433
Ржежак Я.: А. С. Ц. Эренберг, Анализ и интерпретация статистических данных	436

СООБЩЕНИЯ И ИНФОРМАЦИЯ

Тубский В.: Молодое поколение в программе «Социалистической академии ЧССР»	440
Рендлова Е.: Научная конференция „Женщина и семья нашей современности“	441
Герцманн Я. - Гадер М.: Рабочая дискуссия по проблематике социологических инструментов исследований	445

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 24 93 91, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1. — Rozšiřuje PNS. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, pošta, doručovatel a PNS-ÚED Praha. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS — ústřední expedice a dovoz tisku Praha, závod 01, administrace vývozu tisku, Kafkova 19, 160 00 Praha 6. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,— — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. — Tisknou Tiskařské závody, n. p., závod 5, Sámova 12, 101 46 Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v únoru 1984. Číslo vyšlo v červenci 1984.

Distribution rights in the western countries: Kubon & Sagner, P. O. Box 340108 D-8000 München 34, GRF. Annual subscription: Vol. 20; 1984 (6 issues) DM 95,—.

Table des Matières No. 4/1984

ARTICLES

<i>Hrzal L. — Volek J.</i> : Caractéristique du développement mondial contemporain, du processus révolutionnaire et du mouvement international communiste et ouvrier. Le rôle du Parti Communiste de la Tchécoslovaquie	337
<i>Hudeček J.</i> : Différentiation sociale de classe et professionnelle dans le domaine du travail entre la République Socialiste Tchèque et la République Socialiste Slovaque	347
<i>Bártová E.</i> : L'activité sociale et politique sous le jour de l'opinion publique	358
<i>Vodáková A.</i> : Conditionnalité sociale de la variabilité sémantique des concepts employés dans les recherches de la structure sociale	376

RUBRIQUE METHODOLOGIQUE

<i>Bartoš M.</i> : Sur les problèmes théoriques et méthodologiques de la recherche des activités d'intérêt	391
<i>Herzmann J.</i> : Revue des conceptions et des points de vue concernant les problèmes du défaut des ensembles sélectifs. II. Aspects statistiques	407

COMPTES RENDUS

<i>Stojan A.</i> : J. Hrabě, Antikomunismus a soudobá buržoazní sociologie armády (L'anticommunisme et la sociologie bourgeoise contemporaine de l'armée)	426
<i>Kutta F.</i> : Une oeuvre importante sur la technologie et l'efficacité de la gestion sociale: M. Марков, Технология и эффективность социального управления (Technologie et efficacité de la gestion sociale)	430
<i>Pavlu D.</i> : Une analyse de la conscience sociale dans les Etats-Unis d'Amérique: J. A. Zamoškin, Osobnost v USA (La personnalité dans les Etats-Unis d'Amérique)	433
<i>Rehák J.</i> : A. S. C. Ehrenberg, Анализ и интерпретация статистических данных (L'analyse et l'interprétation des données statistiques)	436

RAPPORTS ET INFORMATIONS

<i>Dubský V.</i> : La génération jeune dans le programme de l'Académie Socialiste de la Tchécoslovaquie	440
<i>Rendlová E.</i> : Conférence scientifique "La femme et la famille par le temps qui court"	441
<i>Herzmann J. — Häder M.</i> : Discussion de travail sur les problèmes des instruments d'investigation sociologique	445

Contents No. 4/1984

ARTICLES

<i>Hrzal L. — Volek J.</i> : Characterization of the Contemporary World Development, the Revolutionary Process and the International Communist and Labour Movement. Role of the Communist Party of Czechoslovakia	337
<i>Hudeček J.</i> : Social-class and Professional Differentiation in the Area of Work between the Czech and the Slovak Socialist Republic	347
<i>Bártová E.</i> : Social and Political Activity as Reflected in Public Opinion	358
<i>Vodáková A.</i> : The Socially Conditioned Character of the Semantic Variability of Concepts Used in Social-structure Research	376

METHODOLOGICAL COLUMN

<i>Bartoš M.</i> : On Theoretical and Methodological Problems of Interest Activities Research	391
<i>Herzmann J.</i> : Survey of Conceptions and Standpoints Relating to the Problem Area of Non-response. II. Statistical Aspects	407

REVIEWS

<i>Stojan A.</i> : J. Hrabě, Antikomunismus a soudobá buržoazní sociologie armády (Anticommunism and the Contemporary Bourgeois Sociology of the Army)	426
<i>Kutta F.</i> : An Important Work on the Technology and Effectiveness of Social Control: M. Марков, Технология и эффективность социального управления (Technology and Effectiveness of Social Control)	430
<i>Pavlu D.</i> : An Analysis of Social Consciousness in the USA: J. A. Zamoškin, Osobnost v USA (Personality in the USA)	433
<i>Rehák J.</i> : A. S. C. Ehrenberg, Анализ и интерпретация статистических данных (Analysis and Interpretation of Statistical Data)	436

NEWS AND INFORMATION

<i>Dubský V.</i> : The Rising Generation in the Programme of the Socialist Academy of Czechoslovakia	440
<i>Rendlová E.</i> : Scientific Conference "The Woman and the Family of Our Time"	441
<i>Herzmann J.</i> — Häder M.: Working Discussion about Problems of Sociological Research Tools	445

Inhalt Nr. 4/1984

ABHANDLUNGEN

<i>Hrzal L.</i> — <i>Volek J.</i> : Charakteristik der gegenwärtigen Weltentwicklung, des Revolutionsprozesses und der internationale kommunistischen und Arbeiterbewegung. Die Rolle der Kommunistischen Partei der Tschechoslowakei	337
<i>Hudeček J.</i> : Sozialklassen — und Berufsdifferenzierung auf dem Gebiete der Arbeit zwischen der Tschechischen und der Slowakischen Sozialistischen Republik	347
<i>Bártová E.</i> : Soziale und politische Aktivität im Lichte der öffentlichen Meinung	358
<i>Vodáková A.</i> : Soziale Bedingtheit der Bedeutungsvariabilität in der Erforschung der sozialen Struktur angewendeten Begriffe	376

METHODOLOGISCHE RUBRIK

<i>Bartoš M.</i> : Zu theoretischen und methodologischen Problemen der Erforschung von Interessentätigkeiten	391
<i>Herzmann J.</i> : Übersicht der Auffassungen und Standpunkte zur Problematik des Versagens der Auswahlseinheiten. II. Statistische Aspekte	407

REZENSIONEN

<i>Stojan A.</i> : J. Hrabě, Antikomunismus a soudobá buržoazní sociologie armády (Antikomunismus und die gegenwärtige bürgerliche Soziologie der Armee)	426
<i>Kutta F.</i> : Eine bedeutungsvolle Arbeit über die Technologie und Effektivität der sozialen Leitung: M. Марков, Технология и эффективность социального управления (Technologie und Effektivität der sozialen Leitung)	430
<i>Pavlu D.</i> : Analyse des gesellschaftlichen Bewusstseins in den USA: J. A. Zamoškin, Osobnost v USA (Persönlichkeit in den Vereinigten Staaten von Amerika)	433
<i>Rehák J.</i> : A. S. C. Ehrenberg, Анализ и интерпретация статистических данных (Analyse und Interpretation statistischer Angaben)	436

NACHRICHTEN UND INFORMATIONEN

<i>Dubský V.</i> : Die junge Generation im Programm der Sozialistischen Akademie der Tschechoslowakei	440
<i>Rendlová E.</i> : Wissenschaftliche Konferenz „Die Frau und die Familie unserer Gegenwart“	441
<i>Herzmann J.</i> — Häder M.: Arbeitsdiskussion über die Problematik der Werkzeuge soziologischer Erforschung	445